

TATARSTAN

— تاتارستان —

2
1991

Шулай итеп, без — базар
юлында. Кушаяклап,
акны-караны күрмичә
чабаргамы, әллә жай гына
юртыргамы!..

Пленум барлык коммунистларны һәм гражданны Совет Социалистик Республикалар Союзын саклап калу ягында булырга чакыра.

Коммунистлар, тигез хокуклы суверен социалистик республикалар федерациясе булган Союзыбызның киләчәге турында референдумга әзерләнеп, нәкъ менә шушы позицияне яклайлар.

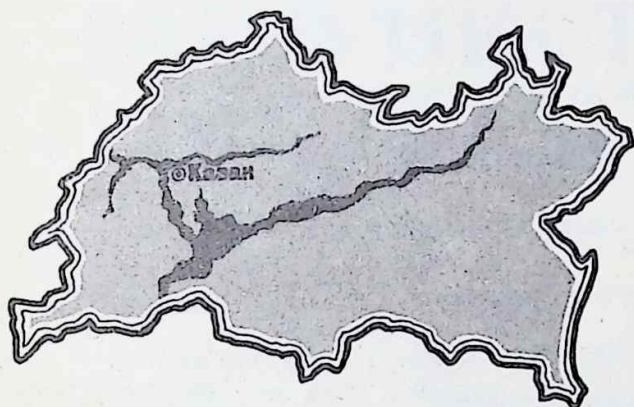
КПСС Үзәк Комитеты һәм Үзәк Контроль Комиссиясе берләштерелгән Пленумының сәяси белдерүеннән

Демократиядән башка социализм юк
В. И. ЛЕНИН

ТАТАРСТАН
— تاتارستان —

Оештыручысы —
КПССның Татарстан
республика комитеты

Ижтимагый-сәяси һәм
теоретик журнал

1920 елның декабреннән бирле чыга

2
1991

Татар һәм рус телләрендә айга
бер тапкыр басыла

Казан
КПССның Татарстан
рескомы нәшрияты

ЭЧТӘЛЕК

Р. ИДИАТУЛЛИН. Базарга күчү: коммунистлар кыйбласы	3
БӘХӘСЛӘР МӘЙДАНЫ	
Р. ХӘКИМОВ. Азатлык бәһасе	13
Р. ШӘКУРОВ. Безгә нинди суверенитет кирәк?	23
В. СТАРЦЕВ. «Октябрь сабаклары» — куштырнакларда һәм куштырнакларсыз	31
ЭКОНОМИКА ЮЛЛАР ЧАТЫНДА	
М. ГАЛИМОВ, Г. ТИМОХИН. Акцияләр — базар икътисадының бер өлеше	41
Статистика теле белән	44
БҮГЕНГЕ ПАРТИЯ ТОРМЫШЫ	
Л. ВАШКЕВИЧ. Социологик тикшеренүләр көзгесендә	45
ЧИТТӘГЕЛӘР КАРАШЫ	
ПИТЕР ЦВИК. «Ижатка — җимерүләрсез...»	48
БЕЗНЕҢ ОЧРАШУЛАР	
Ф. САФИУЛЛИН. Үз халкым өчен эшләргә	55
ТУГАН ЯК ТАРИХЫ ҺӘМ МӘДӘНИЯТЕ	
Л. КАРИЕВА. Яшәешнең олы юлында	64
ЭЗЛӘНҮ. ХӘТЕР. БУРЫЧ	
М. ЧЕРЕПАНОВ. «Үзәнлек»: хәтер эзеннән	68
Д. ХӘЙРУЛЛИН. Кар исе	73
УКУЧЫ — ЖУРНАЛ:	
АЧЫКТАН-АЧЫК СӨЙЛӘШҮ	
Г. ШӘЙХИЕВ. Татар булуйк!	76
Н. ШӘМСИВӘЛИЕВ. Бай тарихлы авылым	77
М. ИЖБУЛАТОВ. Шәрык халыклары корылтае	78
ЧОР ҺӘМ КЕШЕЛӘР	
С. СОЛТАН. Гаяз Исхакий-Иделле. Тормышы һәм ижаты	80
ӘДӘБИ СӘХИФӘ	
Р. НИЗАМИЕВ. Өчәү	87
ЯЛ СӘГАТЬЛӘРЕНДӘ	
Сәламәтлек мәктәбе	91
Авыл мәзәкләре	93
Татар дөнъясында	95

Рево ИДИАТУЛЛИН,
КПСС рескомының беренче секретаре

БАЗАРГА КҮЧҮ: КОММУНИСТЛАР КЫЙБЛАСЫ

ИЛДӘГЕ икътисади һәм сәяси процесслар, базар мөнәсәбәтләренә күчү катлаулы һәм каршылыклы шартларда бара. Теоретик даирәдәге бәхәсләрдән һәм сүз көрәштерүләрдән ул инде гамәли эшләр яссылыгына күчә. Ә бу без уйлаганнан шактый кыен булып чыкты. Моңың сәбәпләре төрле, билгеле. Бүген илнең шушы хәлгә төшүенә үткән заманнарда жибәрелгән хаталар белән бергә, үзгәртеп кору елларында хужалык итү, бигрәк тә финанслар һәм акча әйләнеше даирәсендәге кимчелекләр һәм житди ялгышлар да зур йогынты ясады. Бу хәл инфляцияне, бәяләр үсүне тизләтте, куллану базарын тәмам жимерде. Жәмгыятьтә хәлне жайга салуда Союз һәм Россия парламентлары арасында озакка сузылган тартышлар да нык комачаулады, ә бу исә кабул ителгән законнар һәм норматив актларның эшләнмәвенә, ачыктан-ачык һәм яшерен аяк чалуларга, урыннарда һәм үзәктә власть органнарына буйсынмауга китерде.

Мондый шартларда демократик реформаларның уңышлы тормышка ашырылуына исәп тотарга ярамавы күренеп тора. Кризисны жинү, илдә хәлне жайга салу һәм базар мөнәсәбәтләренә күчү, ССР Союзын саклап калу буенча партия тоткан юлны билгеләүче КПСС Үзәк Комитетының октябрь һәм декабрь (1990 ел) Пленумнарында бу хакта бик ачык әйтелде.

Үзләренең күмәкләшеп эшләгән кыйблаларын коммунистлар СССР халык депутатларының дүртенче съездында да эзлекле якладылар. Илдәге хәлне жайга салу, Союз килешүе төзү белән бәйле мәсьәләләрне хәл иткәндә, ул бигрәк тә ачык чагылды. Коммунистлар иң әһәмиятле юнәлешләрдә уртак фикергә килмичә һәм милли килешүгә ирешмичә торып, көчле һәм абруйлы властан башка реформаларның гамәлгә ашуы икеле дигән фикердә торалар. Союзга керә торган һәр республикага чын суверенитет бирмәгәндә, уртак икътисади бәйләнешләрне саклап кала алмаганда, илдә уңай үзгәрешләр була алуы да шикле. Бу фикерне Татарстан коммунистлары да уртаклашалар. Узган елның декабрь аенда булган КПСС рескомы пленумында ул тагын бер кат расланды.

Гомуми планда алганда, КПСС рескомы без көйләүле базар системасына килергә тиеш дигән фикерне алга сөрә. Шул ук вакытта монда

жайга салучы төп шарт булып идарә итүнең административ-боерык бирү системасы белән бер уртаклыгы да булмаган игътисади факторлар төп рольне уйнарга тиеш дип уйланыла. Бик нечкә һәм үтә нәзберек булганга, ул факторларны белеп куллану мәгъкуль. Безгә кеше мәнфәгатьләрен, аның хажәтләрен игътибар үзәгенә куйган социаль юнәлешле базар кирәк. Шуңа күрә ул куллану һәм социаль даирәләренә үстерүгә йөз тотарга тиеш. Шунысын да әйтү мөмкин, Татарстан коммунистлары бердәм гомумсоюз базары, ике як өчен дә файда китерерлек рәвештә товар алмашу, яңара барган ССР Союзы кысаларында суверен республикаларның тыгыз, тигез хокуклы һәм үзара файдалы хезмәттәшлеген булдыруны якыйлар.

Базарга бару юлында безнең сәяси мәсләгебезне һәм тактикабызны билгели торган алшартлар шундый. Безгә, шул ук вакытта, яшәп килә торган хәл, беренче чиратта, базар мөнәсәбәтләренә күчүнең жәмгыятьтәге үтә тирән кризис шартларында баруы белән исәпләшмишә булмый. Бер ел элек житештерүнең күләмнәре кими, ә үсеш темплары төшә башлады. Бу хәл икътисади торгынлыкка китерде һәм ул, беренче чиратта, оборона комплексының эшчәнлеген бозып, безнең бөтен республиканы да читләтеп узмады. Икътисади торгынлык һаман начарая бара. Аны контрольгә алырга кирәк. Моның өчен өзелгән хужалык элементләрен торгызып кына калмыйча, житештерүне монополияләр кулы астыннан чыгарырга, аның структураларын камилләштерергә кирәк.

Базарга күчү турында сөйләгәндә, халыкның күпчелеге әлегә базар шартларында эшләргә эзер түгел икәннән дә исәпкә алмыйча булмый. Базар мөнәсәбәтләренә күчү кешеләрнең психологиясендә, аларның тормыш рәвешләрендә тирән үзгәрешләр китереп чыгарачагы беркемгә дә сер түгел. Моның өчен вакыт, күп вакыт кирәк. Базарга керү өчен генә дә күп еллар таләп ителәчәге күренеп тора, ә нык үскән, цивилизацияле базар формалаштыру өчен, мөгаен, бөтен бер буынның гомере, күп кыйммәтләренә юнәлешә үзгәрүе, яңа икътисади аң кирәк булып. Коммунистлар, һәр партия оешмасы үзләренә эшчәнлекләрен менә шушы шартлардан чыгып билгеләргә тиеш. Аны гамәлгә ашырганда киләчәктәге нәтижәләрен һәрдаим күз уңында тотарга кирәк.

ЖИРЛЕ ШАРТЛАРНЫ ИСӘПКӘ АЛЫП

Әгәр ижтимагый төзелешнең яңа үрнәгенә күчү һәм базар шартларында эшләү икътисади законнарның уртак булуы белән билгеләнсә, һәр республика өчен мәжбүри булган шушы үрнәккә күчү чоры, жирле шартларны һәм урнашып килә торган икътисади хәлне исәпкә алырга тиеш. Экономиканы һәм финансларны жайга салу, тазарту, милекне монополь булудан туктату, приватлаштыру, дәүләттән аеру, жир реформасы үткәрү өчен тапталмаган юллар эзләргә туры киләчәк. Базар мөнәсәбәтләре формалаштыру буенча күчеш чоры программасы тиешле күләмдә төгәл булырга һәм билгеләнгән вакыт чикләренә сыярга тиеш. Моннан тыш, аның өчен, чыннан да, кыска сроклар кирәк. Һәр республика һәм регион базарга үзләрендәге мөмкинлекләрдән чыгып тиз яисә акрын киләчәк.

Ләкин без монда әлегә җавапсыз калган житди мәсьәләләр белән очрашабыз. Әйтик, экономиканың күчеш халәтен, аның оборона предприятияләре белән шыплап тутырылган булуын, производствоның соң дәрәжәдә тупланганлыгын һәм монопольләшкәннән исәпкә алып, суверен республика гомумхалык байлыгы белән ни дәрәжәдә файдалана алачак? Яисә, илнең халык хужалыгы комплексы белән бәйләнешләренә нинди икътисади формалары нәтижәлерәк һәм үзара файдалы булырлык рә-

вештә ничек итеп товар алмашуны оештырырга кирәк? Республика халык хужалыгында урнашкан гайре табигый структураларны үзгәртеп кору өчен нинди кулай юллар бар һәм оборона комплексына ничек, кайчан конверсия үткәрергә? Шушы һәм шушындый мәсьәләләрне дәрәжә хәл итү экономиканы жайга салуга, базар мөнәсәбәтенә югалтуларсыз килү өчен алшартлар тудыруга нык тәэсир итәчәк. Базарга күчү буенча төрле республика программаларында, кызганычка каршы, бу сорауларга тулы һәм ачык җаваплар юк. Ә вакыт көтми. Оборона тармакларына заказларның кимегәннән-кимүе, хужалык элементларенең бозылуы аркасында республика экономикасында хәл кискенләшә бара. Бу предприятиеләр ала торган табышларның күләмен киметә, чыгаша кертелгән әйберләр өчен исәп-хисап ясауны тоткарлый. Хезмәт хакы түләү, социаль даирәдәге учреждениеләрне тоту кыенлаша. Хезмәт коллективлары өчен моның нәрсә аңлатуын күз алдына китерү авыр түгел. Инде хәзер үк ун меңнән артык квалификацияле эшче һәм белгеч эшсез калды. Ә базарга күчкәч эшсезлек гаять зур күләмнәргә житәчәк бит. Сүзсезне куәтләү өчен монда предприятиеләрдә, фәнни-тикшеренү институтларында, оборона тармаклары конструкторлык бюроларында республика промшленностенда эшләүчеләрнең 40 проценты, ә Казанда 70 проценты булуын әйтеп китү дә житә булса кирәк.

Предприятиеләргә конверсия ясау, кайбер производстволарны халык куллануы товарлары житештерүгә күчерү региональ генә булмыйча, ә бөтенсоюз күләмдәге проблема икәннен исбатлап торы кирәкмидер. Һәм ул совет, хужалык һәм партия органнарының уртак тырышлыгы белән гамәлгә яраклы рәвештә хәл ителергә дә тиеш. Халык хужалыгы бурычларын чишү өчен республикада оборона комплексының фәнни-техник һәм житештерү куәтләрен файдалану буенча эшлекле чаралар күрелә, билгеле. Предприятиеләргә, фәнни-тикшеренү институтларына һәм конструкторлык бюроларына агропромышленность комплексы, эшкәртү тармакларының заказлары урнаштырыла. Бу предприятиеләрдә халык куллануы товарлары житештерү артты. 1989 елда ул 23 процентка үссә, 1990 елда 25 процентка күтәрелде. Матди-техник ресурсларга кытлык һәм бюджетның чикләнүенә, конверсиянең тискәре йогынтысыннан арынырга мөмкинлек бирми.

Безнең фикеребезчә, оборона тармаклары белән шыплап тутырылган предприятиеләр һәм регионнарда дәүләтнең ярдәм күрсәтергә тиеш икәнлеген закон белән беркетеп куярга кирәк. Предприятиеләрне яңа продукция чыгарырга яраклы рәвештә үзгәртеп кору буенча зур күләмле чаралар, шулай ук иң әһәмиятле фәнни-техник юнәлешләр буенча тикшеренүләр, дәүләт бюджетыннан финансланырга тиеш. Конверсия чорында кредит бирү, салымнар салу, социаль даирәне үзәктән финанслауны кертү дә бик кирәк нәрсә булачак.

Моннан тыш, дәүләт заказын һәм көндәлек халык куллануы товарлары житештерүне үзләштереп килүче оборона предприятиеләрен ресурслар белән тәмин итүче союз органнарының җаваплылыгын үтәдәнүтә планлаштыру юлы белән торгызырга кирәк. Ниһаять, бу тармакларда эшләүчеләрнең социаль мәнфәгатьләрен яклауны законлаштыру, конверсиянең бөтенсоюз фондын төзү таләп ителә.

Бу проблемаларның барысы да икътисади булудан бигрәк, сәяси характерда, алар меңнәрчә эшчеләрнең һәм белгечләрнең тормыш мәнфәгатьләренә турыдан-туры кагыла. Алар СССР һәм РСФСР Югары Советларында эшләүче Татарстан депутат-коммунистларының игътибар үзәгендә торырга тиеш.

Билгеле, халык хужалыгын жайга салуда һәм базарга күчүдә оборона комплексы предприятиеләрен үзләреннән дә күп нәрсә тора. Конверсия үтә дә каты финанс-кредит сәясәте шартларында һәм шактый кыска вакытта уздырыла. Шуңа күрә предприятиеләрне һәм фәнни-тикшеренү оешмаларын үзгәртеп кору, бушаган житештерү куәтләрен

эш белән тээмин итү, яңа эш урыннары булдыру, кадрларны яңадан әзерләү мәсьәләләрен кичекмәстән хәл итәргә кирәк. Билгеле инде, партия комитетлары һәм оешмалары бу проблемалардан читтә кала алмыйлар. «Электрон», Серго исемендәге завод, КамАЗ һәм башкаларның тәҗрибәсе уңышның аренда, акционерлык һәм милекчелекнең башка күмәк формаларын файдалану нигезендә, хужалык итүнең яңа ысулларын үзләштерүдә бик нык уйланылган һәм килешеп эшләнгән гамәлләргә бәйле булуын күрсәтә. Алар яңа продукция житештерүне үзләштерүдә хезмәткәрләргә күбрәк кызыксындырырга мөмкинлек бирәләр, предприятиеләрнең фондларын баетада өстәмә чыганаҡ булып хезмәт итәләр.

Республиканың нефть чыгару промышленностенда да үзенчәлекле проблемалар шактый. Аларны уңышлы хәл итү экономиканы җайга салуга, финанс-валюта системасын тазартуга зур йогынты ясарга мөмкин. Республика суверенитетының икътисади нигезен ныгыту өчен, товар алмашуда тигезлеккә ирешергә һәм, беренче чиратта, кайсы вақытта күпме нефть чыгарырга кирәклеген билгеләргә, дөнья бәяләреннән чыгып, союз фондына һәм чит илләргә җибәрелә торган чималның һәр тоннасына валюта белән тиешле хак алуны тээмин итәргә кирәк. Шулай ук вақытта булган чималны, табигый байлыklarны үзбездә эшкәртүне, фәнни-техник куәтләргә комплекслы файдалануны юлга салуга ныклап тырышасы бар. Бу, ахыр чиктә, житештерелгән барлык байлыklarда соңгы продуктның чагыштырма күләмен шактый арттырырга, чыгымнарны тизрәк капларга һәм житештерүнең инфраструктурасын, социаль даирәләргә үстерү өчен җитәрлек акча табарга мөмкинлек бирәчәк.

Билгеле, «Б» төркеменә кергән тармаklar, социаль даирә файдасын күздә тотып, республиканың халык хужалыгы структураларына кыска гына вақыт эчендә җитди үзгәртеп корулар ясый алмас. Чынбарлыкны сикереп үтәргә мөмкин түгел. Экономиканың бүгенге гайре табигый структуралары дистә еллар буена төзелде, шуңа күрә монда юлга саласы нәрсәләр ифрат күп. Ләкин, шулай да, икътисади үсеш юлларын эшләгәндә, кыйбла сайлаганда һәм фән-техника сәясәтендә республика, аның халкы мәнфәгатьләреннән чыгып эш итәргә кирәк. Базар таләпләре шундый. Монда безгә кирәге калмаган, зыянга эшләгән предприятиеләргә ябарга, төзелеп бетмәгән объектларны, аларның мөлкәтләрен сатарга туры килердер. Экономиканы җайга салу һәм финансларны тазарту өчен башка эчке чыганаklar да аз түгел.

Хәлне җайга салуга, базарга күчүдә уңышлы адымнар ясау өчен эшнә башлаганда уңай икътисади җирлек булырга тиеш. Ә моңа ирешүдә ирекле эшкүарлык соңгы урында тормаячак. Ләкин ул, һичшиксез, закон кысаларыннан чыкмаска тиеш. Бер үк вақытта базарга хас структуралар фондлар һәм валюта биржасы, капитал салу һәм хезмәт биржалары булдырырга, икътисади системада капиталның гаять дәрәжәдә сыгылмалы әйләнешенә ирешергә кирәк. Ә алар хәзергә юк әле. Якын араларда экономиканы монополия кул астыннан азат итү, кече предприятиеләр төзү, бигрәк тә безнең республика шартларында, бик тә җитлеккән мәсьәлә. Алар һәрдаим үзгәреп тора торган базар таләпләренә тиз яраклашалар, җиңел идарә ителәләр, бик тә сыгылмалы булулары белән аерылып торалар. Алар эре предприятиеләргә файдалы булмаган нәрсәләргә, шулай икән аерым кешеләр өчен һәм аз күләмнәрдә генә кирәк әйберләргә житештерә, халыкка төрле хезмәт күрсәтә алалар.

БАЗАР МӨНӘСӘБӘТЛӘРЕНЕҢ ИҢ ҖИТДИ ПРОБЛЕМАСЫ

Икътисади иреккә хокукны гамәлгә ашыруда милекне дәүләттән бүлеп алу һәм приватлаштыру матди нигез булып хезмәт итә. Тәҗри-

бэлэр күрсәткәнчә, ул төрле тармакларда һәм эшчәнлек даирәләрендә бердәй тигез тизлек белән үтә торган бик тә катлаулы процесс. Һәм, күрәсен, тәкъдим ителгән альтернатив программалардагы приватлаштыру вариантларының һәммәсен дә жентекләп өйрәнергә, иң яхшы дигәннен сайлап алып, мөмкин кадәр кыска вакыт эчендә гамәлгә ашырырга кирәктер.

Бу проблемага бәйле рәвештә, кайбер хәлиткеч урыннарда тукталып үтү мәгъкуль булып. Аның беренчесе — базарда теләсә нинди милек формасына, шул исәптән шәхси милеккә дә, монополия булмаска тиеш дигән закончалыктан килеп чыга. Ә кайберәүләр нәкъ менә шушы фикерне алга сөрә. КПСС милекнең барлык төрләре дә юридик яктан тигез булырга тиеш, дип уйлый. Социалистик кыйммәтләрне яклаучы партия буларак, ул акционерлык, кооператив һәм башка формаларны да кертә, жәмәгать, күмәк милекнең өстенлек итүенә омтыла. Хәзерге вакытта «нәтижә бирми» торган нәрсә дип тетмәсә тетелгән гомумхалык милекнең чынлыкта бездә булганы булмады һәм юк та. Төшенчәләр алмаштырылды һәм гомумхалык дәүләте, асылда, ведомстволар системасына эверелде. Ә гомумхалык милек кеше бөтенләй тоймый, шуңа күрә кадерен белми торган дәүләт милек (чынлыкта бер кемнеке дә) дигән сүз түгел әле.

Күмәк милек белән дә шундый ук хәл килеп чыкты. Әйтик, колхозларда ул формасы ягыннан гына шундый, ә чынлыкта теләгәнчә тоталмаган байлыкка ия булырга мөмкин түгел. Халык хужалыгының башка даирәләрендә, шул исәптән кооперациядә, күмәк милек еш кына минминлеккә, кулланучыларның мәнфәгатен санга сукмыйча табыш артыннан кууга китерә. Халыкка хезмәт күрсәтү өлкәсендә моны адым саен очратасың.

Жыеп кына әйткәндә, милекне дәүләттән бүлеп алу, приватлаштыру икътисади мөнәсәбәтләрнең тирән үзгәртеп корылуын аңлата, хезмәт ияләре тарафыннан тудырылган байлыктарга чынбарлыкта ия булуга юл ача. Хосусый милеккә килгәндә исә, аның чикләрен һәм куллану даирәсен ачык күз алдына китерергә кирәк. Әйе, эшкуарлыкның үсүе белән бергә бик күп шәхси остаханәләр, вак предприятиеләр, кибетләр ачылачак. Бу өлкәнең бик тә кирәк булуын аңлаган хәлдә, без экономикабызның фәкать шундый предприятиеләрдән генә тормаганын да әйтеп китәргә тиеш. Аларның саны никадәр генә арта барса да, эшләүчеләрнең дүрттән өчә һәм житештерү фондларының төп өлеше эре предприятиеләргә тупланачак. Металлургия, химия, машина төзелеше кебек тармакларда шәхси милекнең мөмкинлекләре бик тә чикләнгән, яисә аны монда бөтенләй файдаланып булмый. Аларны кая куясың?

Милекне дәүләттән бүлеп алганда һәм приватлаштырганда, аларның кем мәнфәгатьләре хақына гамәлгә ашырылуын да истә тотарга кирәк. Безнең уйлавыбызча, бу процесс киң хәбәрдарлык шартларында, депутатлар һәм жәмәгатьчелек күзәтүе астында үтәргә мөмкин. Жирне арендага тапшыргандагы кебек үк, предприятиеләрне аерым кешеләргә сату яки бирү дә конкурс нигезендә һәм тиешле гарантияләр булганда гына башкарылырга тиеш.

Көйләүле базар механизмы аша товар алмашу, күмәк һәм шәхси житештерүчеләргә, предприятиеләр һәм оешмаларга үзара икътисади элементлар өчен нигез булып хезмәт итәргә тиеш. Хөкүмәт тә, нинди дә булса ведомство да, аларга тегене яки моны эшләгез, дип фәрман бирергә хөкүксыз. План монда фәкать тәкъдим рәвешендә генә житекерелә һәм, ижтимагый таләпләрдән, кызыксынуның булу-булмавыннан чыгып, килешенгән яисә контракт нигезендә гамәлгә ашырыла.

Ләкин кайбер предприятиеләр эшчәнлегенә республика һәм жирле идарә органнарының турыдан-туры катнашу хокукын бирүне гамәлгә яраклы булып дип уйлыйбыз. Аларга жылылык һәм су, газ һәм энергия белән тәэмин итүче оешмалар, шәһәр пассажир транспорты керә. Баш-

кача була да алмый, чөнки базар тибрәнешләре һәм көндәшлек бик тә күңелсез нәтижәләргә китерергә мөмкин. Бу даирәдәге предприятиеләр өчен житештергән продукцияләренә һәм күрсәткән хезмәтләренә баялар, шактый тотрыклы нормативлар куелырга, бюджеттан акча бүлөп бирелү тәмин ителергә тиеш. Мәдәният, халык мәгарифе, фундаменталь фән, медицина, экология өлкәләрен алыш-бирешкә кору бик куркыныч нәрсә. Монда чаманы белеп эш итәргә кирәк.

Аграр даирәдә икътисади һәм социаль үзгәртеп коруларның ничек булып бетәсе һәммәбезне дә борчый торган мәсьәлә. Чөнки авыл хужалыгында унай якка үсешкә ирешми торып экономиканы жайларга да, базарга күчәргә дә мөмкин түгел. Авылда житештерү мөнәсәбәтләрен үзгәртәргә кирәклеге тормаыш үзе таләп итә.

Аграр даирәдә КПССның сәясәте миләкнең һәм хужалык итүнең төрле формалары нәтижәле эшләсән өчен шартлар тудыруга, жир биләүдә монополияне бетерүгә, күп рәвешле экономикага күчүгә һәм шул нигездә авыл хужалыгы продуктлары житештерүне даими үстерүгә юнәлдерелгән. Моңа бәйле рәвештә, СССР Президентының мәгълүм Указында баян ителгән беренче чираттагы бурычларны тормаышка ашыру өчен эшлекле чаралар күрергә кирәк. Сүз инде агымдагы елның беренче кварталында ук республиканың жир кодексын эшләүне төгәлләү һәм кабул итү, тиешенчә файдаланылмаган жирләренә барлау һәм алар исәбенә жирле Советларның жир фондын булдыру хакында бара.

Жир реформасында төп мәсьәлә — жиргә миләк мәсьәләсе. Нәкъ менә шуның тирәсендә хисләр кайный, бәхәсләр бара, төрле вариантлар тәкъдим ителә. Ә менә РСФСРның Жир кодексы авторлары жиргә шәхси миләкне һәм яллы хезмәт куллануны бертавыштан якыйлар. Мондый үтә кискен нәтижәләр нәрсәгә нигезләнә соң? Тарихи тикшеренүләр биргән мәгълүматларга, жәмәгәтьчелек фикеренә һәм беренче чиратта крестьяннарның теләкләренә, яисә хәзерге тәжрибәне өйрәнүгәме? Мондый материаллар юк. Социаль-икътисади нәтижәләрен күз алдына да китереп булмаган мондый үтә житди проблеманы халыкның үзеннән башка хәл итәргә ярамый.

Жиргә миләк булдыруга карата КПССның кыйбласы ачык: ул жирне аерым кешеләргә сатуга каршы чыга. Шул ук вакытта хужалык итүнең рәвешләрен билгеләү һәм хезмәтенең нәтижәләреннән үзе теләгәнчә файдалану крестьяннарның фәкать үз эше икәннән белдерәбез һәм якыйбыз. Партия комитетларына, халык депутатлары Советларында эшләүче коммунистларга гаилә фермалары, крестьян хужалыклары төзүгә, йорт тирәсендәге жирдән файдалануга комачаулык итә торган киртәләргә юк итүдә активрак эшләргә кирәк. Күңеленә охшаган хужалык төзәргә, бакча участогы алырга теләгән һәм жирне нәтижәле файдалану мөмкинлегенә булган һәр гражданинга беринди каршылыксыз гомерлеккә һәм мирас итеп калдыру хокукы белән жир кисеп бирелергә тиеш.

Шул ук вакытта колхозларга һәм совхозларга карата да беринди көчлеләр булмасын. Бүгенге көн чынбарлыгыннан чыкса, алар әле бик озак вакытлар хужалык итүнең төп формасы булып калырлар кебек. Ләкин аларның асыллары үзгәрми калмастыр, мөгаен. Алар аренда коллективларының кооперативына әверелергә, акционерлык яисә өлеш кертү системасына күчәргә, өстән бирелгән эмердән тулысынча азат булырга, жыеп кына әйткәндә, күмәк тормаышның чын асылын корырга мөмкин. Мондый үзгәртеп корулар белән сузарга ярамый. Һәр колхозчы, совхоз эшчесе чынбарлыкта күмәк миләкнең хужасы булырга, үзенең хезмәт нәтижәләре өчен тулысынча жавап бирергә тиеш. Бюджеттан өстәмә акча бүлөп бирелмәгәндә һәм кредит өчен зур процентлар тотып калынганда хужалык итәргә туры киләчәген әйтсәк, бу аеруча мөһим.

Ә менә башлары бурычтан чыкмаган, зыянга эшләгән хужалыклар белән нишләргә, дигән сорау тууы мөмкин. Чыннан да, республикада алар өч йөзләп жыела. Хужалыкларны мондый хәлгә төшергән сәбәпләр

төрле жирдә төрлечә. Әгәр тиешле органнар, ныклап торып өйрәнгән-нән соң, һәр хужалык буенча анык карар кабул итсәләр, дөрөс булып иде. Бәлки жирне аерым кешегә, башка хужалыкка яисә промышленность предприятиясенә бирергәдер, я булмаса субсидияләр, льготалы ссудалар, сәүдә банклары кредитлары буенча гарантияләр рәвешендә вакытлы финанс һәм матди-техник ярдәм күрсәтергәдер? Моның юллары байтак. Ләкин бу хужалыкларда эшләүчеләрнең фикере һичшиксез исәпкә алынырга тиеш.

Агропромышленность комплексында базар инфраструктуралары барлыкка китерүдә авыл хужалыгы продуктларын сатып алу һәм эшкәртү даирәсенә монополияне бетерү иң әһәмиятле шарт булып тора. Күп кенә эре эшкәртү предприятиеләре акрынлап акционерлык жәмгыятьләренә күчә бара чак. Алар белән беррәттән продукция житештерелә торган урыннарда заманча жиһазландырылган зур булмаган производстволар оештыру гамәлгә яраклы булып иде. Алар үз чиратларында ирекле товар житештерүчеләр вазифасын үтәрләр иде. Агропромышленность комплексына кергән кече предприятиеләр аякка басканчы аларга льготалы салымнар билгеләү, ә бәлки бөтенләй азат итү, техника белән жиһазландыруда, материаллар белән тәмин итүдә ярдәм күрсәтү күп мәсьәләләрне хәл итүдә уңай роль уйна чак.

Авылны үстерүнең кайсы гына мәсьәләсен алсак та, аңа кайсы яктан гына килсәк тә ахыр чиктә барысы да крестьяннарның тормыш һәм хезмәт шартларына кайтып кала. Күп кенә районнарда һәм хужалыкларда бу мәсьәләдә хәлләр бик начар тора, шуңа күрә авылларны ташлап китүчеләрнең саны артканнан арта бара. Соңгы дүрт елда гына да республика авылларында яшәүчеләр 70 мең кешегә кимеде. Киләчәктә дә шулай дәвам итсә, күп кенә хужалыкларда тиздән жирдә эшләрлек игенче дә калмая чак. Моңа юл куярга ярамый. Халыкны азык-төлек белән тәмин итүдә зур кыенлыklar булганда, шәһәр тирәсендәге зоналарда бәрәңге һәм яшелчә үстерелә торган чәчү жирләрен кыскарту жинаять белән бер була чак. Ә моның өчен, озакка сузмыйча, хужалыклар белән промышленность предприятиеләре арасында элемтәләрне ныгытырга кирәк. Мондый бәйләнешләр кирәксә-кирәкмәсә дә кешеләр, техника жибәрү юлы белән түгел, ә үзара файдалы нигездә ныгытылырга тиеш. «Камский» совхозы белән КамАЗның двигательләр заводы арасындагы хезмәттәшлекне шуңа мисал итеп китерергә мөмкин.

Крестьян хужалыкларын, кооперативларны аякка бастыру, шәхси ярдәмче хужалыкларны, бакчачылар ширкәтләрен үстерү, авыл хезмәтенә дәрәжәсен күтәрү өчен матди-техник, беренче чиратта төзү материаллары белән тәмин итүдә, аларга өстенлекләр бирелергә тиеш. Юллар, мәктәпләр, шифаханәләр төзү, электр, элемтә һәм газ үткәрү кебек гаять катлаулы һәм кыйммәт эшләр дәүләт бюджеты исәбенә башкарылырга тиеш. Советларда, аларның башкарма органнарында эшләүче коммунистлар бу мәсьәләләрнең уңай хәл ителүенә ирешү өчен эзлекле эш алып барырга тиешләр.

КЕШЕЛӘРНЕ СОЦИАЛЬ ЯКЛАУНЫ — ИГЪТИБАР ҮЗӘГЕНӘ

Халыкның барлык катламнары да диярлек үз жылкәләрендә татыган күчеш чорының бөтен кыенлыklарына һәм катлаулылыгына карамастан, сайлаган юлдан тайпылыш булырга тиеш түгел. Киресенчә, базарга бару юлын тизләтү өчен мөмкин булганның барысын да эшләргә кирәк. Чөнки ул бөек максатларга илтә. Без кешегә йөз тоткан, нәтижәле экономика төзәргә, яңа талантлар пәйда булсын өчен шартлар тудырырга, хезмәт сөюче, эшенең нәтижәләре өчен кызыксынган шәхес тәрбияләр-гә омтылабыз. Базарга күчү программасының социаль мәсьәләләргә ка-

гылышлы өлешенә без шуннан чыгып югары таләпләр куябыз.

Социаль проблемаларны хәл итү максатларында күчеш чорында үз-бездә булган бөтен ресурсларны һәм мөмкинлекләрне эшкә жигәргә кирәк. Безнең инде күптәннән яшәп килә торган социаль гарантияләрне югалтырга хакыбыз юк. Соңгы вакыттагы хәлләр мәсьәләне нәкъ шул яссылыкта куюны таләп итә. Кешеләрнең хезмәткә, сәламәтлекләрен саклауга, торакка һәм башкаларга булган хокукларын гарантияләү һаман саен катлаулана бара. Житештерүчәннән-көн төшә баруы аркасында икътисади хәлнең киләчәктә тагын да начарланырга мөмкин булуын искә алып, ТССР Югары Советы сессиясендә хезмәт ияләрен һәм беренче чиратта пенсионерларны, гарипларне, күп балалы гаиләләрне, студентларны, укучыларны социаль яклау буенча махсус программа кабул итәргә кирәктер. Мондый программа мөмкин кадәр анык һәм ресурслар белән тәмин ителгән булырга тиеш. Товарларга һәм бюджетның үзенә кытлык кичергән бу заманда моның өчен кайдан акча юнәтергә була дип сорау тууы да табигый.

Бәяләргә реформа уздыру иң муафыйк ысул күренә. Ләкин аны бер республика кысаларында, бер яклы гына эшләп булмасы да ачык. Монда бердәм, килешенгән сәясәт кирәк. Ләкин шулай да аның аерым кисәкләрен кичекмәстән гамәлгә ашыру сорала. Әйтик, житештерү чараларының бер өлешен (жирдән башкасын) базар әйләнешенә кертәп жибәрү уңай нәтижәләр бирер иде. Мондый тәкъдимнәр кайбер республикаларның программаларына кертелде инде һәм аны тормышка ашыра башларга кирәк. Бу артык чыгарылган акчаларның бәяләргә ясаган басымын йомшартырга һәм аларның контрольсез үсешен тоткарларга мөмкинлек бирер иде. Шул рәвешле сатудан кергән акчаларны хәерчелек чигендә яшәүчеләрнең тормыш шартларын яхшыртуга тотып булчак.

Ләкин кешеләрне социаль яклауны акчага гына кайтарып калдырырга ярамый. Аның мәгънәсе кичерәк. Иң беренче булып милек кемнеке һәм кем аңа хужа, дигән сорау килеп баса. Бу — хәлиткеч мәсьәлә. Партия комитетлары бу эштә башбаштаклыкка, хезмәт ияләренең мәнфәгатьләрен кысуга, милекне сарыф итүгә, аны күләгәдәге экономика эшкуарларының кулына төшүенә юл куймаска тиешләр. Монда депутат-коммунистлар тарафыннан иң каты контроль урнаштыру кирәк. Кич жәмәгәтчелек тә барысын да беләп торырга тиеш. Бүгенге тәмам юлдан чыккан бүлү системасында кешеләрне социаль яклау турында житди сүз алып бару мөмкин түгел. Кайбер жинаятчы бәндәләр түрәләренең фатихасы белән бик күп товарларын яшерәләр, аларны биш бәясенә сатып, баю өчен файдаланалар. Районнарда, шәһәрләрдә һәм предприятиеләрдә эшче контроле оештырган, законлылыкны, тәртипне ныгытуда, хокук бозуларны булдырмауда жирле Советлар, хокук саклау органнары, гомуминформация чаралары белән тыгыз хезмәттәшлек иткән партия комитетлары бик дәрәс эшлиләр. Көнкүреш хезмәте күрсәтү министрлыгы предприятиеләрендә дефицит товарларны яшереп калдыру фактлары турында «Советская Татария» газетасында чыккан язма уңаеннан КПСС республика комитеты да бу мәсьәләне үзенең бюро утырышында тикшерде һәм тиешле карар кабул итте.

Базар шартларында икътисади ирек һәр кешенең үз хезмәте һәм аның нәтижәләре, гаиләсенең ничек яшәве, эшләгән коллективы, яшәгән жәмгыяте өчен шәхси жаваплылыкны аңлата. Эшләгән булып кылану түгел, ә чын мәгънәсендәге житештерүчән һәм сыйфатлы хезмәткә икътисади үзгәртеп коруларның «архимед рычагы» була ала.

Кеше өстенә салыну, эшкә битараф карау, эленке-салынкы йөрү кебек тискәре сыйфатларны китереп чыгарган, һәркемнең эш белән шөгыльләнүе һәм социаль якланганлыгы сәясәте, бозылып беткән ижтимагый аңны, кешеләрнең психологиясен үзгәртеп кору буенча эшлисә эшнең очы-кырые юк. Бай мәдәни-тарихи һәм рухи-әхлакый кыйммәт-

ләрәбезне торгызу, хезмәт сәючәнлек, осталык, тырышлык, жиренә житкереп эшләү кебек сыйфатларны тәрбияләү өчен дә күп тырышлык куярга туры киләчәк. Мәжбүр итүләр, көчләр кушулар, тигезләүләр һәм башка шуның ише мәгънәсез нәрсәләр аркасында бездә алар югалып бетә язды.

Билгеле, базар үзе дә шактый акыл бирәчәк, ләкин аның кырыс, ә еш кына үтә рәхимсез законнары, җәмгыять өстенә аяз көнне яшен суккандай ябырылмаска тиеш. Монда бер нәрсәне дә гадиләштерергә ярамый. Базар һәм эшқуарлык төрле хәйләкәрләр һәм алыпсатарлар өчен генә оҗмах, ә цивилизацияле икътисадка юл мал туплаучылар өчен генә ачыла дип уйлау дәрәс түгел. Бик күп илләрнең тәҗрибәсе күрсәткәнчә, сүздә тора белү, бурычынны аңлау — болар бар да сәүдә, һәм, гомумән, эшлекле мөнәсәбәтләрнең нигезен тәшкил итәләр. Бу мәгънәдә ул чыннан да хосусый. Бар җирдә дә кабул ителгән кагыйдәләргә каршы килеп уйлау һәм гамәл килү — куркыныч ялгышу.

Күп кенә кешеләрнең, бигрәк тә яшьләрнең, укуларын һәм эшләрне ташлап озын берлек эзләп китүләре, алыпсатарлык белән шөгыльләнә башлаулары да сер түгел. Партия комитетлары да, яшьләр оешмалары да, комсомол да мондыйларны читләтеп узмаска тиеш. Монда сәясәт алга карап эш итәргә, ә чараларның уйланган, оештыру ягынан да, экономик яктан да тәмин ителгән булуы шарт. Безне алда яңа сынаулар көтүен онытырга ярамый. Базар юк әле, ә аның дәншәтле юлдашы эшсезлекнең рәхимсез сулышы бөтен җирдә сизелә инде. Еллар узган саен хезмәт биржасына халыкның хезмәткә сәләтле өлеше һаман күбрәк киләчәк. Эшсезлекне административ чаралар белән генә бетереп булмый. Ләкин бу коммунистлар хәлгә битараф калырга тиеш дигән сүз түгел. Партия эшсезлекне булдырмау, хезмәткәрләрне, бигрәк тә яшьләрне алдан әзерләп кую һәм хезмәткә урнаштыру, вакытлыча эшсез калганнарын матди яктан тәмин итү өчен бердәм дәүләт системасы булдыру ягында.

Безгә конкрет чаралар системасын тормышка ашырырга: республикада күпме хезмәт резервлары барлыгына һәм аларның ничек файдаланылуына объектив бәя бирерлек бердәм дәүләт исәпләү системасы төзәргә, гарантияле эш турында махсус закон эшләргә һәм кабул итәргә туры киләчәк. Ә бу чаралар яхшы ният кенә булып калмасын дисәк, ныклы матди база хакында кайгыртырга кирәк. Монда эшкә урнаштыру буенча дәүләт фонды төзү һәм аңа милли продуктның билгеле бер өлешен бүлеп бирү максатка яраклы булачак.

Эшсезлекне «кисәтү» чараларына әһәмият бирү аеруча мөһим. Хезмәткәрләрне эштән бушату, аларны яңа һөнәргә өйрәтү һәм тиз арада яңа җиргә урнаштыру процессларын алдан ук җайлап куярга кирәк. Яшьләрне, хатын-кызларны, пенсионерларны, инвалидларны эш белән тәмин итүче предприятиеләргә, кооперативларга төрле өстенлекләр бирелергә тиеш.

* * *

Алда безне катлаулы, үтелмәгән юл көтә. Базарга күчү турында нинди генә программалар кабул ителсә дә, тормыш аларга һәрдаим төзәтмәләр кертәчәк һәм нәрсәнедер барган уңайга үзгәртәргә туры киләчәк. Хәзер иң мөһиме — бөтен көчне, ижади егәрне кризисны җиңү, гражданлык татулыгына ирешү кебек беренче чиратта хәл ителәсе мәсьәләләргә тупларга кирәк. Бу республиканың партия оешмасына, һәр коммунистка гаять зур бурычлар йөкли. Чөнки бүген кешеләрне бергә тупларлык, җәмгыятьне кризистан чыгарышлык башка сәясәт көч юк. Һәм төп тырышлык болай да бик чикле булган ресурсларны бүлүгә генә түгел, яңа матди кыйммәтләр тудыруга юнәлдерелергә тиеш. Ә

бүгөн безнең сәяси көндәшләребез моның нәкъ киресен эшли һәм алдагы көн турында уйлап та карамый.

Тормыш бездән милеккә, шәхси эшкуарлыкка, сәүдә ирегенә һәм базарның башка якларына караган яңа күренешләргә фәнни бәя бирүне таләп итә. Бу катлаулы процессларның нәтижәләре әлегә тулысынча ачыкланып бетмәгән. Без экономиканың төрле даирәләре, шәһәр һәм авыл, сатучы һәм сатып алучы, эшкуар һәм ялланган эшче арасында туып килә торган каршылыклы мәнфәгатьләргә карата мөнәсәбәтебезне дә анык кына билгели алганыбыз юк әле. Гуманлы, демократик социализмга йөз тотып, без капиталистик базар мөнәсәбәтләрен сукуларча үзебезгә күчереп куя алмыйбыз. Бездә бөтенләй үзгә экономик даирә, башка ижтимагый шартлар, бүтән психология. Жыеп кына әйткәндә, ижтимагый фәннәр буенча белгечләргә тикшеренү, ижади көчләрен эшкә жигү өчен киң офыklar ачыла.

Базарга күчү һәм шуңа бәйле рәвештә идеология эшен көчәйтү кирәклегенә партиянең үзендә, аның барлык буыннарында үзгәртеп кору процессларын тизләтүне таләп итә. Партия комитетларына һәм оешмаларына моңа кадәр булган катып калу, каушау, аптырау халәтеннән тизрәк котылырга кирәк. Ә андыйлар булмады түгел, булды һәм алар хәзер дә бар. Без икътисади-социаль мәсьәләләргә хәл итүгә турыдан-туры катнашудан баш тарттык, ләкин шул ук вакытта сәяси эш ысулларын тиешенчә үзләштереп бетергәнәбез юк әле. Шуңа күрә КПСС-ның шәһәр һәм район комитетлары бу мәсьәләләр белән житәрлек шөгыльләнмиләр. Бу хакта отчет-сайлау конференцияләрендә һәм жыелышларында башлангыч партия оешмаларының күптән түгел уздырылган зона киңәшмәләрендә зур борчылу белән сөйләнде.

Житештерүгә, сәясәткә, социаль даирәгә кагылышлы мәсьәләләр һәр коллективта тыгыз йомгак булып укмаша һәм турыдан-туры кешеләр язмышында чагыла. Бу бүгенге күчеш чорының үзенчәлегенә. Шушы шартларда һәр карар сәяси төс ала. Хезмәт кешесенең социаль мәнфәгатьләрен эзлекле һәм тырышып яклаганда, житештерү, һәм ижтимагый мөнәсәбәтләрнең яңа формалары өчен актив көрәшкәндә генә партия оешмасы халыкның ышанычын казана һәм хуплавына ирешә алачак.

Хәзер төрле сәяси партияләр һәм хәрәкәтләр арасында көрәшнен кискенләшүен дә исәпкә алырга кирәк. Һәм «фикерләр базарында», шулай әйтергә яраса, халыкның күпчелеген үз якларына тарта алган көчләр жиңеп чыгачак. Яңара торган Коммунистлар партиясенең андый мөмкинлегенә бар, һәм без аңардан файдаланырга тиеш.

Рафаэль ХӘКИМОВ

АЗАТЛЫК БӘҢА СЕ

5. «МИЛЛИ ИДЕЯЛӘРНЕҢ» КАПМА-КАРШЫ ТОРУЫ

Без күп еллар буена милли мәдәниятләрнең үзара тәэсире һәм бер-берсенә йогынтысы турындагы йоклата торган сафсатага ышанып яшәдек. Ә бүген аларның бер-берсенә йогынты ясамавы, ә капма-каршы торулары ачыкланды. Алар иң яхшы дигәндә дә янәшә үсәргә генә мөмкин икән.

Рус аңы дәүләт структуралары белән бик тыгыз бәйләнештә православие традицияләрендә үстә. Эш монда чиркәүнең «Ходай, падишахыбызны сакла!» дип дәүләт хакимиятен изгеләштерүендә генә түгел, ә ижтимагый максатлар, кыйммәتلәр һәм эхлак формалашуында. Россиядә православие өченче Рим булу дөгъвасы белән туды, менә шуңа күрә рус халкына бөөк тарихи миссия — жирдә изге хачны алып бару вазифасы йөкләнде. Хач белән янәшә кылыч тоту да сер түгел. Шушы борынгы заманнарда яңа жирләр, илләр һәм халыкларны яулап алу батырлык дип исәпләнде һәм шуңа күрә ирекле рәвештә кушылу турында сүз куертылмады. Православиенең пәйгамбәрлек асылы теләсә нинди хәрәкәтләрне аклады һәм барлык басып алуларны изгеләштерде.

Империячел дөгъваларны Николай I хөкүмәтенең мәгариф министры граф Уваров бик тә калку чагылдырды: «Россия кечерәйтелә дә, бүленә дә алмый, фәкать киңәйтеләргә генә мөмкин». Соңрак тагын да аныграк формула пәйда булды: «Бердәм һәм бүленми торган Россия өчен». Бу идеяне карагруһчылар аеруча эзлекле рәвештә якладылар. Кызганычка каршы, бу формула ачыктан-ачык та, ә күбрәк яшертен төстә бүген дә яшәп килә.

Православие русларда икътисади нигезен авыл общинасы тәшкил иткән коллектив аң да тудырды. Православие өчен шулай ук коллективның шәхес, гомуми фикернең шәхси идеядән өстенлегә, шәхеснең һәм ин-

дивидуализмның үзкыйммәтен инкаръ итү дә хас нәрсә иде. Кече гомумилек буларак община дәүләт гомумилегенә терәк булып хезмәт итте. Үсеш алган сыйныфлар һәм сәяси структуралар булмаганга бюрократия гәмәлдә беркем тарафыннан да тотып торылмаган һәм бер нәрсә белән дә чикләнмәгән монополист иде.

Россиянең бу традициясе берәз үзгәртелеп ләкин эчтәлеген тулаем саклап совет чорында да дәвам иттерелде. Дәүләт структураларында үзәкләштерү, коллектив тарафыннан шәхесне кысу, идеологиянең миссионерлык асылы ничек бар шулай калды. Россия державасы совет строе белән ныгытылды, рус халкы үзе исә каршылыклы хәлгә дучар булды: ул бер үк вакытта изелүче як та һәм шушы дәүләт кулындагы корал да иде.

Рус милләтенең бер үзенчәлеге бар. Аңарда эчке бәйләнешләр йомшак, милләтне оештыручы төп фактор буларак дәүләт үзе тора һәм ул русларның тулы мәгънәсендә милләт булып оешуы белән кызыксынмый. Бу бигрәк тә бүген, рус авыллары бушап калганда, шәһәрләр үзләренең милли йөзеп югалтканда, ә дәүләт үзе русларны эзлекле төстә «интернациональ» бердәмлектә эретә барганда аеруча фажигале төс алды. Русның милли аңы чынлыкта юкка чыгып бара һәм ниндидер ялган рус дәүләтчелеге аңы белән алмаштырыла. Россия гасырлар буенча рус халкының егәрән суырды, кешеләрнең көчен дәүләт һәм хәрби структураларны ныгытуга юнәлтәп ижат энергиясеннән мәхрүм итте, ә рус халкының үз язмышы белән аз кызыксынды. Нәкъ менә шуңа күрә Россиядә башкаладагы югары мәдәният һәм кыргыйлык дәрәжәсендә калган провинция, дөньякүләм атаклы композиторлар, рәссамнар, философлар йөзәндә чыгылган бик тә югары мәдәният белән читтә урнашкан төбәкләрнең ярыммәжүси мәдәнияте арасындагы искиткеч аерымлык хас булды. Шулай итеп «Россия» дигән төшенчәдә ике дөнья, ике уклад, ике үлчәнеш, ике ижтимагый строй гарип рәвештә бергә кушылды.

Жирләр һәм илләр яулап алып калырга омтылып Россия державасы бөтенесен дә үзләштерергә һәм үзәндә яшәүче халыкларның гомуми субкультурасын төзәргә өлгәргә алмады. Шуңа күрә Россия территориясе мәдәният белән түгел, фәкать дәүләт структуралары белән генә оешып тора. Географик, экономик, экологик һәм этник төрлелек бүген Россияне кисәкләргә өзгәли.

Православие һәм властының деспотик асылы русларда буйсыну кебек колларга хас сыйфатны да формалаштырды. «Гажәп зур, үзәң-үзә баса торган көчкә әверелгән рус дәүләтчелеге, — дип язды Н. Бердяев, — рус кешесенең үзешчәнлегеннән һәм активлыгыннан курыкты, ул рус кешесеннән Россиянең язмышы өчен җаваплылык йөген алып аңа фәкать хезмәт итү вазифасын гына калдырды, аңардан буйсынуын таләп итте» (Н. Бердяев. Россия язмышы. М., 1990, 68 бит). Рус кешесе Россия дәүләтенең ихтыярын үтәде, ләкин аңардан ук аклану һәм котылу эзләде. Ул кирәк булганда үзәң Россия коткарыр дип ышанды.

Бүген Россиянең нигез ташлары экономик элементлар өзелү аркасында килеп чыккан республикалардагы, төбәкләрдәге һәм өлкәләрдәге милли-демократик хәрәкәтләр һәм аерымлануга омтылыш тенденцияләре белән какшатыла. Ничек кенә күңелсез булмасын, ләкин рус демократлары үтә киеренке сәяси шартларда теләсә нинди сәбәпләр табып милли хәрәкәтләрне бастырырга һәм «бердәм һәм бүленмәс Россия» идеясен саклап калырга тырышчак. Бу юлның киләчәге юк, ул демократиягә каршы, ниһаять, һәлакәткә китерә торган адым, ләкин чынлыкта хәлләр шушы юнәлештә барачак.

Бүген Россиядә ике төп идеология яши — А. Сахаров идеяләре һәм «Память» программасы. Болар янына тагып, яңартылган очракта, сәяси көчкә әверелеп китәргә мөмкин православиегә дә кушарга кирәк. Б. Н. Ельцин җитәкчелегендә Россия демократлары властыка А. Сахаров идеяләренә таянып килделәр. Ләкин алар бүген аның Россияне федера-

тив оештыру фикереннән баш тарттылар инде һәм шуның белән «Память»-ка таба адым ясадылар. Чөнки әлегә уртадагы идеология юк.

Безнең республикада рус демократиясе башлыча технократизм һәм абстракт сәяси категорияләр белән эш йөртүче техник зыялылардан тора. Халкының күпләп шәһәрләргә китүе аркасында тәмам бөлгенлеккә төшкән рус авылларының аяныч хәле, русларның милли йөзләрен югалтулары, «интернационализм» һәм космополитизмны тарату, рус ижат интеллигенциясенең йомшаклыгы русның үзаңын Казан император университеты гөрләп эшләп торган чакта барлыкка китерелгән жирле тамырлардан һәм традицияләрдән аеруга китерде. Казанда һәм тулаем бөтен Россиядә рус зыялылары славянофилмы эллә көнбатыш тарафдарларымы дигән бәхәстән читләште, милли үсеш идеясеннән баш тартты, ә революциядән соң рус зыялыларының күпләп чит илләргә китүе, 30 нчы еллардагы һәм аннан соңгы чорлардагы эзәрлекләүләр аларның милли йөзен югалту процессына нокта куйды. Бүген рус яшьләре рус мәдәниятенә битараф, һәм алар башлыча көнбатыш һәм совет масса культурасын гына куллана.

Милли-демократик кыйммәтләрне яклаучы татар милли идеясе тарафдарлары икенче «лагерьда» калды. Татар милләтенең ләшәве өчен көрәшнең 400 елдан артыграк тарихы бар. Ул канлы күтәрелешләр булып кабына, аннары сүнә. Милләтнең аерата актив өлеше — зыялылар — төрле чаралар һәм ысуллар белән бастырылып килә. Күп кенә татарлар рус патшасына хезмәткә китеп рус мәдәниятенен асыл көчен тәшкил итте. Икенчеләре көчләп чукуындыру аркасында Төркиягә качты. Өченчеләре үз язмышлары белән килеште, ә моңа риза булмаганны авыл мәдрәсәләрендә татар мәдәниятенен калган кисәкләрен саклап азатлык көнен көтте. 1552 елдан соң татарлар мәдәниятләрендә зур югалтуларга дучар булды. Шуңа күрә татарларны Россиягә кушу уңай күренеш булды дигән оятсыз ялган чынбарлыктан ерак тора. Күрәсең «Капиталның» беренче томында шушы сүзләргә язган К. Маркс татар-монгол яулары турында рәсми карашларга һәм татарлар хакында алар кыргый халык иде дигән әкиятләргә таянып кына эш иткән.

Татарларда искиткеч зур күләмдә ныклык запасы бар, һәм алар иң авыр сәяси шартларда да исән калу фәнен бик яхшы үзләштергәннәр. Татар милләте бик тә яшәүчән булу белән бергә, язмыш рәхимсезлекләренә баш ию, сабырлыгы һәм милли тормышның котылгысыз өлешенә эверелгән төрле түбәнсетүләргә шулай тиеш дип кабул итүе белән дә аерылып тора. Шуңа күрә татарның милли үзаңы үзгәртеп корулар барышында алынган милли хокукларга ышанып житмичә, зур инерция белән уяна. Татар тарихында күтәрелешләр һәм егылып төшүләр артык күп булды шул.

Татар халкының характеры авылда, авыл общинасы традицияләре нигезендә формалашты. Россия дәүләтендә татарлар һәрвакыт дошман көч күрделәр, ул аларда фәкать курку һәм буйсыну гына тудырды. Шуңа күрә татарларның тормышы күп гасырлар буена авыл мәйданының тар кысалары белән чикләнде. Жыеннар да, бәйрәмнәр дә, яшьләргә уеннары да шунда узды. Русларда күләмнәргә тою хисе, татарларныкы белән чагыштырганда, тамырыннан башка. Беренчеләре өчен ул жилбәзәк казак жырлап барган иксез-чиксез кыр. Татарларда исә, киресенчә, кыр кичлекне чикли торган нәрсә, ә аның артында курку уята торган кара урман башлана. Урман аша юл, татар тормышы кебек үк, хәвефле һәм бормалы, аның кайда алып чыгасы мәгълүм түгел. Йомгак кебек йомарланган татар авылы бөтен милли тормышны үзе эченә алды. Монда сиңа икътисад та, сәясәт тә, мәгърифәт тә. Монда тормышның башы да, ахыры да.

XX гасыр татар үзаңының офыкларын шактый киңәйтте. Бөтен Россияне һәм чит жирләргә гизеп йөргән сәүдәгәрләрнең актив катламы барлыкка килү, вакытлы матбугатның тизлек белән үсеп китүе, шәһәр мә-

дәниятен үзләштерү һәм татарларның күченеп йөри башлаулары Казанда, Уфада, Оренбургта, Әстерханда, Жаетта, Уральскида һәм башка шәһәрләрдә татар мәдәниятенә эре уааклары тууына китерде. Казан башкала һәм татар мәдәнияте үзәге буларак сакланды, ләкин ул инде талантларны үзе тудырмый, жыя гына. Без яңадан XX гасырга кадәр яшәп килгән халәтебезгә әйләнеп кайттык — татар мәдәниятен авыл саклап һәм тулыландырып тора.

Күп еллар буена татарларда милли идея ислам астында өлгерде. Исламдагы һәм мәгърифәттәге яңарыш хәрәкәте ислам идеологиясен яңа капиталистик мөнәсәбәтләргә яраклаштырды һәм бөтен милли тормышның яңаруына таба искиткеч зур адым ясалудың аңлатты. Иң атаклы мәдрәсәләр жәдитнекеләр иде, аларда XX гасырның барча яңа татар зыялылары үсеп чыкты. Бер үк вакытта хәзерге татар ижтимагый фикере, Шәрык белән Европа тенденцияләрен берләштереп рус һәм европа әдәбиятлары ярдәме белән үсте һәм үз милли идеясен эшләүгә якын килде. XX гасырда татар милләтенә төрле мәсләктәге үз сәяси лидерлары барлыкка килде. Тормышның сәяси шартлары аларга тулысынча ачылырга мөмкинлек бирмәде, ә Октябрь революциясеннән соң аларның күпчелеге чит илләргә чыгып китәргә мәжбүр булды. Революция алдыннан татар милләтенә куәте турында түбәндәге факт та сөйли булса кирәк: Төркиягә качкан татар сәяси эшлеклеләре сәяси элитага керделәр, бу илнең сәяси вакыйгаларына һәм ижтимагый фикергә шактый зур йогынты ясадылар.

Рус һәм татар мәдәниятләренә бүгенгесә бик тә мөшкел хәлдә. Русларда куәтле дәүләт структуралары бар, белеп фәйдаланганда аларны милли бурычларны үтәүгә жиңел борып була. Татарлар исә мондый структураларны төзәргә керештеләр генә әле. Рус әдәбиятының буынсызлыгы әйләнеп кайтып татар мәдәниятенә дә суга, чөнки XX гасырдагы кебек, ул яңа идеяләр чыганагы булудан туктады. Рус мәдәнияте иярер өчен үзе үрнәкләр эзли. Башка халыкларның, дөньяның тәжрибәсен үзләштерү өчен татарларга махсус структуралар төзәргә туры киләчәк. Бу дәүләт өчен шактый кыйммәткә төшәчәк.

Халыкның, жәмгыятьнең үсеш дәрәжәсе экономик куәт, табылган нефть күләме, яисә жыелган мамык белән түгел, ә кыйммәтләренә, рухи мәдәниятнең тоткан урыны белән билгеләнә. Кешене шәхес буларак ижади рух, икътисадны һәм дәүләтне мәдәният үсеше бурычларына буйсындыра алу сәләте билгели.

Милли проблемаларның күбесен хәл итүне татарлар республиканың суверенлыгы белән бәйләләр. Билгеле, дәүләт — куәтле көч, аннан башка бер генә халык та чын мәгънәсендә милләт була алмый. Ләкин дәүләт милли мәдәният үсешенә күрсәткече була алмый, ул фәкать чара гына. Шуңа күрә дәүләтнең мөмкинлекләренә артык исәп тоту һәм шулай ук аны милләтнең мөһим билгесе дип санау бик зур хата булыр иде. Гомумән, дәүләттә милли сыйфатлар начар чагыла, дәүләт үзеннән-үзе миллилеккә битараф, ә кайвакыт хәтта миллилеккә капма-каршы юнәлештә тора. Шулай икән, Татарстан Республикасының дәүләтчелеген үстергәндә, без, бер үк вакытта, милли тормышның төп кыйммәте булган кеше турында онытмаска тиешбез. Дәүләт мөстәкыйльлеген яулап алу чын азатлыкка бер адым гына әле. Бу тышкы ирек. Ләкин һәр кеше үзәндәге колны юк итеп жәмгыять язмышы өчен жаваплылык тоючы ижади шәхес булып китә торган эчке ирек тә бар әле.

Сүзем каршылыклы яңгыраса да әйтеп китәргә кирәк, татарларда әле чын милли ұзаң формалашмаган, ягъни аларда үзләренә дөньяның башка халыклары белән бәйләнешен һәм гомумдөнья процессларында тоткан урыннарын аңлау житенкерәми. Ә болардан башка милләтнең ижтимагый аңы гомумкешелек кыйммәтләреннән ерак булган өлкә, коллектив, төркем дәрәжәсендә генә кала. Безгә мәйданның тар кы-

«сасыннан чыгып, дөнья мәдәниятенен һәм дөньядагы милләтләр арасындагы аралашуның дәүләт чикләре белән тәмамланмавын истә тотып, милли тормышны ижат итә башларга вакыт. Ләкин моның өчен иң ким дигәндә яңа дәрәҗәләр, яңа институтлар булдырырга, башка илләр белән туры-дан-туры мөнәсәбәтләрне киңәйтәргә кирәк. Чит мәмләкәтләрдә яшәүче татарлар бу процессларны тизләтүче вазифаларын үтәргә мөмкин. Тарих субъекты булу өчен вакыт һәм актив көчләрне тупларга кирәк.

«Милли идеяләрнең» капма-каршы торуы үзеннән-үзе генә уңай да, тискәре дә була алмый. Бу фәкәть факт кына. Куркынычны бер идеяне икенчесенә каршы куярга омтылган һәм милли мәсьәләләрне көч куллану юлы белән хәл итәргә тырышучы сәяси көчләр китереп чыгарырга мөмкин. Ләкин без монда аң даирәсеннән сәясәт даирәсенә күчәбез.

6. ПАТРИОТИЗМ ҺӘМ ФЕДЕРАЛИЗМ «МИЛЛИ ИДЕЯЛӘРНЕ» ЯКЫНАЙТА АЛА

Татарстан ССРның дәүләт суверенитеты турында Декларация татар милләте исеминнән түгел, ә республика халкы исеминнән игълан ителде. Бәхәссез, бу уңай адым. Ул уртақ территориядә яшәүче республикадагы халыклар, иң элек татарлар һәм руслар арасында тынычлык һәм гражданлык килешүе булуын чагылдырды. Кабул ителгән документ, чынлыкта, социаль-территориаль бердәмлекнең — Татарстан Республикасы халкының формалаша башлавын белдерә. Шулай ук вакытта монда үзләренен төп позицияләрендә берничек тә туры килми торган ике көчле «милли идеянең» бәрелешүен дә күз алдында тотарга кирәк. Бу бәрелеш фәжигәле түгел, ләкин шактый борчулы хәл. Аерым кешеләр һәм сәяси лидерлар нәрсә генә уйламасыннар, гамәли сәясәт төрле милли мәнфәгатьләр һәм дөгъваларның үзара тәэсир итешүләреннән килеп чыга.

Руслар теге яки бу рәвештә бердәм Россияне саклап калырга һәм шуның белән көчсезләнгән рус милләтен ныгытырга омтылалар. Татарлар исә, шулай ук йомшакланган милләтне торгызыр өчен чын мәгънәсендәге дәүләтчелекне таләп итәләр һәм моның белән искергән РСФСР структураларын жимерәләр. Татарлар иң мөһим нәрсәдә отышлы позициядә торалар — республиканың суверенитетын ныгыту өчен көрәш халыкларның тигезлегенә байрагы астында алып барыла һәм моңа каршы килү бик тә читен. Ләкин руслардагы кебек үк «татар идеясендә» дә бик зур кимчелек бар, алар икесе дә тоталитар системага йөз тоталар. Бу очракта милли азатлык фәкәть сүздә генә калырга, ә аерым кеше тоталитар дәүләтнең тыңлаучан бер шөребенә әверелергә мөмкин. Соңгысы исә, 30 нчы еллардагы кебек, милли мәнфәгатьләр белән бөтенләй исәпләшмәячәк. Суверенитет һәм дәүләт атрибутыкасы үзләре генә милли азатлыкны тәмин итә алмыйлар. Тоталитар дәүләттә кеше милләтнең түгел, ә дәүләт машинасының бер өлеше генә. Чын ирек милли хокуклар кеше хокуклары белән тәңгәл килгәндә генә булырга мөмкин. Ә моны хокукый дәүләт һәм граждандар жәмгыяте тәмин итәргә тиеш.

«Рус» һәм «татар» идеясенен Россия дәрәжәсендә бәрелеше принциплары характерда» һәм ул СССРда чын федератив структураларга күчү юлы белән генә хәл ителә ала. Татарстан кысаларында хәл берәз үзгәрәк. Һәм менә ни өчен. Татарларны, русларны, чувашларны, мариларны һәм башка милләтләрне уртақ мәнфәгатьләр белән берләштергән жирле Идел буйы халыкларының субкультурасы яшәп килә дип әйтәргә тулы нигез бар. Моннан тыш, Татарстан граждандарында базар икътисады шартларында яшәү өчен бергәләп көрәшү фикере, язмышларның уртаклыгын аңлау, балаларының һәм оныкларының киләчәкләре өчен борчулу хисе формалаша. Иректә омтылыш белән каршылыкка кермәсә, житеш тормыш кешеләрне шактый нык беркетә торган элемент. Шулай итеп, Татарстан

Республикасында яшәүче күп милләтле халыкта территориаль-социаль бердәмлек төзүче факторлар турында сөйләп була. Әлеге кадәр без барыбыз да кемнеләр ихтыярын үтәүчеләр идек һәм Татарстанда яшәүчеләр буларак, илдә сәяси хокукларга ия булмадык. Республикада яшәүче барлык халыклар исемнен суверенлык игълан итү тарихның яңа субъекты барлыкка килгән белдерә. Без аның йөзгә республика патриотизмы нигезендә ике «милли идеянен» якынаюын күрәчәкбез.

Патриотизм — уңай идеологик һәм уңай эмоциональ хис. Абстракт интернационализм, бигрәк тә аның тупас чагылышы, ижтимагый организмы ниндидер бербөтенгә тарттыручы идеологик кыршау булып хезмәт итә алмый (Н. Бухарин), моннан тыш халыклар арасында бер-берсенә ышанмау да бар бит әле: узган тәҗрибәләр күрсәткәнчә, интернационализм чынлыкта милләتلәрне эретү битлегенә астына да яшерергә мөмкин. Патриотизм исә, үзе белән аларның милли яисә социаль чагылышларына карамастан, жиргә, Ватанга, кешеләргә карата мәхәббәт хисләрен алып килә. Ул үзе белән дустанәлек һәм түземлек кенә алып килми, ә республиканың киләчәгә өчен җаваплылык та тудыра, шуңа күрә фикерләрдәгә кискенлекне йомшарта, каршы торучыларны татулаштыра, үз энергияне нәрсәгә сарыф итәргә кирәклеге күрсәтә, гади кеше өчен өмет тудыра һәм терәк табу тойгысы уята. Шуның белән беррәттән, патриотизм анда яшәүче барлык халыкларның мәдәнияте үсеш өчен кызыксыну китереп чыгара, чөнки тулаем республиканың чәчәк атуы мәдәниятләрнең бер-берсенә ярдәм итүенә, кешеләрнең эшчәнлегенә һәм иҗат активлыгына бәйле бит. Шуңа күрә теләсә нинди милләтнең үсеш барлык гражданның эше булып әверелә. Бу патриотизм — республика идеологиясе.

Илдә, шулай ук безнең республикада милләтчелеккә һәм шовинизмга тәгәрәү куркынычы бар. Милли идея һәм хәтта милли чикләнгәнлек тә үзе генә куркыныч түгел әле. Милләтчелек (шовинизм) идеологиясе белән коралланган дәүләт власте куркыныч. Милләтчелек (шовинизм) милли кыйммәтләрнең шәхес алдында булсын, башка социаль кыйммәтләр алдында булсын өстенлеген белдерә. Безнең аңыбыздагы һәрвакыт кире аңланылган гадәти милләтчелек төшенчәсе, дөнья тәҗрибәсендә кулланыла торган төшенчә белән тәңгәл килми. Дөньяның күпчелек илләре бер милләтле һәм аларның дәүләт идеологиясе дә милли. Шуңа күрә Көнбатышта милләтчелек астында аның уңай мәгънәсендәгә милли үсеш идеологиясен аңыйлар. Тискәре мәгънәне аңлату өчен икенче сүз — шовинизм сүзе кулланыла. Ләкин безнең илдә башка төрле карашлар тамыр җәйде. Үз вакытында Гаяз Исхакый «милләтчелек» һәм «миллиятчелек» дигән ике төшенчәне файдаланырга тәкъдим итте. Аның беренчесе безнең өчен күнегелгән мәгънәне белдерә, икенчесе — Көнбатыш илләр тәҗрибәсен. Кызганычка каршы, рус телендә бу гыйбарәләрне аерым күрсәтү өчен төсмер юк.

Зур һәм кечкенә милләтнең милләтчеләген (шовинизмын) аера берләргә кирәк. Зур милләт олы властыка һәм физик көчкә ия булу өстенә, гадәттә, пәйгамбәрлеккә дә дөгъва итә. Ә соңгылары, кагыйдә буларак, кечкенә милләтләрнең мәнфәгатьләре белән туры килми. Россия депутатлары гади тавыш бирү юлы белән РСФСРның суверенитеты турында Декларация игълан иткәндә автономияле берләшмәләрнең фикере белән бөтенләй исәпләшмәделәр һәм шуның белән үзләренең милли чикләнгәнлекләрен күрсәтеп кенә калмыйча, бөекдержавачыл шовинизмга таба адым ясадылар. Бу очракта демократик фразеологиянең бер әһәмияте дә юк: Россия парламентының тырышулары күпмедер күләмдә рус милләтенең үз эчендәгә процессларны демократлаштырырга да мөмкин, ләкин ул башка милләتلәргә берничек тә кагылмаячак. Чөнки алар өчен демократлаштыру фәкать милли азатлык алгандан соң гына башланып китәргә мөмкин. Чынлыкта Россиядә социализмга һәм коммунизмга каршы хәрәкәт белән кушылган «демократик» шовинизм идеологиясе формала-

ша. Хәер, Россия монда ялгыз түгел. А. Сахаров кисәткән «кече империяләр» феномены Молдовада һәм Грузиядә дә шактый калку чагылды.

Аз санлы халыкларның милләтчелеге зур милләтләрнең шовинизмына каршы җавап хәрәкәте генә, чөнки аз санлы халыкларда пәйгам-бәрлек дөгъвалары булырга мөмкин түгел, аларның милләтчелеге азатлыкка омтылышның бозылган бер формасы гына. Билгеле, милләтчелекнең тегесен дә, бусын да аклап булмый, ләкин аларны китереп чыгаручы чыганаclar тамырыннан аерылып тора.

Дәүләт суверенитеты — үзен тарих субъекты итеп тойган теләсә нинди цивилизацияле халыкның үсешендә үтелергә тиешле чор. Шул ук вакытта суверенитетны илаһилаштырып аны үз максат итеп кабул итәргә ярамый. Анарда уңай яклар булган кебек, чикләнгәнлек, үз мәнфәгатьләренә йомылу, үз чикләрендә ныгып калуга омтылыш рәвешендәге тискәре яклар да бар. Шуңа күрә, тарихи күзлектән караганда, федерация дәүләт төзелешенең югарырак формасы булып тора, һәм ул милли һәм дәүләт үзбилгеләнү чорын үтеп инде суверенитетка караганда да зуррак кыйммәтләрне эзләүче дәүләтара һәм милләтара мөнәсәбәтләрнең дәрәжәсен чагылдыра. Федерация инде аякка баскан дәүләт суверенитетын үзчикләүне алга сөрә, ләкин федерацияне аңа каршы килә торган нәрсә дип карау хата булыр иде. Дәүләтләрнең федерациягә берләшүенең асылында сәяси һәм матди егәрләрне кушу юлы белән үз суверенитетларын яклау идеясе ята. Билгеле инде, федератив дәүләттә суверенитетны чикләүләрсез дә булмый. Ләкин бу эш, беренчедән, үзчикләну рәвешендә фәкать үз теләкләре белән эшләнә, икенчедән, федераль органнарға бирелгән хокуклар теләсә кайсы вакытта кайтарып алына ала, өченчедән, мондый үзчикләнгәнлек югалтулардан артык файда китерә, чөнки ирекле милли үсеш өчен яңа мөмкинлекләр бирә.

Федерализм — дәүләт төзелеше принцибы гына түгел, ә республикалар, өлкәләр, районнар, шәһәрләр, предприятиеләр, аерым кешеләр арасында тигез хокуклы, партнерлык элементләре урнаштыручы ижтимагый мөнәсәбәтләрнең характеры, тормыш рәвеше һәм уйлау чарасы да ул. Федерализмны көчләп тагып булмый, халыкларның аны үз йөрәкләре аша үткәрүе кирәк. Ул жәмгыять организмының бөтен күзәнәкләренә, канга һәм жанга, психологиягә һәм көндәлек тормышка үтеп керергә тиеш. Сталинча, яисә хәзерге Россиядә аңлатыла торган түгел, ә чын, тигез хокуклы федерализм котылгысыз нәрсә, ул — экономик базар кертүнең шарты, империя структураларының феодаль калдыкларын жиңеп чыгу, халыклар һәм аерым дәүләт берләшмәләре арасындагы мөнәсәбәтләрне җайга салу, Татарстанны, Россияне һәм башка республикаларны Европа бердәмлегенә кушуның алшарты. Безнең илгә тәрәккыят федерализм аша киләчәк.

7. АЗАТЛЫК ҺӘМ МӘҖБҮРИЯТ. ТАРИХИ ПРОЦЕССЛАРДА ЗЫЯЛЫЛАРНЫҢ ТОТКАН УРЫНЫ

Милли һәм дәүләт суверенитеты һәрвакытта да туры килеп бетми, ә бу, үз чиратында, милли тормышта да, илнең дәүләт төзелешендә дә шактый гына кыенлыklar тудыра. Ләкин СССРда яшәүче күпчелек милләтләр өчен бу проблема хәлиткеч булмаса, татарлар өчен ул үзәк урында тора. Дөньяда татарлар кебек чәчелеп яшәгән тагын бер халыкны табып булырмы икән. Аздыр. Болар — яһүдләр, ирландлылар, әрмәннәр һәм кайбер башка халыклар. Татарларның милли суверенитетын гамәлгә ашыруда территориаль структураларның аралашкан булуы иң мөһим проблема булып тора.

Әгәр дә СССРда, 20 нче еллардагы кебек, төрле милләтләрнең

мәнфәгатьләрен чагылдыра торган махсус социаль структуралар төзелгән булса, күп милли проблемалар үзләреннән-үзләре хәл ителгән булыр иде инде. Ләкин бездә шулай инде, иң акыллы һәм гади юл, гадәттә, файдаланылмыйча кала. Гамәлдә яшәп килә торган сәяси структураларның гадәттән тыш чуар милли мәнфәгатьләргә туры килмәве илдә бер-туктамый социаль киеренкелек чыганагы булчак. Шуңа күрә, минемчә, милли мәнфәгатьләргә яклаучы структураларның барлыкка киләчәгә котылгысыз нәрсә.

Илнең татарлар тупланып яшәгән төрле төбәкләрендә милли территорияль берләшмәләр барлыкка килү татар милләтенә киләчәк үсешен тәмин итүче юлларның берсе булчак. Милли районнар һәм округлар мәктәптә белем бирү һәм мәгариф, башлангыч сыйныфлар укытучыларын һәм мәктәпкәчә яшәткәчә учреждениеләргә тәрбиячеләрен әзерләү, жирле газеталарны чыгару һәм жирле дәрәжәдә радио һәм телевизион тапшырулар алып бару кебек кайбер мәсьәләләргә уңышлы хәл итәргә мөмкин. Ләкин татарларның күпчелек өлеше илнең шәһәрләрендә яши, һәм, шулай булгач, халыкның буталып утыруы аркасында бу эш территорияль принцип буенча оештырыла алмый. Мондый төбәкләрдә милли-мәдәни автономия өстенлек итәчәк. Ул милли-мәдәни автономия советларына депутатлар сайлауны «куриялар» буенча һәм мәгарифкә һәм мәдәнияткә тотыла торган дәүләт салымының бер өлеше буларак «милли салым»ны максатка яраклы сарыф итүне күз алдында тотат. Бөтен илдә яшәп килүче татар мәдәни үзәкләрен, чынлыкта, мондый советларның яралгысы дип санарга мөмкин.

СССРда тиешле дәүләт оешмалары төзелмәгән очракта, территорияль мәнфәгатьләргә экстерриториальлеккә белән туры китерү, татар милләте алдына килеп басчак котылгысыз проблемаларның берсе булчак. Бу мәнфәгатьләргә кушу төрле рәвештә эшләнәчәк. Беренче юл — «Гомуммилли Конгресс чакыру», икенчесе — республикадан читтә барлыкка килгән милли советларны киңәш бирү хокукы белән Татарстан ССР Югары Советының махсус комиссиясе эшенә тартырга мөмкинлек бирә торган механизмнар булдыру. Бу юлларның кайсы кулай булыр, анысын тормыш күрсәтер. Ләкин гомуммилли структураларның барлыкка киләчәгә объектив һәм котылгысыз хәл.

Дәүләт һәм ижтимагый структуралар аша татар милләтен туплау никадәр әһәмиятле булса да, мәсьәләнең тышкы ягына гына кагыла. Бу структураларны реаль эчтәлек белән баеп, минемчә, күпкә әһәмиятлерәк.

Татарлар гадәт буенча сәүдә, укыту һәм мәгариф, төрки халыклар арасында китап һәм тулаем язма мәдәният тарату, чик саклау, тышкы дипломатик эшчәнлек белән шөгыльләнәләр. Көнбатыш һәм Шәрәк мөнәсәбәтләрендә арадашчылык итүне татарларның тарихи казанышы дип карарга кирәк. Бу уңай омтылышлар халыкта әле бөтенләй югалып бетмәгән. Без әле бүген дә татарларның жиргә, мәгърифәткә, матбугат эшчәнлегенә, медицинага, сәүдәгә, телләр өйрәнүгә, башка халыкларның мәдәниятен өйрәнүгә тартылуын бик ачык күрәбез. Боларның барысы да милли казаныш, ул татарлар турында яхшы дан таратып һәм «кара риваятьләргә» кысыкчап илебездә барлык халыклары мәнфәгатенә хезмәт итәргә тиеш.

Илебездә «көнбатыш» һәм «көнчыгыш» мәдәниятләре арасындагы үзара мөнәсәбәтләр елдан-ел катлаулана барчак. Үзләренә милли мәсләкләрендә милләтләр бер-берсеннән һаман ераклаша, рус теле һәм мәдәнияте элеккегә әһәмиятен югалта, милли һәм рус менталитетының туры килмәве ачыклана. Урта Азиядә актив төстә ислам һөжүм итә, Россиядә куәтле рәвештә православиене пропагандалау бара. Бу очракта төрле халыклар арасында арадашчы булу һава кебек кирәк. Ә бу вазифаны төрки телләргә һәм Шәрәк мәдәниятен белү белән бергә үзенә

психологиясе буенча рус һәм Көнбатыш Европа мәдәниятләрен үзара якынайтуга ачык булган татар халкы үти алачак. Бүген милләтнең кимчелеге булган нәрсәләр (тигезсез таралып утыру) иртәгә аның өстенлегенә әверелеп китәргә мөмкин.

Татар милләтенең бу изге вазифасы социаль процессларның барышы, ижтимагый аң, төрле милләтләрне якынайта торган идеология эшләү өчен җаваплылык тойган зыялылар җәмәгать тормышында актив катнашканда гына гамәлгә ашарга мөмкин.

Безнең илдә зыялыларның язмышы фәжигале, ләкин бу алардан киләчәк өчен җаваплылыкны алмый әле. Тарихның үзе тарафыннан зыялыларга халыкны агарту бурычы йөкләнгән һәм аны тартып алырга да, башкаларның җилкәсенә салырга да ярамый. Зыялыларга фәкать рәсми идеологияне данлаучы ролен калдырып, кешене тарихи процесслардан аерып, сталинизм бөтен тарихны партия ихтыярына гына кайтарып калдырды. Совет философиясендә тарих, имеш, «киң халык массалары» билгели торган катгый закончалык, фаталь процесс итеп күрсәтелде. Шулай томан җибәрү аркасында тар даирәләр илдәге бөтен сәясәтне үзләре теләгәнчә бордылар.

Гегель артыннан барып, марксистлар ирекне танып беленгән зарурлык дип аңлаттылар. Мондый формула шәхес иркенә урын калдырмый. Аерым кеше күзлегеннән караганда нәрсә соң ул зарурлык? Гамәлдә яшәп килгән бөтен нәрсәләрне аклаучы һәм аны закончалыкка яраклы рәвештә эшләргә мәҗбүр итүче язмышмы? Ләкин алай булганда сорау туа: «танып беленгән зарурлыкны кем ачыклай?». Җәмгыять тормышында тарихның барышы үзе кеше эшчәнлегенә бәйле, чөнки бер үк вакытта аны үзгәртеп кеше дөньяны танып белә. Бу очракта танып белү субъектын яңда калдырып буламы? Яисә кешенең эшчәнлеген танып белү процессыннан ничек аерырга? Яки субъекттан бушанырга? Моңы эшләү мөмкин түгел, чөнки танып белүнең объекты да, субъекты да асылда бер. Шулай икән, «танып беленгән зарурлыкны» үз сәясәтләрен иң акыллы дип күрсәтергә тырышкан хакимият вәкилләре генә күккә чөеп мактаячак. Безнең илебез моның классик мисалы. Ирекне танып беленгән зарурлык дип тану массаларны котылгысыз рәвештә буйсынуга, сабырлыкта алып бара һәм кешедә кол психологиясен үстерә.

Тарихны шул рәвешле закончалык кысаларына бикләп шәрехләү (әйтк, без заманында 20 елдан соң коммунизм төзибез дип шашынып йөргән идек), дини һәм идеалистик карашлардан бик аз аерыла. Тарихта тәкъдир дә, хакыйкәт тә, акыл да юк. Моңы безнең илебез тәҗрибәсе ачык күрсәтте. Тарих — фәкать актив сәяси көчләрнең бәрелешүе, ижтимагый мөнәсәбәтләрне үзгәртеп кору, ижтимагый аң социаль нормалар һәм эхлак формалаштыру гына ул. Икенче төрле әйткәндә, тарихны без үзебез иҗат итәбез, ни рәвешле эшләргә тырышсак, ул шундый булачак.

Ижтимагый идеал буларак, социализм үзенең конкрет сыйфатларында түгел, ә җәмгыятьнең кешегә якынаюы, «хезмәттән читләтүне» җиңүе, бөтен дәүләт һәм социаль структураларының гуманлашуы белән кыйммәт. Шуңа күрә ижтимагый системаның сыйфатларын, йөзен алдан билгеләп тә, күрәп тә булмый һәм аны җәмгыятькә көчләп тагарга һич тә ярамый. Кешеләр үзләре, аларның эчке мәдәнилекләре, иҗат көчләренең ачылуы гына социалистик җәмгыятьне билгели торган сыйфатлар булырга тиеш. Дәүләттән, партиядән һәм башка оешмалардан фәкать бер генә нәрсә сорала, кешене истә тотарга, дәүләт машинасын кеше мәнфәгатьләренә борырга, шәхес ирегәнә комачаулык итүче киртәләрне алып ташларга.

Зыялылар җәмгыятьтә ижтимагый үзәк туплаучы вазифаларын үти, ул аның үзәк мәнфәгатьләрен формулага сала һәм халыкны уңай тарихи эшчәнлек өчен оештыра. Зыялылар үз халкының киләчәге өчен

жаваплы. Эгәр кемдер тарихның борылыш мизгелләрендә кабинетларда качып калырға уйлый икән, андыйларға иң әйбәте икенче эш белән шөгыльләнү.

Россиядә үз зыялыларына каршы юнәлдерелгән, аны түбәнсеткән, аның кыйналуын аклай торган традиция һәрвакыт көчле булды. Без бүген дә шуның давам итүен күреп торабыз. Кайберәүләр мәсьәләне үтә гади аңлай: бер якта халык тора, ә икенче якта — зыялылар. Болай ярамай. Зыялылар да шул ук халык бит. Зыялыларсыз халык — искиткеч зур мәгънәсезлек һәм коточкыч куркыныч хәл. Зыялылар төркемгә акыл һәм намуз алып килә, жимерү табигатенә — ижат. Зыялыларның урыны — киләчәк белән яшәү, халыкта рухият тәрбияләү, кешедә дөнья өчен җаваплылык формалаштыру.

Рәсми власть беркайчан да ирекне киңәйтергә тырышмый, дәүләт гражданлык иреге рәвешендә ирекнең чикләрен генә билгели. Хокукый ирек — кешенең тәртибенә каты чикләүләр куюны таләп итүче фәкать бергә яшәү формуласы гына. Чын ирек ижаттан, идеологик кануннарны белмәүче, материянең сүлпәнлеген жинүче һәм киләчәккә юллар билгеләргә сәләтле шәхеснең үсешеннән башлана.

Ирек — кешегә табигать тарафыннан бирелгән иң кыйммәтле бүләк. Ул кешенең иң табигый халәте, социаль тормыштагы иң кешелекле нәрсә. Ижат итә белмәгән хайваннар дөньясыннан кешене фәкать шул нәрсә аерып тора. Кешенең иреген чикләүгә бернинди аклау була алмый. Ирек мул тормыштан югарырак, тормышның үзеннән дә кыйммәтрәк, чөнки ирексез тормыш — коллык ул.

Рафаил ШӘКУРОВ,
СССР Педагогия фәннәре
академиясе академигы

БЕЗГӘ НИНДИ СУВЕРЕНИТЕТ КИРӘК?

ТЫШКЫ ҺӘМ ЭЧКЕ СУВЕРЕНИТЕТ

Татарстанның дәүләт суверенитеты турында Декларация игълан ителгән көннән бирле ярты ел вакыт узып китте. Республикада базар мөнәсәбәтләренә күчү программасын кабул иткән Татарстан ССР Югары Советының өченче сессиясе дә артта калды. Тынычлап уйлар вакыт житте. Ә уйлар өчен сәбәпләр житәрлек. Беренче чиратта безгә нинди суверенитет кирәк һәм аны ничек итеп гамәли эчтәлек белән тутыру мәсьәләсен ачыклайсы бар.

Кайберәүләр: «Ничек инде ул нинди суверенитет?» Суверенитет суверенитет инде ул. Сүзлеккә карагыз, анда барысы да әйтелгән», — дияргә мөмкин. Әйтелүен әйтелгән анысы. Ләкин сүзлекләр кешене уйлаудан азат итмиләр шул. Беренче чиратта иң мөһиме — суверенитетыбызның сыйфаты турында уйлашырга кирәк. Чөнки сыйфат — сүз нәрсә хакында гына барса да, безне һәрдаим борчый торган нәрсә. Әйтик, йорт ди. Ул исән, матур, жыйнак булырга мөмкин, шулай ук гайрәтне чигерә торган жимерек алачык та. Суверенитет та шулай: бер очракта ул чәчәк атуга алып килергә мөмкин, икенчесендә — юк. Суверенитетка ия милли-дәүләт берләшмәлә-

ре, тоталитар структуралар яшәп килгәндә, чынлыкта мескен хәлдә тормыш итәргә мөмкин. Моңы тәжрибәләр күрсәтте инде. Мондый суверенитет кемгә кирәк?

Шулардан чыгып суверенитетның ике асылы — тышкы һәм эчке якларын төгәл билгеләү сорала.

Тышкы суверенитет — илнең башка дәүләтләрдән бәйсезлеген аңлата. Аның мөһим билгесе — тулылык. Әгәр ул үзенең сәяси, иктисади, социаль-мәдәни һәм башка төрле проблемаларын мөстәкыйль рәвештә хәл итә икән, суверенитет тулы була. Билгеле, моның өчен аның тиешле ресурслары булу һәм алар белән ул үзе эш йөртүе кирәк. Әгәр ресурсларның күпчелеге аның карамагында түгел икән, ул нинди суверенитет булсын? Ул чакта мөстәкыйльлек фәкать декларация булып кына кала.

Ачык, ки, Татарстан үз жирендәге табигый байлыкларга, завод, фабрикаларга үзе хужа булырга тиеш. Әгәр дә промышленностебызның яртысыннан артыгы союз милке булып кала икән (бүген Татарстан үз жирендәге промышленность предприятияләре фондларының 3 процентына гына ия), суверенитет

турында сүз дә булырга мөмкин түгел. Суверенитет башка бик күп төрлө эшләрдә дә мөстәкыйль булуны сорый: нинди продукцияне күпме житештерергә, кем белән сату итәргә, нинди бәягә һәм башкалар. Хезмәтнең нәтижеләреннән файдалану хокукы — суверенитетның бик әһәмиятле өлеше.

Ләкин суверенитет — бәйлеләкләр юк дигән сүз түгел әле. Хәзерге шартларда барлык халыклар да үзара бәйле. Алар арасындагы икътисади бәйләнешләрне өз генә — аларның һәрберсе үз кысаларында тончыгачак. Ә моннан суверенитетның тирә-як дөньядан азат булмавы килеп чыга. Аның асылы икенче нәрсәдә: сайлау хокукы булуда. Бәйсез дәүләт эш йөртү өчен иптәшләрне мөстәкыйль һәм ирекле рәвештә сайлый. Суверенитетның умыртка сөяге нәкъ менә шунда. Икътисади, сәяси, мәдәни һәм башка элементларне Үзәк кушуы белән түгел, ә үзе урнаштыра башласа, безнең республика суверен булачак. Һәм тагын бер нәрсә: суверен халыклар үзара мөнәсәбәтләрне көч позициясеннән түгел, файдалы булуыннан чыгып тигез хокуклы нигездә төзиләр. Бу мөнәсәбәтләр халыкара хокук нормалары, төбәк һәм ике яклы килешүләр белән тәртипкә салына. Нормаларны бозу каты жәзага дучар ителә, гаеплене дөнья жәмәгәтчеләгеннән тыш дип игълан итә (Әфганстанга гаскәр керткән һәм кеше хокукларын санга сукмаган өчен Гыйракка, Көнъяк Африка Республикасына, Советлар Союзына бойкот игълан итүне искә төшерик). Хезмәттәшлек итүче илнең хужалыгын бозуга китергән электән үк урнашкан икътисади элементларне көтмәгәндә һәм бер яклы өзү дә хөкем ителә. Үзенең алдан әйтеп булмый торган гамәлләре белән читләр икътисадын жиимергә беркемнең дә хагы юк.

Безнең кайбер пырдымсыз якташларыбызның республика хөкүмәтенең нефть, КамАЗ бәяләрен кискен күтәрмәвенә ачулары килә, 160 миллион тонна нефть кудыручы республикабыз территориясе аша узучы торба үткәргечне ябу турында өндәүләр ишетелә. Без хәзер суве-

рен, имеш. Болар берсе дә житди сүзләр түгел. Кризис кулында тыпырчынуучы башка республикалар һәм өлкәләргә зарар китерерлек берьяклы акцияләр фәкәт бик тә каты жавап чаралары куллануга гына китерәчәк. Мондый очракларда үзе дә нәкъ шул рәвешле эшләгәнә, безне дөнья жәмәгәтчеләге дә яклап чыкмаячак.

Икътисади мөнәсәбәтләр даирәсендә суверенитетыбызны фәкәт үзара мәнфәгәтләрне исәпкә алу юлы белән генә аякка бастырырга була. Монда арифметик исәп-хисаплар белән генә эш итәргә ярамый. Дөнья һәм эчке бәяләрне чагыштыру, реаль һәм ялган югалтуларны санау дәрәс күренешне бирми. Аерым саннар дәлил була алмый әле. Шәрык мәкалендә әйтелгәнчә, зур дәлил булганда, кечкенәләрнең кирәге юк. Алар хакыйкәтне яшерәләр генә, чөнки монда һәм «әйе» дә, һәм «юк» та булырга мөмкин. Ә зур дәлил монда менә нинди: башка халыклар белән үзара аңлашу һәм яхшы күрше булуны саклаганда, алар белән тотрыклы икътисади элементларне давам иткәндә генә без чәчәк атучы суверен республика була алачакбыз. Бөтенесен инкаръ иткән халык үзенә хезмәттәш сайлау мөмкинлеген югалта, каһәрләнгән милләткә әверелә һәм ахыр чиктә суверенлыгыннан да колак кага: без билгеләп үткәнчә, аның асылында сайлау хокукы ята. Әгәр бернинди дә сайлау юк икән, син кол инде — үз сукуылыгыңның, башкалар белән тыныша алмавыңның, милли мин-минлегенң һәм һавалыгыңның колы.

Тышкы суверенитеттан башка эчке суверенитет та бар әле. Аның төп үлчәве — шәхеснең иреге һәм мөстәкыйльләге, закон алдында һәркемнең дә тигез булуы, социаль сайлау мөмкинлекләренең күп төрлеләге. Эчке суверенитет — кешенең бәхете, аның яшәү көчләренең ачылуы һәм үсеше, ижат егәренең калкып чыгуы да әле ул. Нәкъ менә шәхес суверенитетын А. Д. Сахаров иң мөһим нәрсә дип билгеләде.

Шәхес суверенитетына карата икенче планга милләтләр, фиркалар, хезмәт коллективлары һәм башка

социаль институтлар, шул исәптән төрле дәрәжәдәге Совет власте органнары куела. Дәүләтне дә кертәп, алар барысы да, кеше мәнфәгатьләренә хезмәт күрсәтәләр. Шуңа күрә аларның суверенитеты шәхес суверенитетыннан да югары була алмый.

Тоталитар жәмгыятьтә бөтенесе киресенчә — шәхесне жәмгыять, дәүләт үз кулы астына куып кертә, аның суверенитеты юк дәрәжәсенә төшә. Монда пирамиданың түбәсендәгеләр, ягъни номенклатура гына суверен булып кала. Алар бөтен житештерелгән кыйммәтләрне бүлүдә катнашалар, шуңа күрә барысын да йөгәндә тоталар. Гади кеше исә бәйлелек нәрәвезенә чорналып беткән, бигрәк тә чиновникларга. Алар кулында — фатирлар, путевкалар, премияләр, бүләкләр, хезмәттәге карьера, ә еш кына тормышның үзе дә. Дефицит арту белән бәйлелек тагын да артта төшә: таныш-белешсез һәм ялынмыйча бер нәрсә дә сатып алып булмый. Цивилизацияле дөньяда фәкать бер бәйлелек кенә бар: яхшы эшлисең — яхшы хак аласың. Акча тормышның барлык байлыкларына да юл ача, башкаларның законлы хокукларына гына кул тидермә. Шәхеснең шундый суверенитетына, мондый иреkkә безгә бик ерак әле.

Тышкы суверенитетның үз максат булмавы бик ачык нәрсә. Аның төп максаты — эчке суверенитетны, ә ахыр чиктә кеше суверенитетын тәмин итү. Әгәр дә бу юк икән, әгәр кешеләр бөтенесеннән бәйлә, хокуксыз һәм изелгән икән, тышкы суверенитет фәкать хакимияткә ия булган даирәләргә генә хезмәт итәчәк. Үзенәң эмере жирле эмер белән алыштырылачак. Бу яхшымы инде?

Барлык алдынгы ижтимагый үз-

гәртеп коруларның максаты ахыр чиктә бер нәрсәгә килеп терәлә — билгеле бер кешенең бәхетенә. Ә моның өчен аңа азатлык, беренче чиратта икътисади ирек кирәк. Әгәр кешенең милке юк икән, әгәр бөтен нәрсәгә кытлык һәм теләсә кайсы минутта яшәү өчен чыганаclarсыз калырга мөмкин икән — аның суверенитеты турында сүз алып баруы кыен.

Татарстанның суверенитетын ныгытканда без төп тырышлыгыбызны шәхес суверенитетын тәмин итүгә юнәлдерергә тиешбез. Кайберәүләр моны икенче урынга куярга маташа. Алар «Милләтнең суверенитеты аерым шәхес суверенитетыннан югарырак» — дигән яңа тоталитар өндәмә ташлыйлар. Шулай икән, кеше яңадан шөрәпкә әверелергә тиеш була, бу юлы пролетариат диктатурасыныкына түгел, ә милләтнекенә, дөрөсрәге — аның хакимлек сөюче юлбашчыларыныкына. Иске! Гади кешедән, аның иркеннән һәм бәхетеннән, үзе өчен яшәргә булган теләгеннән күпме көләргә һәм мыскылларга була? Ялган идеологик доктриналарның билгеләре төрле, ләкин иң мөһиме — кеше мәнфәгатьләрен тормыш чатына кысрыклау. Әгәр өстенлек шәхескә түгел, ә нинди дә булса социаль төркемгә бирелә икән — бу яңадан тоталитаризмның явыз йөзе. Нинди генә асыл киенәргә киенмәсен — сыйнфый, милли, патриотик, милли-социалистик яки коммунистик — бу фәкать иске явызлыкның яңа төре генә. Шулай итеп, безгә теләсә нинди суверенитет түгел, ә фәкать **конструктив, гуманлы, гадел, тышкы һәм эчке суверенитетның тыгыз кушылмасын тәшкил иткән суверенитет кирәк.**

ТЫНЫЧЛЫК ҺӘМ ТАТУЛЫК

Татарстанның тышкы суверенитетына юлны без ничек күрәбез соң? Бу мәсьәлә шулкадәр катлаулы ки, хәзер аңа ярымнадан экстремистлардан кала башка беркем дә төпле җавап бирә алмас. Аларның җавабы күптән әзер: чикләргә ябарга, та-

можня төзергә, үз акчаларыбызны чыгарырга, Союз белән икътисади элемтәләрне өзәргә, республиканың язмышын хәл итү хокукын фәкать жирле милләтләргә генә бирергә һәм башкалар, һәм башкалар. Мондый кешеләргә сәясәттә урын

юк дип әйтәсе килә. Әгәр хәлгә житди һәм жаваплы бәя бирсәк, максатка баруның конкрет юлларын билгеләүгә караганда нәрсә булмаса кә тиешлөгә хакында сөйләве жиңелрәк килеп чыга.

Түбәндәге гомуми кагыйдәләр бик тә гади булып күренергә мөмкин. Суверенитетка юл тыныч булырга тиеш. Монда көч куллану юлы белән бер нәрсәгә дә ирешеп булмый, эшнә генә бозарга мөмкин. Шунуң өстенә без Союзда иң мускуллылар да түгел. Республика эчәндә тынычлык һәм милли татулук — уңышка ирешүнең икенче һәм шундый ук дәрәжәдәгә мөһим шарты. Каршы тору, милләтара мөнәсәбәтләрдә үзара бәрелешләр кә тылгысыз рәвештә жимереклеккә һәм фажиғага китерәчәк, бу көрәштә жиңүчеләр булмаячак. Үзара низаглар — ул һәрвакыт шәхес хокуклары суверенитетын кысуга китерә һәм ул дөнья жәмәгәтәчеләгә тарафыннан кискен гаепләнә. Бер беренчә аңлау, диалог, ташламалар ясау — суверенитетка бердәнбер дәрәс юл. Ул татарларга да, русларга да һәм башка милләтләргә дә карый. Икенчә аксиома: алга бару юлы озын булачак. Хәтта бер акция — оборона предприятиеләренә конверсия һәм аларны республика карамагына тапшыру ына да күп елларны алачак. Хәзер, гомуми төстә генә булса да, суверенитетка баруның чорларын эчәндә алган план төзү мәгъкуль булыр иде.

Шулай ук икенчә нәрсәне дә ачык диеп була: суверенитетны ныгыту бик зур сабырлык, башкаларның хәленә керә белү, сыгылмалылык һәм сәяси осталык таләп итәчәк. Монда жиңел уңышлар көтәргә ярамый.

Кайберәүләр: «Ничек болай килеп чыга соң әле, Декларация кабул ителде, ә без әүвәлгечә, автономия вакытындагыча яшибез. Хөкүмәттән һәм ТССР Югары Советыннан катгый рәвештә таләп итәргә кирәк», — дип аптырыйлар. Бу мәсьәләләрнең катлаулылыгын аңлап бетермәү бәләсе.

Ниһаять, безнең суверенитетны Союз килешүендә ныгыту бик мөһим. Беренчә карашка, ул алай катлаулы булып тоелмый. Чынлыкта исә безнең алда бик тә житди проблема тора, аны беренчә һөжүм белән генә хәл итеп булырмы икән. Бу үзәкнең булсын, безнең булсын республика суверенитеты шартларында яшәү тәжрибәсе юклык белән аңлатыла. Хокук нормалары тәжрибәдә сыналган мөнәсәбәтләренә теркәгәндә генә яхшы була. Ә без менә-менә генә яңача яшәргә өйрәнәп киләбез: күчеш чорының сәяси һәм икътисади элементләре әле туып кына килә. Бу шартларда безнең Союз белән мөнәсәбәтләребезнең нигезе турында вакытлы килешү төзүне инкаръ итмәгән зур әзерлек эшә алып бару кирәк. Аны нинди эчтәлек белән тулыландырырга кирәклеге тәжрибә үзә күрсәтер. Шулай булмаганда без аңлашылмаучанлык һәм низаглар китереп чыгара торган чираттагы жансыз сәяси документ алырга мөмкин. Икенчә мөһим мәсьәлә — союзниклар турында. Суверенитет өчә көрәштә без кем белән берләшергә тиеш соң? Бу эштә үзәк безнең белән булмас, дип ышанам. Әлегә кадәр аның гамәлләре элекке якын килүләр һәм фикер йөртүләр кысаларында калып килде. Моңа ышану өчә Балтыйк буе, Баку, Тбилисидагы кан коюларны искә алу да житә. Республикаларга басым шулкадәр зур ки, хәтта иксез-чиксез жирләргә урнашкан Россия дә үзәнең законлы хокукларын тормышка ашыра алмый: аны информация блокадасы белән иза чиктерәләр, аңа икътисади реформа үткәргәгә төрлечә комачаулык итә, кадрлар мәсьәләсен хәл итәргә ирек бирми (мисал өчә, Мәскәү милициясә башына демократик даирәләр тарафдары генерал Комиссаровны куйдырмадылар). Ә Литваны күпмә яңакладылар? Президент аның киләчәгә турында плебисцит үткәрүне тыйды. һәм бу эш шул ук мәсьәлә буенча бөтенсоюз референдумы уздыру хакында карар кабул ителгәч эшләнде. Литваның нинди гаебә бар, дип сорыйсы килә? Референдумның срокларын бер айга якынайтты һәм бюллетеньдәгә мәсьәләне формалаштыруны беркадәр үз-

гэртте. Бу гаеп эшмени? Эгэр республикага шундый вак-төякләрдә дә мөстәкыйльлек бирмиләр икән, аны М. С. Горбачев һәм аның командасы кулыннан алып булыр дип кем ышанып әйтә ала?

Соңгы вакытта булып узган вакыйгалар Б. Н. Ельцин кисәтүләренең хаклылыгын раслады: республикалар ялгыз-ялгыз Үзәкнең тимер кыршавыннан чыга алмаячаклар. Аларга берләшергә һәм, беренче чиратта, Россия тирәсенә тупланырга кирәк. Бергәләп көрәшү шартлары турында Россия белән килешү төзәргә, аерым алганда, Россиянең Татарстанга булачак дәүләт статусын суверенитет күләмен билгеләгәндә командачылык итмәячәге хакында уртага салып сөйләшү мәгъкуль булачак. Мәсьәләгә ачык күзләр белән карау хәер: Татарстан Республикасының суверенитеты турында Декларация чуртан кушуы буенча түгел, ә башкалар белән бергәләп көрәшкәндә генә гамәлгә ашачак. Үзәк бу эштә безгә союзник була алмый. Ә хәзер иң мөһиме турында. Эчке суверенитетка ничек барырга? Моның өчен кешелек дөньясы күптән инде тиешле чараларны уйлап тапты, демократияне диюем. Ләкин аны акыл белән, безнең шартларны исәпкә алып кулланарга кирәк. Демократлаштыруның төп кыйбласы — шәхеснең суверенитеты. Без әлегә фәкать демократиянең нигезләрен генә сала башладык. Ул гына да түгел, соңгы елларда һаман үсә баручы анархия, дефицит һәм жинаятьчелек аркасында шәхес тагы да бәйләрәк һәм ирексезрәк була бара, изеләрәк төшә. Без демократиянең катлаулы бербөтен механизм булып дүрт китта торуын аңлап бетерә алмадык. Ул китларга берсе икенчесенә бәйле булмаган закон чыгаручылар, башкаручы, суд влаьтлары һәм гомуминформация чаралары керә. Бездә бу «китларның» берсе генә дә сабыйлык чорын үтеп башкалардан азат була һәм көч туплый алмады. Без әле бүгенгә кадәр еш кына иске большевистик өн-

дәмәне тәкрарлыйбыз: «Бөтен власть — Советларга». Әйе, ә ни өчен **бөтен** власть Советларга булырга тиеш әле? Эгәр алар үз белдекләре белән судлар, гомуми информация чаралары, хезмәт коллективлары өстеннән эмер бирә, матди байлыкларны бүлә башласалар без элеккеге партократия диктаты урынына яңа советократия диктаты алачакбыз. Күпләр мөгаен игътибар иткәннәрдер инде, Советлар демократик илләр мисалында мөмкин кадәр күбрәк бәйсез газеталар, журналлар, теле-һәм радиостанцияләр оештыру урынына үз матбугатларын булдырырга тырышалар. Советларга яки партияләргә буйсынган матбугатның үз хужаларына дөрөс бәя биргән кайдан күргәнгә бар. «Китларның» берсен кирәгеннән артык көчәйтү күңелсез нәтижеләргә китерергә мөмкин. Ул үзенең «туганнарын» йә ашап бетерәчәк, йә булмаса өннәрен алачак. Бездә булган хәзерге шомарган демократия тиешенчә эшләргә сәләтле түгел. Законнар табадан төшкән коймак кебек бертуктамый пешеп кенә торалар, ләкин аларны үтәүче юк, чөнки башкарма һәм суд влаьтлары бик тә эчәксез инде, хәбәрдарлык та аякка баса алмый. Моннан гомуми жиме-реклек, мафиянең куркусызлыгы, талаулар һәм шуның ише башка нәрсәләр. Без боларның барысын да демократиягә сылтыйбыз. Ләкин цивилизацияле рәвешендәге демократия бездә юк һәм бер көпчәгә фиргавен арбасыннан, ә калган өчесе балалар уйный торган пластмасса уенчыктан алынган көпчәкләрдән чын арба ясап булмаган кебек ул әлегә була да алмый.

Жирле Советларның шәхеснең һәм оешмаларның хокукларын кыска торган кырыс карарлар чыгаруы юкка гына түгел: арендачыларга һәм фермерларга жир бирмиләр, яхшы кооперативларны ябалар, үз шәһәрләренең яки районнарының суверенитетын игълан итәләр, кайвакыт ришвәт алудан да тайчынмыйлар. Моңа шәхесне, житештерү коллек-

тивларын һәм милли-территориаль берләшмәләргә саклый һәм яклай торган законнарның житеп бетмәве дә сәбәп булып тора.

Әгәр без чыннан да республиканың эчке суверенитеты өчен тырышабыз икән, бүген бөтен илне басып киткән закон чыгару чиреннан гыйбрәт алырга тиешбез. Законнар чыгару астан өскә таба хәрәкәт иткәндә генә дәрәжә була ала. Шуннан чыгып ТССРның Конституциясен дә эшләргә кирәк. Йомгакны шәхестән башлап сүтү мәгъкул. Конституциянең бер генә законы, бер генә положениесе дә аның изге хокукларына кул сузарга тиеш түгел. Аннары төрле дәрәжәдәге Советларның, житештерү коллективларының, республиканы да кертеп, суверенитетның барлык субъектларының вәкәләтләрен билгеләргә кирәк. Фәкать шулай иткәндә генә башбаштаклыкка чик куелачак. Фәкать шул чакта гына без суверенитетыбызны чикли торган өстән төшерелгән законнарны кире кагу өчен юридик нигез алачакбыз.

Көйләнгән власть структуралары һәм дәрәжә законнар чыгару эшчәнлеген демократик механизмның асылын тәмамлап бетермиләр. Аның өлешләре шактый күп: ирекле сайлаулар, сүз иреге, халыкның төрле төркемнәренен чагылдыручы һәм яклаучы күп санлы жәмәгать оешмалары — бер сүз белән генә әйткәндә, гражданлык жәмгыятенен аерылгысыз өлешен тәшкил иткән һәм нык үскән демократияне сурәтләгән барлык шуның ише нәрсәләр.

Сәяси-хокукыйдан тыш эчке суверенитетның икътисади гарантлары да бар әле. Бу — милеккә хужа булып аны үзләре кирәк тапканча тотучы ялланган хезмәткәрләргә ирекле хужаларга әйләндерү һәм, ниһаять, бөтенесе өчен дә киң икътисади майданнар биргән базар төзү. Шәхеснең суверенитеты өчен аның бәйсезлеген тәмин итүче матди байлыklarның билгеле бер күләмдә житештерелүе дә зур әһәмияткә ия. Ә бу проблемалар нык үскән базар икътисады булган очракта гына хәл ителә ала.

Суверенитетның сәяси һәм икътисади механизмнарының төгәл эш-

ләүләре өчен адымлап-адымлап кына булса да хокукый дәүләткә йөз тотарга кирәк. Монда законнарны гамәлгә ашыруда әхлакий-этик, демократик, профессиональ, сәнгать, эстетик, экологик культурага ия булган кеше беренче планга чыга. Мәдәниятсезлек кешеләргә башкаларның хокукларын санга сукмый торган кыргыйларга әверелдерә. Юкка гына: «Законнар изге анысы, менә үтәүчеләре генә явызлар», — дип әйтмиләр бит. Тирә ягыгызга гына күз салыгыз, нинди генә усал бәндәләр юк анда — бюрократ һәм хулиган, талаучы һәм шантажчы, бер көтү ришвәтче һәм мафиози, рәкетишлар һәм сайлау нәтижәләрен бутап күрсәтүчеләр, бушбугазлар, көчләүчеләр һәм алыпсатарлар — бар да бар... Без алар белән төрле яклап сырып алынган, алар безгә талпан кебек ябышканнар һәм хокукларыбызны кисәкләп-кисәкләп өзгәлиләр. Нинди шәхес суверенитеты инде бу! Азатлык һәм бәйсезлекне югары мәдәнияттән, бигрәк тә әхлакий культурадан башка, күз алдына да китереп булмый. Кешенең кешегә, бер милләтнең икенчесенә яхшы мөнәсәбәте — чын суверенитет үсү өчен кирәк алшартларның иң мөһиме. Явыз, намуссыз һәм вәждансыз кешеләр икътисади механизмнарын бик жинел жимерә алалар. Кеше — бөтен ижтимагый организмның хәрәкәткә китерүче пружинасы. Шуңа күрә кешеләргә психологиясен үзгәртү, аларның культурасын күтәрү зур әһәмияткә ия. Шулай икән, суверенитетны тәмин итүче өченче механизм да бар — социаль-мәдәни даирә. Ул укытатәрбия һәм дини учреждениеләргә эшчәнлеген, мәгариф һәм мәдәният өлкәсендә барлык хезмәткәрләргә дә тырышлыгын үз эченә ала. Бу юнәлешләрдә без коточкыч артта калдык. Мәдәният юлдан чыкты, әхлак моңа кадәр күрәлмәгәнчә бозылды. Аларны торгызу өчен дистәләгән еллар кирәк булачак.

Шулай икән, иң кыены республиканың эчке суверенлыгына ирешү булачак. Моңың өчен кирәк булган сәяси-хокукий, икътисади һәм со-

циаль-мәдәни шартлар тудыруга шактый озын гомер сарыф итәргә туры киләчәк. Кешеләрне рухи

яктан яңарту, аларның психологиясен үзгәртү юлында безне аеруча авыр сынаулар көтә.

ИКЕ БИЗМӘНГӘ САЛМЫЙЧА

Рухи кыйммәтләрнең булмавы этникара мөнәсәбәтләрне аеруча көчле җимерә. Бу даирә шулкадәр нечкә һәм нәзберек ки, хәтта аз гына милли минминлек, ахырга кадәр уйлап бетермәү дә житди күңелсезлекләр китереп чыгарырга мөмкин.

Милләтләрнең тигезлегә һәм суверенлыгы фәкать республикада яшәүче халыкларның барысына да тигез һәм кешечә караганда гына булырга мөмкин. Ә бездә үз милләтенең мәнфәгатьләрен иң алга куеп башкаларның хокукларын санга сукмаган сәяси төркемнәрнең булуы сер түгел. Әйтик, кайберәүләр рус һәм татар телләренең дәүләт теле итеп игълан ителүенә һич тә канәгать түгел. Күптән түгел миңа күңелсез бер хәл турында ишетергә туры килде. Пионерлар йортында балалары музыка белән шөгылләнгән ата-аналардан милләтләренә карап хак алалар икән. Әгәр милләтнең «ул түгел икән» — 15 сумыңны чыгарып саласың. Инде кайдадыр татар һәм рус телләрен укытучы мәктәп укытучыларына тигез булмаган хезмәт хакы билгели башлаганнар икән. Ә депутатларның берсетагын да катгый таләп куя. Ул милләтара никахларны юкка чыгарырга, балаларны интернатларга бирергә, ә «чиста каннан» булмаган эти яисә әни кешене республикадан читкә куарга тәкъдим итә. Халыкта чын мәгънәсендә ышаныч һәм уяну тудырган Татарстанның суверенлыгы турында Декларация шул ук вакытта безнең кайбер кабиләдәшләрдә милләтчелек кенә түгел, ә расизм инстинктларын да уятты. Һәм ул санаулы атналарда барлыкка килде. Нәрсә әйтсәң, аптырарга гына кала.

Ләкин Татарстанны суверен дәүләт, ә татар телен дәүләт теле итеп игълан итү күңелләренә ошап бетмәгән бәндәләр дә очрый. Минем татарларга руслар белән бергә һәр җирдә үз туган телләрендә сөйләшер-

гә чакырган мәкаләм «Вечерняя Казань» газетасында басылып чыккан икенче көнне эш өстәлемдә: «Сез кайда чакырасыз. Демократ имеш!» — дигән аноним язу таптым.

Әйе, милләтчелек һәм шовинизм сүзләр генә түгел, ә чынбарлык.

Милләтчеләрнең барысына да бер уртақ сыйфат хас, алар башкаларны кыерсытып үз милләтләрен күкләргә чөеп мактыйлар. Моңы «кыргый» горурлык димичә ни дисең? Бу хакта Дж. Оруэлл бик яхшы әйткән. Ул: «Бер генә милләтче дә үз төркеменен булуыннан башка нәрсә турында уйлый да, сөйли дә, яза да алмый... Ул аның өстенлеген хәрби куәт һәм сәяси яхшылык ягыннан гына түгел, ә сәнгатьтә, әдәбиятта, спортта, телдә, тән камиллегендә, климатында, табигатендә һәм кухнясында да башкалардан бер башка югары торуы турында тәкратларга мөмкин. Барлык милләтчеләр дә каршы якныкына зыян китерү бәрабәренә үз телләрен таратуны намус эшләре дип саныйлар. Аның төркеме өстенә ташланган бәләкәй генә шик-шөбһә яисә дошман оешмасы исеменә әйтелгән теләсә нинди мактау да аны чыгарыннан чыгара һәм ул үзенң бу тойгысынан фәкать көндәшенә кискен җавап биргән очракта гына котыла ала» («Татарстан коммунисты», 1990, № 10). Милләтче бөтен җирдән дошман эзләү белән җенләнә. Аның фикерләрен уртаклашмаган, аңардан аерылып торган һәр бәндә аның дошманы булып чыга. Күп очракта ул үз мәнфәгатьләрен генә уйлый һәм милли хәрәкәт дулкынында югары дәүләт урыннарына үрмәләргә омтыла.

Милләтчелек һәм шовинизм белән агуланган кешеләр үз халыкларын бер төрле, ә калганнарны икенче төрле билгә белән бәялиләр. Алар өчен ике төрле бизмән яши, ягъни: «Мин башкаларның терлеген һәм хатыннарын урласам — бу яхшы, ә минекен урласалар — ул яман» дигән готтен-

тотларнын эхлагын тоталар. Анын өчен үз милләтенә файдалы булган нәрсәләр генә яхшы һәм дөрес.

Милләтчелекне жиңәр өчен халыкның рухи халәтен күтәрү кирәк. Һәм, билгеле инде, бүген республикаларда руслар һәм башка милләتلәр арасында яшәп килгән гамәлдәге тигезсезлекне бетерү дә хәлне уңай якка үзгәртәчәк. Дөресен генә әйткәндә, «кече туганнарны», аларның телен, мәдәниятен түбәнсетү, чынлыкта аларның власте булмау — милләтчелек һәм экстремизмның нигезендә шушы сәбәпләр ята.

Халыкларның икътисади һәм сәяси статусындагы тигезсезлекләрне алып ташлау чагыштырмача җиңел. Кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләргә җайга салу гына кыен эш. Беренче погромнар, милләтара бәрелешләр, эмигрантлар һәм качаклар төркемнәре; кан коюлар нәкъ менә шулар аркасында килеп чыга. Моңы мин үзгәртеп коруның фажигасе дияр идем. Безнең республикада да кешеләр күңеленә шом төште. Күпләр: «Әгәр бер дә бер көнне безне Татарстаннан куа башласалар?» — дип уйлый. Югары эхлак нигезендә этник мөнәсәбәтләргә тазартмый торып милләтләргә суверенитеты мөмкин түгел. Бу иң мөһим һәм катлаулы проблемаларның берсе. Халыкара тәҗрибәләр күрсәткәнчә, ул хәтта цивилизацияле илләрдә дә көн тәртибеннән төшкәнә юк. Мондый проблемаларны хәл итү өчен төрле юнәлештә эшләүче белгечләргә тырышуы кирәк. Шәхес белән шәхес, төркем белән төркем арасындагы мөнәсәбәтләргә өйрәнүчеләр, ягъни социаль психологлар, мәсьәләгә шактый ачыклык кертә алырлар иде.

Безгә милләтара мөнәсәбәтләрдә чатакчылар китереп чыгара торган үзебезнең кайбер фикерләү стереотипларынан арынырга кирәк. Мәсәлән, руслар гадәт буенча, еш кына татар-монгол яулары турында искә алырга яраталар. Россиянең цивилизацияле дөньядан артта калуын шуңардан күрәләр. Өстәвенә бу киң таралган сафсатаңы тәкрарлаучы русларның күпчелегә татарларның бу яуларда катнашмавын, киресенчә, беренче һөҗүмне үз өсләренә алу-

ларын бөтенләй белмиләр дә. Шуннан да әйтергә кирәк, Куликово кыры сугышынан безне тулы бер чор — 600 ел! гомер аерып тора. Үзебезнең артталыгыбызны шушы вакыйгага бәйләп аңлатырга тырышу тузга язмаган бер нәрсә. Алдыңгы илләр рәтенә чыгу өчен Көнъяк Кореяга 20, Япониягә 40 ел вакыт җитте. Ә ни өчен без хәерчелектә яшибез, дөнья алдында, кул сузып хәер сорашабыз. Жимергеч фетнәләр һәм үзара низаглар, бер яктан икенче якка авып торучы аркасында кешелек сайлаган баганалы юлдан бара алмау — минемчә, безнең бәләләрбезнең төп сәбәпләре шулар. Безнең кыргыйланган авылларыбыздан һәм шәһәрләребездән Мамай үтеп киткәнә дә, кибетләребезне бушатканы да юк. Без үзебез, фәкать үзебез шундый тормышка төште.

Безгә, татарларга да, узганнарны бертуктамый искә төшереп тормаска иде. Мин туган халкымның буыннан-буынга күчеп килгән әрнүләрен һәм алган жәрәхәтләрен йөрәгем белән аңлыйм. Әйтелмәгән үпкәләр, рәнҗеш гасырлар буена жыелып килде. Әйе, безнең ата-бабаларыбызга бик күп бәла-казалар күрергә туры килде. Гасырлар катламынан алып борыңгы мәдәниятебезне һәм туган телебезне безгә китереп җиткергәннәре, күңел, кояшны һәм торышының үзен бүләк иткәннәре өчен аларга мәңгелек дан һәм хөрмәт. Узган бәләләр тыныч калдыра алмый. Ләкин хәзер безгә нишләргә кирәк соң? Яшәргә! Яшәргә һәм киләчәккә кайгыртырга. Без хәтта үзебезнең кан дошманнарыбыз немецлар белән дә татулаштык. Ә гасырлар буена орыш-сугышны белмичә иңгә-иң торып яшәгән руслар белән бозылышырбызмы? Үткәннәргә мөрәҗғәгать итү акыл нуры белән яктыртылганда гына тере шытымнар бирә. «Искә үпкәләргә чәйнәп иртәгә көнне төзеп булмый», — ди халык мәкале. Тарихның шәфкатьсез битләрен ябык та киләчәк турында уйлыйк. Милләтара эчке дошманлык һәм бер-береңә ышанмауны кичеп үтмичә торып ул була алмый. Фәкать тынычлык һәм татулык белән генә без мөстәкыйль, ирекле, суверен Татарстан төзәрбез.

Без Октябрь революциясенә карата төрле караш яшәп килгән чорны кичерәбез. Тискәре бәяләмәләр дә житәрлек. Революция еллыкларын дәүләт күләмендә бәйрәм итүдән баш тартырга, аңа тиешле бәяләмә бирергә, хәтта 1917 елгы Октябрь вакыйгаларын тикшерү өчен парламент комиссиясе билгеләргә кирәк дигән чакырулар да ишетелгәли. Төрле дәрәжәдәге «ирекле матбугат» исә Октябрьнең бронза монументына ничек тә катырак сугарга һәм аны ишәп төшерергә дип тырыша.

Социалистик идеалларны саклауда ихтыяжлык тойган кешеләр өчен ижтимагый тормышта бара торган вакыйгалар аеруча газаплы һәм фажигале. Алар, әллә яңа жәмгыятьне төзү планы үзе дәрәжә булмадымы, әллә без ниндидер белеңер-беленмәс, әмма бик мөһим вакытта туры юлдан читкә тайпылдыкмы икән? дигән сорау куеп, илебез

тарихына әйләнеп кайталар. Илебездәге тарихи журналларда басыла торган яңа язмалар безне Н. И. Бухарин һәм М. Н. Рютин кебек кешеләргә, аларның хезмәтләренә, Л. Б. Каменев, Г. Е. Зиновьев һәм Л. Д. Троцкий эсәрләренә һәм сәяси эшчәнлекләренә кабаттан мөрәжәгать итәргә куша. Аларның сәяси идеяләрен В. И. Ленинның соңгы хезмәтләре белән чагыштырып, бүгенге жәмгыять белеме укытучылары сталинизмның килеп чыгышын һәм тамырларын аңларга, ул закончалыклы һәм котылгысыз булганмы? дигән сорауга җавап бирергә тырышалар. Һәм бу социализмны сталинизмнан, сталинизмны ленинизмнан аеруның ышанычлы юлларыннан берсе, Октябрьне аңлау өчен төп ачкычларның берсе.

* * *

Соңгы вакытка кадәр иң таләпчән «Либрорум прохибиторум индексы»на (кайчандыр Рим папалары тыел-

ган китапларның исемлеген шулай атаганнар, ә безнең чорда аны цензурага, Главлитка һәм төбәкләрдәге бик күп «литлар»га хезмәт итүчеләр төзедә) кертелгән егерменче еллар әдәбияты арасында Л. Д. Троцкийның «Октябрь сабаклары» дигән мәкаләсе дә була. Бүген ул, ниһаять, яңадан дөнья күрдә (Л. Д. Троцкий. К истории русской революции. М., Политиздат, 1990, 247—283 битләр. Әлеге язма, кызганычка каршы, кыскартуларга дучар ителгән. — Авт.). Дөрөсөн генә әйткәндә, бу сүзнең чын мәгънәсендә мәкалә түгел, ә Троцкийның 1924 елның ноябрендә басылып чыккан әсәрләренен өченче томына кереш өлеше, кереш сүзе генә. Бу томга авторның 1917 елгы нотыклары һәм мәкаләләре кертелгән. Әмма «Октябрь сабаклары»ның эчтәлегенә формаль кереш сүзе кысаларынан читкә чыга. Троцкий, 1917 елның маеннан вакыйгаларда искиткеч актив роль уйнаганлыктан, революциянең төп вакыйгаларына карата үз истәлекләре, бәяләмәләре белән уртаклашмый булдыра алмый. Һәм ул моны аңа хас булганча ачык һәм кискен төстә эшли. Шул ук вакытта «Октябрь сабаклары» һич кенә дә мазарга киткән сәясәтче мемуарлары түгел. Әлеге мәкалә язылган вакытка авторга 45 яшь тә тулмаган һәм аның идарәче партия ҮК Политбюросы эгъзасы, Революцион хәрби совет Рәисе һәм РСФСРның хәрби эшләре буенча халык комиссары булуын искә төшерү дә житә. Һәм шул ук вакытта ул тапланган репутацияле, РКП(б) ҮК Политбюросының башка эгъзаларына карата үзенә ло-яльлеген белән шик астына алынган кеше була. Сәяси караштагы мондый ике төрлелек «Октябрь сабаклары» эчтәлегендә дә чагылыш таба. Алар бер үк вакытта тарихи-тикшеренү булып та, хатирәләр булып та, партия житәкчелегендәге дошманнарга каршы юнәлдерелгән сәяси манифест, памфлет булып та торалар. Моңың сәбәбе нәрсәдә соң?

Ленинның миенә өченче тапкыр кан сауғаннан соң (бу 1923 елның 6—9 мартында була, һәм Ленин сөйләү сәләтен югалта, ә аңа кадәр — 1922 елның 23 декабрендә яза

алмый башлый). Троцкий партия эгъзалары күз алдында аның башында Сталин торган житәкчелек ихтыяры буенча дәүләттә һәм партияда «бөтендөнья пролетариаты юлбашчысы» Лениннан соң икенче урында торган кешедән оппозиционерга, икейөзләнәп большевиклар партиясе сафларына кереп, үзенә «меньшевистик карашларын» билгеле бер вакытка кадәр «шкафка» яшереп куйган да һәм хәзер инде шуннан тартып чыгарган «большевик булмаган» кешегә әверелә. Ленинның РКП(б)ның XII съездына хатлары (аларның эчтәлегенә Ленинның стенографисткалары аша И. В. Сталинга һәм Политбюро белән Үзәк Комитетның башка эгъзаларына да шунда ук билгеле була) Ленинның партия житәкчелегендә сәләтләрәк эгъза итеп Л. Д. Троцкийны санауын һәм яңа гына ҮК генеральный секретаре итеп сайланган Сталинның үз-үзен тотышыннан бик канәгать булмауын күрсәтә. Аннан да бигрәк, бүген тарихчыга файдаланырга рөхсәт бирелгән шул чорның барлык тарихи чыганаclarын игътибар белән анализлау Ленинның үзенә аңлы тормышының соңгы айларын Сталинның генсек урыныннан алу һәм аны, ихтимал, Троцкий белән алыштыру өчен аның белән сәяси блока кергән дип фараз кылырга мәжбүр итә.

Бу Троцкийны төп партия урынын биләгән очракта аның тарафыннан жәберләнүдән курыккан Каменев, Зиновьев һәм Политбюроның башка эгъзаларын аяусыз дошманы итә. Ленинның ихтыяры белән исәпләшмичә, аны сәяси изоляцияләүне оештырып, Бухарин, Рыков, Томский, Куйбышев һәм Калинин белән Молотов ярдәмендә Каменев, Зиновьев һәм Сталин XII съездга кадәр үк инде РКП(б)ның XII съездында Троцкий белән Ленинның жиңүенә юл куймау максатыннан, Троцкийга каршы сәяси астыртын эш жәелдереп жибәрәләр. Аларга фажигалә очрак — Ленинның миенә өченче мәртәбә кан саву ярдәм итә. Хәзер инде, Ленинның исән булуыннан да тартынып тормыйча, Сталин төркеме Троцкий белән ультиматумнар теләндә сөйләшә башлый. Съезд бер айга кичерелә, аны Политбюро

эгъзаларының күпчелеге аппаратта һәм партия-дәүләт элитасының югары эшелонында үзләренең позицияләрен ныгыту өчен файдалана. Троцкий үзе соңрак «Минем тормышым» дигән мемуарында: эгәр съездда Ленин линиясен яклап чыгыш ясасам, мин жиңүгә ирешә алган булыр идем, дип икъярар итә. Әмма ул, Ленин линиясенен ныклыгына шикләнә, көрәштән баш тарта. Съезд Сталинның һәм аның Политбюродагы көрәштәшләренең дә рәжәсен күтәрүгә китерә.

1923 елның жәендә һәм көзендә Троцкий, бер яклап, партиядәге мондый хәлнең сәбәпләрен анализлай, властың югары эшелонындагы көрәшне яңарту өчен сылтау эзли. Икенче яктан — шатланучы «триумвираты» (Каменев, Зиновьев, Сталин) партия, илнең сәяси тормышында һәм барыннан да бигрәк армиядә Троцкийның йогынтысын экрен-экрен генә киметергә тырыша. Предреввоенсовет каршында махсус комиссия эгъзалары билгеләнә, алар аның армияне сәяси максатларда куллану мөмкинлекләрен (эгәр дә ул моны кулланырга теләсә) чикләргә тиеш булалар. Троцкий «үзенеке» дип санаган хәрби өлкәгә Политбюроның үтеп керүе аны конкрет эшләргә этәрә.

1923 елның 8 октябрдә ул Үзәк Комитетка хат жиберә һәм анда партия һәм илнең эчке сәяси халәтендәге кыенлыкларны анализлай. Барлыкка килгән «бәяләрдәге аерма» нәтижәсендә, Троцкий сүзләре буенча, крестьяннарның керемнәре кискен кими һәм халыкның төп өлешенең реаль сатып алу сәләте төшә. Кыскасы, товарны сату кризисы күзәтелә. Нәтижәдә предприятиеләр акчасыз кала, хәтта эшчеләргә түләрлек акчалары да булмый, хезмәт коллективларында нык ризасызлык туа. Жәен һәм көз башында ил буенча забастовкалар булып үтә, рәсми статистика мәгълүматларына караганда, алар йөздән артып китә. Бу кыенлыklar тиз арада партия оешмаларына да тәэсир итә. Коммунистлар партиядә килеп түган эчке тәртипкә ризасызлык белдерә башыйлар. Чөнки аңа һаман да әле «хәрби коммунизм» чоры сыйфатла-

ры хас иде. Партия массалары власте булмады. Аны югарыдан билгеләнә һәм тыңлаучанлык билгесе буенча сайлап алына торган секретарьлар власте алыштырды. Партия аппаратын һәм партия түрәләрен азык-төлек белән тәэмин итү, хезмәткә түләү (налоглар салынмый торган өстәмә түләүләренә, сәламәтләнү һәм ял итү өчен акчаларны, чит илләрдәге санаторийларга чит ил валютасын һ. б. да кертеп) өлкәсендәге гаять зур өстенлекләр кешеләрнең һәм эшчеләр сыйныфының ризасызлыгына таянып, Троцкий үзенең хатында партиянең эчке тәртибен кискен үзгәртәргә, партиянең эчке демократиясен үстерергә кирәклегә, РКП(б)ның X һәм XI съездларының «эшчеләр демократиясе» турындагы резолюцияләренең ничек үтәлүе турындагы мәсьәләне алга куя. Берничә көннән соң аны партиянең эчке тормышын үзгәртеп кору һәм кризистан чыгу буенча үз платформаларын тәкъдим иткән зур урыннарда утырган берничә дистә партия хезмәткәре дә яклап чыга. Тиздән хатқа большевиклар партиясенен подполье стажына ия булган 46 күренекле хәдиме кул куя. (Троцкий хаты һәм 46 кешенең Платформасы «Известия ЦК КПСС»та басылды, 1990, №№ 5 һәм 6. — Авт.). Ләкин тәнкыйтьне Политбюро катгый төстә инкаръ итә. Кичекмәстән завод партөөшмалары вәкилләре итеп күрсәтелгән «махсус эшчеләр» катнашында ҮК һәм ҮКК пленумы чакырыла. Ул иң зур күпчелек тавышы белән Троцкий һәм 46 Платформасы авторларының позициясен гаепле дип таба. Һәм моңа карата башкала партөөшмасында бәяләмәләр бер төрле генә булмый. Бу Политбюроны Троцкийга берникадәр ташлама ясарга һәм 1923 елның 5 декабрдә резолюция кабул итәргә этәрә. Анда коммунистларга «фракция эшчәнлегендә» гаепләнүдән курыкмыйча катнашу, ирекле рәвештә үз фикерләрен белдерү мөмкинлегенә игълан ителә. Әлегә резолюциягә таянып Троцкий «Правда»да «Яңа курс» дигән гомуми баш астында дүрт мәкалә бастырып чыгара. (Алар кыскартулар белән Л. Д. Троцкийның китабында урын

алган, М., 1990, 164—203 битләр). Аларда ул партиянең эчке демократиясен үстерүне, партиядәге житәкчелек итү эшләренә «партиячел яшләр» вәкилләрен жәлеп итүне яклап чыга, чөнки 1917 елның октябреннән соң РКП(б) сафларына кергән коммунистларның 95 процентының ул чактагы инструкцияләр буенча секретарьлык урыннарын (хәтта райком дәрәжәсендә дә) биләргә хокуклары булмый.

Ләкин шул ук көннәрдә «Правда» һәм башка газеталар битләрендә Троцкийга каршы язылган Сталин, Каменев, Бухарин мәкаләләре басылып чыга. Мәскәүнең һәм башка шәһәрләрнең партия оешмаларында жыелышлар була, аларда Троцкийны һәм 46 Платформасы тарафдарларын «фракционерлар» буларак, партиядәге Ленин бердәмлегенә ташланучы кешеләр буларак тәмам фаш итәләр. Партиянең эчке демократиясен киңәйтү турындагы тәкъдимнәре белән күз буяу өчен генә булса да килешеп, партиянең югары катлавы бөтен көчен куеп үзенә монополияле диктаторлык хокукларын саклап калырга тырыша. Үзәк Комитеттагы Сталин — Каменев күпчелегенең жиңүе 1924 елның январь уртасында булган XIII Бөтенсоюз партия конференциясендә ныгып урнаша. Ул Сталин фракциясенең өстенлекле халәтен ныгыту өчен эшчеләр арасынан 100 мең кешене партиядә тарту турында карар кабул итә. Троцкийга каршы жәелдерелгән кампаниянең иң кызган чагында В. И. Ленин үлеп китә. Шуннан файдаланып, Үзәк Комитет партиядә «Ленин чакыруы» дип атап, аңа яңа кешеләрне кабул итү нормасын ике тапкырга арттыра.

Ленин урынын Политбюрода Бухарин ала. Партиянең XIII съездында Троцкий, барлык хәрби урыннарын да үзгәртә саклап, яңадан Политбюро составына сайлана. Ләкин асылда исә аны армия белән житәкчелек итүдән читләштерәләр. Аның Реввоенсовет буенча беренче урынбасары итеп билгеләнгән М. В. Фрунзе кораллы көчләр белән житәкчелек итүне тулысынча үз кулына ала. Үз-үзен начар хис итүе Троцкийны сәяси дошманнары белән

кискен бәрелешләрдән качарга мәжбүр итә. Көрәшкә давам иттерү өчен ул үзгәртә гадәти һәм шул өлкәдә бик зур өстенлек биргән әдәби мәйданны сайлап ала.

Иң әүвәл Ленин турындагы истәлектәрнең беренче өлеше яза. Анда ул большевиклар партиясенә юлбашчысына карата үзгәртә якын совет чорында карашларының һәм сәясәтнең бердәм булуына басым ясый. Ә көзен, эсәрләренә өченче томының кулъязмасын алгач, Троцкий 1917 елгы вакыйгаларга таянып Каменев белән Зиновьевка сәяси һөжүм ясарга карар кыла. Әлегә мәкаләне язу идеясе шундый шартларда туа да инде.

* * *

Троцкийның төп тезисы большевиклар партиясендә 1917 елның март-сентябрда көчле «уң катлау» яшәп килә, аның вәкилләре иң әүвәл Л. Б. Каменев, А. И. Рыков, В. П. Ногин, Г. Е. Зиновьев һәм кайбер башка кешеләр була, һәм йогынтысы әлләни зур булмаган уң катлау һәрдаим Ленин белән (һәм партиядә кергәннән соң Троцкий белән дә!) көрәштә диюдән гыйбарәт. Әлегә көрәшкә максаты «совет» партияләренә буржуаз-демократик революцияне ахырынача житкерү өчен большевиклар партиясен бердәм революцион-демократик фронттан тыеп калырга тырышу иде. Алар Ленин тарафыннан «Апрель тезислары»нда тәкъдим ителгән социалистик революциягә булган курсны, Россиядә социализм өчен көрәшкә объектив социаль-икътисади алшартлары юк әле, иң әүвәл Көнбатышның нык үскән илләрендә социалистик революцияләренә булганын көтәргә кирәк дип, кире кагалар.

Эмма Ленин патшаны бәрәп төшергәннән соң ук буржуаз-демократик революция үзгәртә төп бурычын — дәүләт властен бер сыйныфтан икенче сыйныф кулына, дворяннар һәм патшалар өереннән буржуазия кулына биреп, үтәде инде, дигән нәтижәгә килә. Шулай да буржуазия диктатурасы эшчеләр сыйныфы һәм крестьянналар диктатурасы белән үзгәртәлеккә бәйләнештә га-

мәлгә ашырылды, анын органы булып эшче һәм солдат депутатларының Петроград Советы әверелде. Шуның нәтижәсендә буржуаз-демократик революцияне тәмамланган дип санарга кирәк иде. Бу беренче рус революциясе чорындагы большевикларның күзаллауларына (Ленинның үз хезмәтләренә дә!) туры килми, билгеле. Троцкий да укучыны үзенен унжиденче елның мартында язылган «Америка хатларында» шундый ук нәтижәләргә килгәнлегенә ышандыра.

РСДРП(б)ның VII (Апрель) Бөтенроссия конференциясендә большевиклар партиясенен күпчелек өлешенен Ленин тирәсенә туплануларына да карамастан, партиядә социалистик мәсьәлә буенча көрәш, Троцкий фикере буенча, дәвам иткән. Ул моны апрель һәм июль вакыйгаларына, Демократик кинәшмәгә һәм Предпарламентка карата мөнәсәбәтнең нинди булуы аша күрсәтә.

Боларның һәммәсе дә укучыны иң югары пунктка — Үзәк Комитеттагы Каменев һәм Зиновьев белән Октябрь алды көрәшенә, Ленин үзенен XIII съездга язган хатында искә алмыйча булдыра алмаган шул ук «Октябрь эпизодына» китереп җиткерә, Троцкий Каменев белән Зиновьевның, РСДРП(б) ҮКның 10 октябрьдәге киңке утырышында кораллы восстание оештыру турындагы мәсьәлә буенча тавыш биргәндә азчылыкта калгач, 1917 елның 11 октябрендә партия оешмаларына атап язылган хатын җентекләп һәм тәнкыйть күзлегеннән чыгып тикшерә. Бу тикшерү «Октябрь сабаклары»ның иң яхшы сәхифәләренә, ә минем уемча, — гомумән совет тарихи публицистикасының иң яхшы үрнәкләренә карый.

Октябрынең төп сабагын Троцкий шунда күрә ки, кораллы восстание эзерләүче партия һич тә «юнәлешен үзгәртәргә», дошман көчләренен күпме булуы турындагы мәгълүматлар белән үзен куркытырга тиеш түгел. Восстание булган сурәттә исәп-хисап — икенче дәрәжәдәге мәсьәлә, монда иң мөһиме — массалар психологиясенен нинди булуында. Баш күтәрүчеләрнең көчләре

восстаниеенен нинди уңышка ирешүенә карап артачак. Иске властыңны яклаучыларның көчләре бетә бара. Иң мөһиме — юнәлешне үзгәртмәскә!

Троцкий нәтижәләре анык сәяси юнәлешкә ия булалар. Ул: күрегең, 1917 елның октябрендә куркып калган әлегә кешеләргә бүген исә партия һәм Коминтерн белән җитәкчелек итүне ничек итеп ышанып тапшырмак кирәк, дип әйтә кебек. Алар 1917 нең октябрендә Ленин белән бәхәсләштеләр, алар бүген ленинизмны танымыйлар, иртәгәсен дә танымаячаклар! Шулай итеп, тарихи җирлектә Троцкий 1923 елның ахырында партия-оештыру мәсьәләләрендә җиңелгәнә өчен үчен кайтара.

Мин беренче тапкыр «Октябрь сабаклары»н, 1917 елгы революцион вакыйгаларның һәм, аерым алганда, Октябрь кораллы восстаниесенен фактик барышына карата үз карашларым формалашкан профессиональ тарихчы буларак, 1966 елда ук инде укыган идем. Һәм мин ул чакта аннан алган тәэсирләрне яхшы хәтерлим: фактик яктан караганда Троцкий китабы мина 90 процентка төгәл, ә аның Каменев белән Зиновьев турындагы нәтижәләре тулысынча нигезле булып тәелды. Ләкин ул чакта да, хәзер дә аның хезмәтендә кайбер фактик ялгышлыklar булуын күрәм, һәм алар хақында әлегә күренекле марксистның хезмәтләре белән беренче тапкыр танышучы заман укучысына әйтеп үтәргә кирәк дип саныйм.

Әлегә ачык күренеп торган һәм үтә тупас ялгышлыklar хәзерге укучыга Ленинны «яңа күзлектән аңларга» тырышу кебек тоелыр. Бу һич кенә дә чынбарлыкка туры килми. Беренчедән, Троцкий Ленинны 1917 елның мартында ук инде пролетариатның властыңны корал ярдәмендә алырга тиешлегенә басым ясады инде, дип раслый. Һәм бу идеяне ул Каменев һәм башка «ун большевиклар» белән бәхәсләрдә яклап чыга. Ә алар исә ул чакта ук инде восстаниегә каршы чыгалар. Бу алай түгел. Ленин социалистик революциягә юнәлеш тотарга кирәклеген исбатлаган. Ә аны үткәргү ысулларына килгәндә исә, 1917 елгы

июль демонстрациясен тар-мар итүгә кадәр ул әлеге революциянең тыныч юл белән жинүгә ирешүен мөмкин дип саный. Икенчедән, Троцкий 1917 елның 20—21 апрель демонстрациясе көннәрендә Ленин, сугышып разведка ясауны һәм массаларның буржуазия властен бәрәп төшерүгә әзерлек дәрәжәсен билгеләүне күз алдында тотып, массаларга «Вакытлы хөкүмәт бетсен!» дигән лозунг ташлый, дип яза. Бу да бөтенләй чынбарлыкка туры килми. Әлеге лозунгны РСДРП(б)ның Я. Багдатыев житәкчелегендәге Петербург комитеты хезмәткәрләренә бер өлешә тәкъдим итә. Ленин аларны авантюрачылыкта гаепләп чыга. Аның катгый үтенече буенча «Правда» шундый лозунглар астында барган демонстрациядә катнашучы эшчеләр бөтен власты да Советларга бирүне күз алдында тоттылар, дигән аңлатма урнаштыра. Әмма мәсьәләнең катлаулылыгы һәм нечкәлегә шуннан гыйбарәт ки, Ленин апрель көннәрендә сәяси хәлгә үзенә бәяләмәсен үткән эшләргә карап үзгәртә.

Сентябрь башында язылган «Рус революциясе һәм гражданнар сугышы» дигән мәкаләсендә ул массаларның кәефе апрель көннәрендә революционлырак иде, дигән нәтижәгә килә. Партия хөкүмәтне бәрәп төшерү лозунгысын алга куймыйча ялгышты. Власть шул чакта ук инде Советлар кулына күчә алган булыр иде (карагыз: В. И. Ленин, Әсәрләр, 4 басмадан тәржемә, 26 том, 12 бит). Әмма бу ялгыш революцион вакыйгалар барышында гына ачылды. Өченчедән, 1917 елның октябрендә кораллы восстанигә турыдан-туры әзерлектә бәйле вакыйгалар турында сөйләп, Троцкий алардагы үзенә шәхсән ролен арттырып күрсәтә. Ул «25 октябрдәге восстание» «өстәмә сыйфатка» гына ия иде, дип яза. Власть исә асылда солдатлар секциясе тарафыннан 6 октябрдә гаскәрләргә чыгармау турындагы революцияне кабул итүдә гәүдәләнгән «тавыш-тынсыз восстание» нәтижәсендә, 11—13 октябрдә Вакытлы революцион комитет төзү, аның 21—23 октябрь көннәрендә Петроград гарнизоны өстен-

нән аның частенда үз комиссарларын билгеләү юлы белән контроль урнаштыру буенча гамәлләре нәтижәсендә Петроград Советында була инде. Шушы фактлар барысы да чынлыкта була, әмма шәһәрдәге иң мөһим объектларны корал ярдәмендә басып алудан башка һәм Вакытлы хөкүмәт эгъзаларын кулга алмыйча торып, алар берничек тә восстание итеп карала алмыйлар һәм аңа таба баскыч булып кына торалар.

Ниһаять, Троцкий Ленин Смольныйда күренгәч, восстаниене 24 октябренә төнәтә кадәр кичектерүне хуплады, дип раслый. Моңың белән ул Сталинның 1920 елның 23 апрелдә юбилей нотыгында Ленин фәкать восстание көннәдә генә аны Советларның Икенче Бөтенроссия съездына кадәр кичектереп торырга кирәклегә белән килеште, дип әйткән сүзләрен ныгыта гына (карагыз: И. В. Сталин. Әсәрләр. М., Госполитиздат, 1954, 4 том, 317—318 битләр). Әмма Ленинның 1917 елның октябрендәге моңарчы басылган барлык хезмәтләре дә моңың киресен сөйли: Ленин большевикларны восстание белән һәртөрле ашыктырган һәм аны Советлар съезды ачылганчы ук жинү белән тәмамлануын катгый таләп иткән.

Һәм тагын бер нәрсәгә ачыклык кертергә кирәк. Ул 1917 елда большевиклар партиясендә «уң катлау»ның яшәп килүе турындагы раслауга кагыла. Әлеге мәсьәлә Троцкий аңлатканча бик үк алай берьяклы гына түгел. Әйе, чыннан да, 1917 елда партиядә Ленин позицияләренә карата «уң» карашта торучы берничә жаваплы һәм хәтта житәкче хезмәткәр була. Ким дигәндә партия житәкчелегендә Ленин тәкъдимнәре уңаеннан өч тапкыр: апрельдә Ленин тезисларынан соң, июльдә аның «Бөтен власты да — Советларга!» дигән лозунгны көн тәртибеннән алу турындагы тәкъдименнән соң һәм сентябрь-октябрдә Ленинның меньшевиклар һәм эсерлар партияләре белән компромисс һәм, аннан соң ук, Керенский хөкүмәтен бәрәп төшерү максатыннан кораллы восстание турындагы тәкъдимнәре уңаеннан бәхәсләр туа. Ләкин бер-

кайчан да элге хезмәткәрләр бер-дәм уң катлауга яисә оппозициягә берләшмәделәр, аларның составы үзгәрәп торды. Аннан да бигрәк, кагыйдә буларак, Ленин тәкъдим-нәренә карата урталыктарак, уңрак һәм Петроград большевиклары карашында торучы аерым партия оешмалары да була. Болар — Мәскәү, Киев, кайбер Урал һәм Себер оешмалары. Әмма алары да берничек тә үзара бәйлә булмыйлар. Шуңа да 1917 елда РСДРП(б)да анык теркәлгән уң катлау турында сөйләргә нигез юк. Аның партиядәге йогынтысын арттырып күрсәтүгә килгәндә исә бигрәк тә. Шундый ук уңыш белән «сул катлау» турында да сөйләргә була. Күпчелек карашлары белән Ленин үзе дә һичшиксез шуңа караган. Бу катлауны Петроград район оешмаларының бер өлеше, кайчак ҮКның үзендә вакытлыча формалашкан күпчелек тә, РСДРП(б) ҮК каршындагы Хәрби оешма да тәшкил итә. «Уң катлау»ның роле 1917 елгы барлык өч кризиста да мөһимрәк була.

Әмма партия житәкчеләгендәге уң катлау большевиклар партиясенең сәяси юнәлешенә һәм Рәсәйнең язмышына 1917 елның сентябрендә һәм октябрь башында күбрәк йогынты ясый. Сентябрь башында Ленинның: үзләре үк «совет хөкүмәтен» оештырсалар һәм тыныч юл белән Керенскийны алып ташласалар, меньшевиклар һәм эсерлар белән компромисска бару турындагы идеясен куәтләп, Каменев белән Зиновьев аны Ленинның сентябрь уртасында әйтелгән якын көннәрдә кораллы восстание әзерләргә кирәклегенә турындагы яңа тәкъдимнәренә капма-каршы куялар. 1917 елның 14—22 сентябрендә Демократик киңәшмәсендәге эшчәнлек, ә аннары республиканың Вакытлы Советы (Предпарламенты) эшендә катнашуга юнәлеш тә алар өчен килешү майданы булып әверелә. Шуны да искәртү мөһим: ул чакта Каменевка РСДРП(б) Үзәк Комитетындагы күпчелеккә үз тирәсенә тупларга насыйп була. Ленин элге юнәлешкә каршы ярсулы көрәш алып бара һәм ҮК әгъзалары кәефләрендә борылыш ясауга 10 октябрдәге уты-

рышта гына ирешә. Өстәвенә көрәш алга таба да дәвам итә. Әгәр дә Каменев белән Зиновьев октябрдә дә Лениннан өстен чыккан, Советларның Икенче Бөтенроссия съезды фракцияләренә күпчелеген үз янына аудары алган булса (алар моңа Демократик киңәшмәнен большевиклар фракциясендә ирешәләр), ул чакта 24—25 октябрь көннәрендә беринди кораллы восстание да булмаган булыр иде, һәм ил дә Учредительный жыйынышка кадәр (ул 1917 елның 28 ноябрдә ачыла) яши алган булыр иде. Ул чакта инде восстание үткәрү мөмкинлекләре Ленин тәкъдиме буенча нульгә тигез булыр иде. 1917 елның көзендә партия өчен уң катлау менә нәрсәгә тиң була!

* * *

«Октябрь сабаклары»на хәзергә бәяләмәгә шушында нокта куярга булыр иде. Бу анализның нәтижәсе былтыр гына элге — Троцкий элге сабакларны тулысынча Ленинга нигезләнеп аңлата, Каменев белән Зиновьев 1917 елның октябрдә дә, 1924 ел ахырында Троцкийның үз тәнкыйтендә дә хаклы булмыйлар — тәмам житәрлек булыр иде. Чөнки Ленин безнең тарафтан алдан әйтеп бирүче буларак, иң югары баскычтагы хакыйкәт итеп кабул ителде, һәм нәкъ менә пролетариат жиңүе өчен көрәшнәң төп мәсьәләләрендә, социалистик революция өчен көрәштә Ленинга тугрылыкка карап, без, совет тарихчылары партиянең теге яки бу хәдимнәренә сәяси карашларының ни дәрәжәдә хаклы икәнлегенә бәя бирдек. Әмма бүген мондый берьяклы нәтижә генә житәрлек түгел инде. Сталинга тиешле бәя бирүдән башлап, тарихи публицистика В. И. Ленинның үзенә дә объектив һәм һәрьяклы бәя бирүгә бик нык якын килде. Безнең бүгенгә сәясәтебезгә һәм үз-үзебезне тотышыбызга, лидерларның сәяси карашларына әхлаклылыкның гомумкешелек принциптары күзлегеннән бәя биреп, элге бәяләмәләр ирексездән үткәннәргә, 1917 елгы вакыйгаларга барып тоташа. Һәм монда берникадәр көтелмәгән, яңа караш туа. Әгәр Ленин белән Троцкий хаклы булма-

ганнар, э Каменев, Рыков, Ногин, Зиновьев хакыйкаткэ якынрак торганнар дип фараз қылсак?

Мондый фаразлар өчен кайбер дәлилләр барлыгын әйтергә кирәк. Бу юллар авторы тарафыннан унжиденче елның март-сентябрь чоры эчендә илебезнең берничә дистә шәһәре большевистик оешмаларының резолюцияләрен һәм карарларын яңабаштан өйрәнүгә омтылып карау («КПСС тарихы буенча очеркларның» 1917 елгы вакыйгаларына карый торган бүлеген язу уңаеннан) берникадәр гадәти булмаган күренешкә китерде. Ленин әйләнәп кайтканчыга һәм аның «Апрель тезислары» белән чыгышына кадәр партия оешмаларының иң зур күпчелегә үзләренәң большевистик партияләрен революцион демократиянең эшче һәм солдат депутатлары Советларына берләшкән бердәм лагеренң состав өлеше итеп караганнар икән. Алар элгә лагеренң сул як флангында булалар, ләкин аның Вакытлы хөкүмәт эшчәнлеген шартлы рәвештә яклау һәм аңа контрольлек итү белән бергә илне тамырдан демократияләштерү буенча килешенгән юнәлешен бозмыйлар. Тышкы сәясәт өлкәсендә тынычлык өчен көрәш игълан ителә, эмма гамәлдә исә «революцион обороначылык»ка ташлама ясала. Бер партия кысаларында меньшевиклар белән кушылуга омтылышлар да шулкадәрле көчле була. Димәк, «уңнар»ның Апрель конференциясендәге позициясе 1917 елның март ахырында — апрель башында Петроградта үткән гомумпартия киңәшмәсе тарафыннан да хупланган платформасына таяна. Илебезнең партия оешмалары июль көннәреннән соң да Советлардан китәргә һәм «Бөтен властью — Советларга!» дигән лозунгны кире алырга теләмиләр (Ленин да шул фикердә тора). РСДРП(б)ның VI съездының сәясәи резолюциясен яңадан укып чыгыгыз (карагыз: РСДРПның (большевикларның) алтынчы съезды. Беркетмәләр. М., Госполитиздат, 1958, 256 бит). Анда «Бөтен властью — Советларга!» дигән лозунг дөрөс түгел һәм кире алынмый, дип турыдан-туры әйтелмәгән. Ә бит большевик-

лар — тәгъбирләргә осталар. «Бөтен властью — Советларга!» дигән лозунгны кире алырга» дигән сүзләр юк икән, иске лозунг «дөрөс түгел» дип әйтелмәгән икән, димәк, алар булмаган да инде. Без сентябрьдә — октябрь башында партиянең иң югары катлавындагы хәл турында сөйләп үткән идек. Эмма урыннарда да революцияне тыныч юл белән үстерүне яңарту хакына компромисс, большевикларның меньшевиклар һәм эсерлар белән килешүләрен торгызу идеясе большевистик оешмаларда да, эсерларның һәм меньшевикларның күп кенә оешмаларында да киң таралган була.

Шул рәвешле, «уң катлау» өчен жирлек партиядә һәрдаим булган һәм революциянең һәрбер яңа кискен борылышы вакытларында киңәйгән. Бу, аерым алганда, партиянең даими һәм хәрәкәтчел үсеше белән дә бәйле була — 17 нөң февралендә аның сафлары 23 мең кешедән артмаган булса, ә октябрьдә инде бу сан 400 мең кешегә житә. Күпчелегә исә партиягә беренче тапкыр керә. Алар инде чын-чынлап сәясәи фикерләр төрлелеге, күппартиялелек, киң демократия, митинглар иреге, сүз һәм матбугат иреге шартларында башлангыч сәясәи күнекмәләр алган булалар. Шуңа күрә башка социалистик партияләр белән эшләү бердәмлегенә табигый рәвештә омтылган кешеләр һәм башлангыч оешмалар житәкчеләре катламы шактый киң була һәм даими киңәя бара. «Уң катлау»ны иң әүвәл шулар туюндыралар да инде. Эмма Ленин инануларының көче, аның партиядәге гаять зур абруе, искиткеч дәрәжәдәге энергиясе, ихтыяры һәм чиктән тыш басым ясау ким дигәндә өч тапкыр партияне (төгәлрәге югары партия житәкчелеген) Ленинның төп идеясе — социалистик революция өчен көрәш, ә 1917 елның июленнән — шушы максат өчен кораллы көрәш идеясе юнәлешенә таба бора. Ленин үзенәң ике — «Большевиклар властью алырга тиешләр» һәм «Марксизм һәм восстание» дигән хатын ҮКка жибәреп, аның 1917 елның 14 сентябрендә башланган партия житәкчелегендәге соңгы көрәше бер айга диярлек сузыла.

Ленин Троцкий ярдәмендә Үзәк Комитетның 16 октябрьдә таң алдыннан төгәлләнгән утырышындагына азмы-күпме ныклы жинүгә ирешә. Һәм шул моменттан илнең буржуаз-демократик үсешенә альтернатива буларак кораллы восстание якынлашучы низагта котылгысыз булып әверелә.

Ләкин аның икенче ягы да була: А. Ф. Керенский житәкчелегендәге Вакытлы хөкүмәт. Аның кыю рәвештә сәяси маневр ясау өчен моментны файдаланырга һәм большевикларның жирне кичекмәстән крестьяннарга бирү, тынычлык турындагы сөйләшүләрне башлау, коалицион социалистик хөкүмәт төзү нигезендә властың үзгәртеп кору турындагы төп лозунгларын алардан урлау мөмкинлегенә була. Әмма Керенский рус сәяси хәдимнәре дә биргән әлегә кинәшләрдән баш тарта. Ул төп басымны большевиклар чыгышларын гаскәрләр ярдәмендә бастыруга яый. Һәм оттыра... Шулай булгач, 24—25 октябрьдә милли килешү, гражданлык солыкы альтернативасы кулдан ычкындырылып, аның урынына гражданны сугышы альтернативасы (күп елларга сузылган һәм иң күп кан коюларга китергән) үз көченә кәргәнә өчен «гаеп» большевиклар партиясенең Ленин һәм Троцкий житәкчелегендәге сул катлавынагына түгел, ә Вакытлы хөкүмәткә һәм иң әүвәл Керенскийның үзенә дә төшә.

Ахырдә кыскачагына 1924 ел ахырындагы вакыйгаларга, «Октябрь сабаклары»ның әдәби һәм сәяси язмышына әйләнеп кайтмакчы булам. 16 октябрьдә Каменевка Госиздаттан Троцкий әсәрләренен «Октябрь сабаклары» дигән баш астында кереш сүзгә белән өченчә томының беренче корректурасы күренүе турында хәбәр итәләр. Аны укып чыкканнан соң, ул кичекмәстән үзеянына Зиновьев белән Сталинны чакыртып ала. Алар кинәшмәсендә китапның чыгуына тоткарлык ясамаска, әмма аның эчтәлегенә каршы чыгышлар әзерләргә дигән карарга килә. Һәм бер айдан соң Каменев, Сталин «Троцкизммы әллә ленинизммы?» дигән темага докладлар белән Мәскәүдә көн саен ике-өч тап-

кыр чыгышлар яыйлар. Партиянен зур урыннарда утырган дистәләгән (Зиновьев, Г. Я. Сокольников, О. В. Куусиненны һәм башкаларны да кертеп) эгъзалары Троцкийны тәнкыйтьләп ялкынлы мәкаләләр язалар һәм бастырып чыгаралар. Ленинградта һәм башка урыннарда «Ленинизм өчен!» дигән гомуми баш астында әлегә докладлар һәм мәкаләләрдән торган жыентыклар чыга. Чыгышларның уртак темасы Каменев белән Зиновьевның Октябрь ялгышларын «аклау», аларның әлләни әһәмияткә ия булмыйча, берничә көнгә генә сузылуы һәм Ленинның оппозиционерларны «кичерүе», аларга партиядә һәм дәүләттә югары урыннар бирүе, аның бу күптәнге һәм арылган ялгышлары турында искә алуларын теләмәве турындагы фикер була. Сталин барысын да: Каменев белән Зиновьев йөзендә без «тугрылыклы ленинчылар»ны күрәбез, дип ышандыра.

Әмма Каменев белән Зиновьев моның белән генә канәгать калмыйлар. Алар Ленинградта Троцкийны гаепләүләргә каршы чыгучыларга «массакүләм кампания» жәелдереп жиберәләр. Ленинградның дистәләрчә предприятиеләренен хезмәт коллективлары үзләренә алдап бирелгән резолюцияләргә бердәм рәвештә кабул итәләр. Ә аларда «кадерле юлбашчыларыбыз, тугрылыклы ленинчылар Каменев белән Зиновьев иптәшләргә» яклап, Троцкийны Политбюро, Үзәк Комитет составынан һәм партиядән чыгаруны да таләп итәләр! Каменев белән Зиновьевның максаты шул була да инде һәм Үзәк Комитетның 1925 елгы январь пленумына да шундый уй белән киләләр. Алар үзләре Үзәк Комитетның генеральный секретаре урынына тәкъдим иткән, 1923 елның башында Троцкийга каршы көрәш вакытында тулысынча яклаган Сталин хәзер инде пленумда аларны тулысынча яклар дип өмет итәләр. Әмма Каменев белән Зиновьев ялгышлар. Сталин, «Ленинград оешмасы» фикеренә дә карамастан, Троцкийны партия һәм Үзәк Комитеттагына түгел, ә Политбюро составында да калдыруны катгый таләп итә! Анардан «фәкать» рәсми хәрби вазифа-

ларыннан баш тартуны гына сорыйлар. Троцкий килешергә мәжбүр була. Шуның белән Сталин өчен иң коточкыч нәрсә — хәрби переворот, һәм, алла сакласын, тугры тарафдары Троцкий кулыннан үлү куркынычы бетә. Бүтәннәре исә ашыгыч булмый әле. Өстәвенә Каменев белән Зиновьев нык арттырып та жибәрделәр бугай һәм Троцкийны аларга каршы көч итеп саклау да начар булмас иде.

«Октябрь сабаклары» тирәсендәге бәхәсләрнең, «әдәби дискуссиянең» иң кискен өлеше шулай төгәлләнә. Ул егерменче елларда партиянең эчке көрәше тарихында мөһим этап булып әверелә. Нәкъ шуннан соң Каменев белән Зиновьев, Сталинга күңелләре суынып, аңа каршы торган оппозициягә юнәлеш тоталар һәм Ленинградның партия функционерларына таянып, нинәйт, Сталинны партиянең XIV съездында генсек урыныннан төшерергә омтылыш ясап карыйлар. Бу план да барып чыкмагач, алар Троцкий белән бергә берләшкән сул оппозиция оештырып, турыдан-туры аның кочагына килеп керәләр. Бу аларның Троцкийга каршы барлык әдәби көрәшенең бәясен төшерә. Әмма алар уйлап чыгарган «троцкизм» Сталинга Ленин Политбюросының бу өч әгъзасына каршы көрәшендә бик тә ярап куя.

* * *

Идеяләрнең дә, китапларның да аларны иҗат итүчеләргә караганда үз, аерым язмышлары була. «Әдәби дискуссия» кызулыклары күптән суынды, Каменев белән Зиновьев кына түгел, ә Троцкий үтерелгәннән

соң да ярты гасырдан артык вакыт үтте инде. Шуңа да карамастан «Октябрь сабаклары» яши. Аларны замандашларыбызны бүген борчый торган күп кенә сорауларга җавап табу йөзеннән укыйлар. Бөтен нәрсәдә дә без Троцкий белән килешеп бетмик ди, әмма Каменев һәм Зиновьевның аның адресына булган тәнкыйте белән исә тагын да күбрәк килешеп бетә алмыйбыз. Нәкъ менә алар беренчеләр буларак Октябрь тарихының ялган моделен төзи башладылар, аннары Сталинның «Кыскача курсы»на да кергән догмаларны төзеделәр. 1924 ел ахырындагы үз-үзләрен саклаулары аларны демократия тарафдарлары (алар 1917 елда билгеле бер дәрәжәдә әле шундый иделәр) итеп түгел, ә үзләренең илдәге югары влаьтан өстенлекле һәм контрольсез файдалану мөмкинлеген бөтен көчләрен куеп сакларга тырышкан, власть тарафыннан бозылган партия князьләре итеп күрсәтте. Алар влаьтның вәсвәсәләндерүче сынауларын уңышлы үтә алмыйлар, ә Троцкий үтә. Ул Политбюроның туктаусыз эзәрлекләнүче әгъзасы, сөргенгә жибәрелгән, чит илдә яшәүче кеше буларак та үз абруен, хакыйкәткә һәм үз карашларына тугрылыгын саклап кала. Һәм шулай да, бүген «Октябрь сабаклары»н кат-кат укып, мин: демократия диктатурадан яхшырак, гражданлык солыхы гражданнар сугышынан кыйммәтрәк, дим. Һәм халкыбызның житмеш миллион гомерен алып киткән Октябрьнең әлегә сабагын да онытмыйк.

«Татарстан» өчен махсус язылды
Ленинград шәһәре

АКЦИЯЛАР — БАЗАР ИКТИСАДЫНЫҢ БЕР ӨЛЕШЕ

БАЗАР мөнәсәбәтләренә күчүнә характерлы үзенчәлекләренә берсе булып хужалык әйләнешенә яңа иктисади төшенчәләргә кертү тора. Акциялар дә шулар исәбенә карый. Финанс-кредит сүзлегендә: акция — ул акционерлык жәмгыяте капиталына билгеле бер пай кертүне раслый һәм табышның бер өлешен дивиденд рәвешендә алырга хокук бирә торган кыйммәтле кәгазь, диелгән.

Акциялар түбәндәгә мөһим бурычларны хәл итүгә булышлык күрсәтергә тиешләр. Беренчедән, идарә итүдәгә демократик башлангычларны тирәнәйтүгә. Икенчедән, хезмәт коллективларының һәм һәр хезмәткәрнең дә үзләрен производства чын хужалар итеп күрсәтергә мөмкинлек бирә торган инициативаларын үстерүгә. Өченчедән, вакытлыча буш яткан акча средстволарын производство әйләнешенә һәм социаль бурычларны хәл итүгә киң тартуга. Дүртенчедән, акча әйләнешен ныгытуга һәм вакытлыча буш яткан акчаларның бер өлешен бәйләнешкә кертү юлы белән кулланучылар базарын нормальләштерүгә. Бишенчедән, милекне дәүләттән аеру белән бәйле булган мәсьәләләргә хәл итүгә. АКШта, мәсәлән, 11 мең компания исәпләнә, аларда эш белән тәмин ителгән кешеләрнең уннан бер өлеше хезмәт куя. Алар бүген предприятиеләр хужа булган акцияләргә эшчеләр һәм хезмәткәрләр тарафыннан сатып алу программасына тартылган.

СССР Министрлар Советының 1990 ел, 19 июнь карары нигезендә расланган кыйммәтле кәгазьләр турындагы Положениедә билгеләп үтелгәнчә, акционерлык жәмгыятьләре предприятиеләренә, коммерция банкларының, кооператив берлекләренә, хужалык жәмгыятьләре һәм ширкәтләренә, һәм шулай ук хужалык ассоциацияләренә акцияләргә түбәндәгә өч төрән чыгарырга хокуклары бар: хезмәт коллективы акцияләре, алар фәкать үз предприятиесендә эшләүчеләр арасында гына тарала һәм әлегә хезмәт коллективы әгъзасы булып тормаган гражданның таратылырга тиеш түгел; предприятиеләрнең башка предприятиеләр, оешмалар, ирекле жәмгыятьләр, банklar һәм шулай ук кооперативлар арасында таратыла торган акцияләре; акционерлык жәмгыятьләренә ачыктан-ачык яздырып алу юлы белән яисә барлык акцияләргә дә учредительлар арасында бүлү тәртибендә тарала торган акцияләре.

Акционерлык жәмгыяте тарафыннан аерым хокуклы акцияләр дә чыгарылырга мөмкин. Аның аермасы шуннан гыйбарәт ки, алар дивидендларны беренче чиратта һәм гарантияле алу хокукы бирәләр. Аерым хокуклы акцияләрнең гади акция хужалары мәнфәгатьләренә житди сугу ихтималын истә тотып, алар чыгарылырга мөмкин булган сумманың чиге билгеләнгән, ә төгәлрәге — акционерлык жәмгыятенен устав фондыннан 10 проценттан артмаска тиеш.

Акционерлык жәмгыяте акцияләренен характерлы үзенчәлеге булып тагын шул тора: аларның хужалары жәмгыять белән идарә итүдә катнашу хокукына ияләр, шул ук вакытта хезмәт коллективы һәм предприятие акцияләренен андый хокуклары юк.

Акцияләрнең фиктив капитал булып торуын да күз алдында тотарга кирәк, чөнки алар житештерелүгә планлаштырылган продукция күләмен исәпкә алып чыгарылалар. Икенче төрле әйткәндә, акцияләр аларга ия булучыларга дивидендлар алу өчен йөз процент гарантия бирми. Шуңа да акцияләр чыгару суммасының чиге билгеләнгән, ул акционерлык жәмгыятенен устав фонды күләмәннән яисә дәүләт предприятиесе милкенен (аны акционерлык жәмгыяте итеп үзгәрткән очракта) барлык суммасыннан артып китәргә тиеш түгел. Асылда исә Татарстан ССР предприятиеләрендә сатыла торган акцияләр суммасы төп һәм әйләнеш-тәге средстволарның гомуми смета суммасына карата 42,5 проценттан артмый, ә акцияләргә ия булучыларның тоткан урыны эшләүчеләрнең гомуми санына карата 21 процент тәшкил итә.

Әгәр элек чыгарылган барлык акцияләр дә номинальдән дә түбән булмаган бәя буенча тулысынча түләнсә, фәкать шул очракта гына өстәмә акцияләр чыгарылырга мөмкин. Моннан тыш, тагын ике шартны исәпкә алырга кирәк: беренчедән, предприятиеләрнең хужалык эшчәнлегенә белән бәйле булган чыгымнарны каплау өчен акцияләр чыгару тыела; икенчедән, хезмәт коллективы акцияләре һәм акционерлык жәмгыятьләре акцияләре гражданның тарафыннан фәкать шәхси средстволары хисабына гына сатып алына. Предприятиеләр һәм оешмалар акционерлык жәмгыятьләре предприятиеләренен акцияләрен закон тарафыннан билгеләнгән налогларны һәм башка түләүләргә бюджетка үзләренен хезмәт коллективлары карамагына керә торган средстволар хисабыннан түләгәннән соң гына сатып алырга хокуклары.

СССР Министрлар Советының 1988 ел, 15 октябрь карары нигезендә акцияләргә чыгаруга мәжбүри рәвештә СССР Госбанкы рөхсәте таләп ителгән булса, ә хәзер исә алар алдан рөхсәт алмый торып та чыгарылырга мөмкиннәр.

Дөрес, безнең карашка, мондый адым бик үк акланып бетми, чөнки Госбанк нәжес эшкуарларның корбаннары булмас өчен предприятиеләр һәм гражданның мәнфәгатьләре сагында торырга тиеш. Ә бу зарури нәрсә, чөнки хәзерге шартларда кирәкле информаций жирлек, предприятиеләрнең финанс-хужалык эшчәнлегенә нәтижеләре турында мәгълүматлар, фонд биржасы юк. Шуңа күрә, әгәр Госбанк хезмәтләреннән файдалану мөмкинлегенә бар икән, алардан баш тартмау әйбәтрәк.

Аерым очракларда, әйтик, акция бланклары булмаганда, вакытлыча бу проблеманы акционерларга аларның акцияләргә ия булу хокукларын раслый торган сертификатлар бирү юлы белән хәл итәргә мөмкин. Сүз уңаеннан әйткәндә, шундый юлны, мәсәлән, республикабызда акцияләр сату эшен башлап жибәрүчеләр — «Гидроспецстрой» тресты хезмәткәрләре 1988 ел ахырында (ул вакытта әле Госбанкның республика идарәсенен акция бланклары булмый) табалар.

Республикада кыйммәтле кәгазьләр базары барлыкка килү моментыннан соң ике ел чамасы вакыт үттә. Инде кайбер нәтижеләр ясарга мөмкин. Мәсәлән, узган ел ахырына Татарстан ССРда 17 предприятие Госбанк республика идарәсеннән гомуми суммасы 7 240 мең сум тәшкил иткән хезмәт коллективлары акцияләре бланклары алды. 6 предприятие һәм оешмага 19 300 мең сумлык предприятиеләр акцияләре бланклары бирелде. Безнең уебызча, әгәр 1990 елның 9 ае эчендә генә дә республика

халкы вкладларының 274 миллион сумга артканын исәпкә алсак, әлегә акцияләр аз сатылган.

Шунысын да искәртеп үтәргә кирәк, барлык предприятиеләр һәм оешмалар да диярлек акцияләрен сатудан алган средстволарның төп өлешен производствоны техник яктан яңартуга, продукцияләрен сыйфатын күтәргә һәм яңа төрләр чыгара башлауга һәм шулай ук социаль проблемаларны хәл итүгә юнәлдерәләр. Мәсәлән, «Казпромстройпроект» институты проект эшләрен автоматлаштыру максатында персонал компьютерлар сатып алу өчен акцияләр чыгарды. Чистай сәгатъ заводы эшчеләре үзләренең жыелышларында ике миллион сумлык хезмәт коллективы акцияләрен чыгару һәм бу процессларны камилләштерүгә юнәлтү турында карар кабул иттеләр. «Татэлектромонтаж» тресты 1989 елның августында социаль мәсьәләләрен хәл итү — торак төзү һәм ял базасын киңәйтү өчен 500 мең сумга хезмәт коллективы акцияләрен һәм 100 мең сумга предприятие акцияләрен чыгару турында карар кабул итте. «Аргамак» акционерлык җәмгыяте Арчада кирпич заводын, Әлмәттә күмәч-кондитер цехын һәм Апас авылында шикәр заводын төзү өчен биш миллион сумлык предприятие акцияләрен чыгарды. Татарстан тармакара промышленность эксперименталь акционерлык комплексы (ТАМПЭК) 1989 елның декабрендә ун миллион сумлык предприятие акцияләрен чыгарды. Аларны сатудан алынган средстволар технологик жиһазлар заводы төзүгә тотылачак. Акцияләрен сатудан алынган средстволар ярдәмендә Кама зур йөк автомобильләре житештерү берләшмәсендә продукциянең конкуренциягә каршы тору сәләтен күтәрү һәм кайбер социаль проблемаларны хәл итү каралган.

Шунысын да искәртәргә кирәк, бер хезмәткәрнең акцияләрен сатып алырга мөмкин булган суммасына куелган чикләр шактый аерыла. Мәсәлән, «Гидроспецстрой» трестында ул 7 мең сум, Питрәч районының «Пригородный» совхозында 10 мең сум тәшкил итә. Предприятиеләр һәм оешмаларда эшләүчеләр арасында хезмәт коллективының 250 сумлык акцияләре популяр. 100, 1 000 һәм 50 сумлык акцияләр дә күп тарала.

Практика күрсәткәнчә, әлегә эшне оештыруда иң йомшак буын булып барлык төр хезмәткәрләрнең дә акцияләрен асылы, аларның акча жыюның башка формалары белән чагыштырганда өстенлекләре турында житәрлек хәбәрләр булмавы тора. Милекнең акционерлык формасын пропагандалап, иң әүвәл шуңа басым ясарга кирәк күрәсен, хезмәткәр белән предприятиедә озаграк һәм яхшырак эшләгән саен, ул күбрәк акцияләр, дивидендлар алырга мөмкин. Алар эш хакына гына түгел, ә пенсиягә дә житди өстәмә булып торалар.

Дөнья тәҗрибәсе, илебездә кыйммәтле кәгазьләр базары үсешенен беренче йомгаклары финанс-кредит мөнәсәбәтләрен оештыруның яңа формасы — акцияләрен кертүнең перспективалы эш булуы турында ачык сөйли.

М. ГАЛИМОВ,
РСФСР Госбанкының Татарстан
ССР буенча Баш идарәсе начальнигы
Г. ТИМОХИН,
иқтисади фәннәр кандидаты

ТРАНСПОРТ ҺӘМ ЮЛЛАР ТУРЫНДА

Экономикабызның иң авырткан жирләренең берсе — транспорт һәм, шулай ук, юл проблемасы. Бу хакта статистик мәгълүматлар да ачык сөйли.

Автомобиль транспорты халык хужалыгында иң күп һәм киң кулланыла торган транспорт. Хәзерге вакытта республикада яшәүче 1 000 кешегә 16,4 йөк машинасы туры килә.

1 000 кешегә исәпләгәндә йөк машиналарының күпчелеге түбәндәге районнарда туры килә: Алабуга районында — 38,2; Яңа Чишмә районында — 35,1; Алексеевск районында — 31,1; Әлки районында — 28,1. Шәһәрләр арасында Бөгелмә алда бара — анда мең кешегә 26,2 автомобиль туры килә, Лениногорскида ул — 29,9; Әлмәттә — 25,8. Республика башкаласы иң соңгы урында (12,5). Әмма бу иң элек халыкның тыгызлыгы югары булу белән аңлатыла.

Йөк автомашиналары белән ел саен республикада уртача 260 миллион тонна йөк ташыла. Шул ук вакытта автомобиль паркын файдалануның уртача коэффициенты исә 61,4 процент кына тәшкил итә. Бу көн саен машиналарның өчтән бер өлеше сафка чыкмый дигән сүз. Кайбер районнарда бу күрсәткеч тагын да түбән. Мәсәлән, Менделеев районы автохужалыкларында ул 59,9 процент; Лаеш районында — 58,7; Тәтештә — 57,1; Әгерҗе районында 52,5 процент тәшкил итә. Мондый хәлнең төп сәбәпләре — техник яктан коралланышның йомшак булуы, кирәкле запчастыларның булмавы, производство белән идарә итүдәге житди кимчелекләр.

Безнең юллардагы жиңел автомобильләр агымы ел саен арта бара. Әгәр 1970 елда республикада яшәүче 1 000 кешегә дүрт жиңел автомобиль генә туры килгән булса, ә хәзер — 42. Шәхси хужалар өлешенә хәзерге вакытта машиналарның 57,6 проценты туры килә, ә 1988 елда ул 55,3 процент кына иде әле. Шулай итеп бер ел эчендә шәхси файдаланудагы автопарк 14,3 мең автомобильгә артты.

Шәхси транспорт чаралары санының нык артуы республиканың нефть районнарында күзәтелә. Әйтик, Азнакай районында аларның саны 20 ел эчендә 19 тапкырга артты һәм 1 000 кешегә 76 машина тәшкил итте, бу уртача республика дәрәжәсеннән шактый югары. Баулы районында бу күрсәткечләр 15 һәм 61, Бөгелмәдә — 12 һәм 59, Лениногорскида 13 һәм 52 процент тәшкил итә. Чагыштырып карагыз: югарыда күрсәтелгән чорда Казанда жиңел автомобильләр саны 5,4 тапкырга артты (1 000 кешегә 38 жиңел автомобиль).

Авыл районнарында жиңел автомобильләр азрак сатып алына. Аксубай районында, мәсәлән, 1 000 кешегә 22, Саба районында 23 автомобиль туры килә. Бу иң элек авыл халкының керемнәре аз һәм авыл юлларының начар булуы белән аңлатыла.

Соңгы ун ел эчендә юлларның төзеклегә бик үк яхшырмады. Шушы чор эчендә каты түшәмәле юлларның озынлыгы 26 процентка артты, уртача еллык үсеш ике проценттан аз гына күбрәк тәшкил итте. Шәхси файдаланудагы машиналар саны исә ел саен 6,6 процентка артты, юл төзелеше автомобиль паркы үсешеннән нык артта калып барды.

Шулай итеп, юллар проблемасы (аеруча авыл жирендә) кискен булып кала. Әгәр ул якын елларда хәл ителмәсә, һәлакәтләр санының артачагы, булган юлларның да өске өлешенең тизрәк ватылуы, экологик хәлнең начараюы котылгысыз.

СОЦИОЛОГИК ТИКШЕРЕНҮЛӘР КӨЗГЕСЕНДӘ

ҮЗГӘРТЕП кору халыкны рухи һәм сәяси яктан азат итүнең куәтле импульсы булып әверелде. Элекке бер фикерлелекне фикерләр төрлелеге алыштырды, ижтимагый-сәяси тормышның төрле-төрле аспектарына карашлар һаман да ныграк ачыклана, үткәннәрне, бүгенгене һәм киләчәкне актив төшенү бара. Идарәчел карарлар кабул итү, нәтижәле сәясәт эшләү өчен төрле социаль төркемнәрнең кәефләрен, карашларын белүгә ихтыяжлык та арта бара. Шуларны истә тотып, былтыр КамАЗда социологик тикшеренү үткәрелгән иде. Аның барышында партия һәм жәмгыять үсешенең мөһим мәсьәләләре буенча кешеләрнең фикере, аларның идея карашлары өйрәнелде, сәяси аңның формалашуына йогынты ясый торган факторлар билгеләнде.

Респондентлар сыйфатында коммунистлар, партиясезләр һәм «сәясәтчеләр», ягъни ижтимагый-сәяси эшчәнлек белән профессиональ шөгылләнүче кешеләр катнашты.

ИЖТИМАГИЙ ИДЕАЛ ҺӘМ АҢА ИРЕШҮ ЮЛЛАРЫ

Үзгәртеп кору сәясәтенең асылы авторитар-бюрократик стройдан гуманитар, демократик социализм жәмгыятенә күчүдән гыйбарәт.

Кыен булса да, ул лаеклы тормышка, илебезнең матди һәм рухи потенциалын гамәлгә ашыруга таба бердәнбер дәрәҗә юл. 1985 елның апрелендә башланган үзгәрешләрнең максаты КПССның XXVIII съездының Программ белдерүендә шулай билгеләнде. У хәзер карап карыйк: камазлылар нинди ижтимагый идеалга өстенлек бирәләр, алар аңа таба хәрәкәт итүнең нинди юлларын күрәләр. Социалистик принципларга тугрылык саклауларын һәм яңарыш идеяләрен яклауларын сораштырылганнарның өчтән бер өлеше чамасы (партиясезләреннән 23 проценты, коммунистларның — 51, «сәясәтчеләр»нең 67 проценты) белдерде. Респондентларның 5 процент чамасы социализм белән араны өзәргә һәм капиталистик мөнәсәбәтләргә күчәргә кирәк дип саный. Якынча шул кадәрле үк кеше башкалардан аермалы булган үз юлыбызны табарга тәкъдим итә. Өстәвенә күпчелек аңында шундый фикер анык күзәтелә: стройның ничек аталуы мөһим түгел, фәкать кешеләр яхшы гына яшәсеннәр. Партиясезләреннән 64 проценты, коммунистларның — 30, «сәясәтчеләр»нең 16 проценты шулай уйлый.

Үрнәк сыйфатында нәрсә карала соң? Беренчелекне Швеция («шведлар модели») алды, аннары — Япония, Америка. Сораштырылганнарның бер процентка якыны Венгрия, Кытай, Кубаны атады. Сайлау мотивлары арасында беренче урында — матди дәрәжәнең югары булуы, икенче

урында — демократик ирекләр, өченче урында — культураның югары булуы.

Икътисади чәчәк атуга ирешү юлларына караш төрлелеге ачыкланды. Мәсәлән, сораштырылганнарның 43 проценты базар икътисадын, 29 проценты эшмәкәрлекне яклавын белдерде. Хосусый милеккә карата исә сагаюлы мөнәсәбәт. КамАЗ предприятиеләрендә 26 проценты аның яклы, 45 проценты — каршы, 30 проценты исә яллы хезмәткә кискен рәвештә каршы. Һәм, ниһаять, камазлыларның дүрттән бер өлеше диярлек житештерү средстволары базарына каршы. Милекне житештерүчеләргә кайтарып бирүгә карата мөнәсәбәт тә гыйбрәтле. Аны хезмәт коллективларына бирүне камазлыларның 70 проценты яклада (30 проценты аны бушлай, 40 проценты билгеле бер суммага сатып бирергә кирәк дип саный). Бүлүгә һәм керемнәргә контрольлек итүнең социалистик принцибы бик популяр. Сораштырылганнарның 53 проценты аны бик нәтижәле дип саный. Шунысы кызыклы, элгә барлык мәсьәләләр буенча да коммунистларның һәм партиясезләрнең фикерләре тәңгәл килә, «сәясәтчеләр» исә шактый радикальрәк карашта.

Илебездә икътисади муллык теләү белән аңа ирешү шартлары турында күзаллаулар арасындагы каршылык иң элек тәкъдим ителә торган ислахларның асылын анык аңлап житкермәү аркасында килеп чыккандыр, дип уйлыйм. Икенче яктан, кешеләр аңында команда-административ системага хас карарларга һәм ысулларга ышаныч саклану сизелә.

Моны сораштырылганнар арасында демократиянең инанган дошманнары, «каты кул» һәм «нык дисциплина» тарафдарларының да шактый күп булуы да күрсәтә. Андыйлар 22 процент тәшкил итә. Әмма, дәүләт тарафыннан көчләү алымнарының яраклы булуын танып, сораштырылганнарның бер өлеше үзләренә карата жәмгыять яисә эштәге хезмәттәшләре тарафыннан гуманлы мөнәсәбәтне дә көтми. Һәм үзе дә башкаларга шундый мөнәсәбәт күрсәтергә омтылмый. Респондентларның 44 проценты гына коллектив бюджетыннан аз тәмин ителүчеләргә ярдәм күрсәтү өчен средстволар бүлеп бирүне зарури дип саный. Яңа икътисади мөнәсәбәтләргә керә торган предприятиеләрдә иң әүвәл социаль яктан кимсетелгән хезмәткәрләргә — авыру, өлкән яшътәге, ялгыз аналарны күпләп кыскарту һәм эш шартлары уңайсызрак урыннарда массакүләм күчерү фактларына түзеп торучанлык күп нәрсә хакында сөйли. Хәзерге шартларда кешеләргә табигый гуманитарлыкка өндәп кенә булмый. Хокукий, икътисади, социаль яклау механизмнары кирәк, болар КПССның XXVIII съездының Программ белдерүендә, базарга күчүнең төп юнәлешләрендә дә теркәлгән.

КОММУНИСТЛАР, ПАРТИЯ: ЯҢАРЫШ ЗАРУРЛЫГЫ

Озак еллар дәвамында КПСС сәяси партиядән битәр дәүләт партиясе, команда-административ система үзгә булып торды. Бу күпләр аңына йогынты ясамый калмады, билгеле, аңарда фактларга нигезләнмичә иң яхшы сыйфатлар гәүдәләнгән дип саналган КПССка, коммунистларга карата кайбер стереотиплар тудырды. Хәзер идеаллаштырылган образлар үткәннәргә китә, әмма идеаллар кала. Күп кенә респондентларыбыз фикеренчә, «чын коммунист» — намуслы, эдәпле, кешелекле, әхлакий яктан тотрыклы, эрудицияле, инициативалы һәм максатка омтылышлы, хәлне анализлый һәм эшнә оештыра белүче кеше ул. Кем әйтмешли, гомумкешелек сыйфатлары турында сүз барганлыгын искәртүе кыен түгел, һәм сораштырылганнарның 4 проценты гына идеологик характеристиканы — «идеяле сугышчы», «коммунизм идеалларын яклаучы», «партия максатларына инанган» дип аерып күрсәттә. Кайберәүләр хәтта коммунистның идеологиядән баш тартуын уңай күренеш дип саный. Бу каршылыклы күренешне тирәнтен уйларга кирәк. Аны хәл итү буенча актив эш таләп ителә.

Үткөрөлгөн тикшерүү, безнең карашка, КПССның саяси оешмага эйләнүен, аңа карата мөнәсәбәтне үзгәртү бик кыен эш булуын раслый. Һәм бу коммунистларның абруе югары булмауга да нык бәйле. Мәсәлән, камазлыларның 44 проценты үзләренең коллективында «чын коммунистларны» бөтенләй юк, 32 проценты — аларны аз дип исәпли. Һәм 7 проценты гына шактый булуына инанган. Сораштырылганнарның яртысы КПССка ышанычсызлык белдерә. Шунысын да искәртик: коммунистлар партиясезләргә караганда партиянең абруе төшүенә күбрәк борчылалар, тәнкыйтькә дучар ителгән очракта аны якыйлар (64 процент). Әмма биштән бер өлеше дашмәүне яисә килешүне кулай күрә.

Партиядәгә хәлгә карата өч төркем дә бердәм фикердә. Респондентларның 30 проценттан күбрәге КПСС тирән кризиста һәм ул уңышка исәп тота дип, ә 3 проценты партия күтәрелештә, яңарыш процессы бара дип, саный. Сораштырылганнарның күпчелеге КПСС абруен күтәрү өчен өстенлекләрдән һәм льготалардан баш тартырга (82 проценты), халыкка каршы сәясәттә катнашкан партия житәкчеләрен каты жәзага тартырга (66 проценты), партиядә чистарту үткәргә (56 проценты) кирәк дип саный. Партиясезләрнең 10 проценты һәм коммунистларның 4 проценты партиягә бернинди чаралар да ярдәм итмәячегенә нык инанган.

Унай баяләмәләр дә бар. Коммунистларның 36 проценты һәм партиясезләрнең 9 проценты партия тормышының демократияләштерелүен, 49 һәм 28 проценты — хәбәрдарлыкның киңәюен билгеләп үтә, калганнары исә партөөшманың кешеләрнең тормышын яхшыртуга реаль йогынты ясаулары хакында әйтә. Коммунистларның һәм партиясезләрнең күпчелеге башлангыч партөөшмаларның хокукларын киңәйтүне, демократик централизм принцибын яңартуны яклап чыга.

Камазлыларның КПСС язмышы өчен борчулары эчке сәясәт белән кызыксынулары арта баруында да чагыла. Хәзер, сораштыру мәгълүматларына караганда, респондентларыбызның 70 проценты көн саен һәм 22 проценты — атнага берничә тапкыр информация белән радио, газеталар, телевидение аша таныша. Сораштырылганнарның фәкать 2 проценты гына сәясәт белән кызыксынуларын белдерде.

Массакүләм аңны сәясәтләштерү саяси позицияләрнең активлыгын күздә тотта. Биредә ике юнәлеш билгеләнә. Беренчесе. Коммунистларның активлыгы партиясезләр белән чагыштырганда югарырак — 60 проценты үзләрен иҗтимагый тормышта актив катнашучылар дип атадылар (19 проценты — кызыксынып күзәтүчеләр, 8 проценты — тәнкыйтьләүчеләр). Әмма активлык бүген күп яклап фиктив-рәсми характерда булуын дәвам итә. Бу нәтижә шәһәрдә һәм КамАЗда үткөрөлгән социологик тикшеренүләр белән күп тапкырлар расланды.

Икенче юнәлеш. Сәясәткә карата кызыксыну була торып та, камазлыларның зур күпчелеге коллектив һәм шәһәрнең жәмәгәт тормышында катнашмый. Яртысының диярлек төп позициясе — кызыксынучан күзәтүче. Өстәвенә камазлыларның 70 процентка якыны кайбер саяси проблемаларны бөтенләй күрмиләр, һәрхәлдә, аларны соңгы урынга куялар. Мондый нәтижә команда-административ системаның кешеләрне мөһим мәсьәләләрне хәл итүдә реаль катнашудан читләштергән шартларда гына закончалыклы.

Бүген сүз кешене сәясәттән, миләктән, мәдәнияттән читләштерүгә юл куймау турында бара. Үзгәртеп коруның төп бурычы да шундый. Әмма аны һәрберебез үзгәрми торып хәл итү мөмкин түгел. КамАЗдагы социологик тикшеренү, безнең карашка, элгә нәтижәне раслый.

Л. ВАШКЕВИЧ,
КамАЗның социаль үсеше
бүлеген социологы

Питер ЦВИК

«ИЖАТКА — ЖИМЕРҮЛӘРСЕЗ...»

Кешеләр арасындагы даими элементлар, Көнбатышның җәмәгатьчелеге, эшкуарлары һәм фәнни даирәләре белән көннән-көн киңәя барган багланышлар, ирекле рәвештә фикер алмашу, кыйммәтләрне чагыштыру. Бүген болар бар да гадәти хәлгә әйләнде, алар хәзер башкача булырга да тиеш түгел кебек тоела. Бжезинскийның яисә Пайпсның безнең матбугат битләрендә чыккан мәкаләләре беркемнең котын да алмый, хәвефкә дә төшерми. Бөтенесе гап-гади: читсенү һәм шикләнү пәрдәсе, үзеңне идеологик кыршауда тою һәм психологик сугышка әзер тою — барысы да артта калды.

Коммунистлар һәм аларның кичәге «явыз» дошманнары, бер үк «түгәрәк өстәл» артында утырган буржуаз консерватор яки либерал арасындагы ачыктан-ачык сөйләшү дә гадәти хәлгә әверелә. Шундый очрашуларның берсе 1990 елның октябрендә Американың Канзас штатында узды. Ике илнең тынычлык яклы оешмалары тәкъдиме белән оештырылган Совет-Америка «Тынычлык хакына очрашуы» анда катнашучыларның саны һәм составы белән тиңдәшсез вакыйга булды. Галим һәм отставкадагы генерал, космонавт һәм халык артисты, шагыйрь һәм укытучы, игенче һәм эшкуар, кооператор һәм эколог океанның ике ягында яшәүче кешеләрне борчый торган бөтен нәрсәләр турында уртага салып сөйләштеләр. Очрашуда Татарстаннан Совет тынычлыкны яклау комитетының республика бүлекчәсе вәкилләре, шул исәптән мин — «Татарстан» журналының хезмәткәре дә катнашты.

Укучыларыбызга «Тынычлык хакына очрашу» вакытында Калифорния университетының сәяси фәннәр профессоры Питер Цвикның «Советлар Союзында демократлаштыру: проблемалары һәм киләчәге» дигән доклады белән танышырга тәкъдим итәбез. Ул советология һәм коммунистик хәрәкәтне өйрәнү өлкәсендә зур белгеч санала, 1983 елда чыккан «Милли коммунизм» монографиясе авторы.

Бу материалны бастырып редакция кемнедер фаш итү максатларын күздә тотмый, ә журналыбыз булдырган рубрикага нигезләнеп, илебездә барган хәлләргә карата төрле фикердә торган кешеләрнең карашларын кызыксынучылар игътибарына тәкъдим итә. Моңы, чыннан да, читтән торып бәяләү, әңгәмәгә чакыру, мәсьәләне уртага салып сөйләшү, уйлану өчен азык дип аңларга кирәк. Ул тагын бер «дошман тарафдары»ның фәлсәфәсен фаш итәргә тырышу, аны берьяклылыкта, пробле-

маны аңлатуда идеологик хата җибәрүдә гаепләү булып, яисә бүген мо-
дага кергән Көнбатыш һәм Америка тормыш рәвешен күккә чөю дип ка-
бул ителмәсен иде.

Тагын бер искәртмә. Америка ягыннан очрашуда катнашкан икенче
кеше — Вашингтоннан философия докторы Эдгар Робинсон минем белән
сөйләшкәндә берәүләрнең икенчеләрен ничек итеп яшәргә кирәклеге
өйрәтүе, аралашуда иң яхшы чара түгел диде: «Сезнең илегез бөек кри-
зис иле генә түгел, бөек мөмкинлекләр иле дә», — диде ул.

Ә хәзер сүз профессор Цвикка.

ТАНЫШ БУЛМАГАН ТАНЫШ

Гаять зур күләмдәге демократлаштыру хәрәкәте Советлар Союзына
да килеп житте. Ләкин, Көнчыгыш Европадан аермалы буларак, комму-
нистик система юкка чыкмады һәм житәкчелек аңардан баш тартырга
эзер түгел. Горбачев коммунистик системаны демократлаштырырга ты-
рыша. Советлар Союзындагы һәм аның читләрәндәге уңнар да, суллар
да бүген үз-үзләренә совет системасын демократлаштыру мөмкинме ди-
гән сорауны бирәләр һәм мин мәсьәләнең шулай куелышыннан чыгып,
кайбер проблемаларга һәм үсеш перспективаларына тукталмакчы булам.

Теоретик яктан демократиянең барлыгын-юклығын күп төрле чара-
лар аша ачыклап була. Аның классик билгесе игътибарны халыкның су-
веренитетына туплый, ләкин соңгы вакытта демократия идеясе бездә
вәкиллек, конституционлык, чикләнгән хакимлек, гражданлык ирекләре,
тотнаклылык һәм тигез үлчәмнәр, властың бүлү кебек төшенчәләр белән
тоемлана башлады.

Егерменче гасырда демократик системалар гамәлдә шушы теоретик
принципларда гәүдәләнгән бер рәт характеристикаларны күрсәтәләр.
Алар хөкүмәт властен тәгәл билгели һәм аны чикли торган конституция-
ләргә нигезләнәләр. Ул — лидерлары көндәшлек, ирекле һәм ачык сай-
лаулар аша сайланган ике һәм күп партияле система. Гамәлдә һәр ба-
лигъ булган кеше теләсә нинди урынга сайлый һәм сайлана ала. Демок-
ратик системалар закон чыгара, бигрәк тә салым билгеләү һәм байлык-
ларны бүлү торган властың, шактый зур вәкаләтләр бирергә мөмкин, лә-
кин алар шулай ук премьер-министр яки президент йөзәндә көчле баш-
карма власть аркылы аларның гамәленә контрольлек итәргә дә мөмкин.
Элегрәк вакытларда хакимлекне яулап алган диктаторның каты җә-
беренә дучар булган кайбер демократик системалар Кушма Штатлардан
күзәтү хокукы һәм башка властың актларын юкка чыгара торган
конституцион суд өлгесен алдылар.

Демократик хакимият властың теге яки бу тармагы кирәгеннән
артык көчәеп китүен булдырмау максатыннан чыгып, чикләү һәм тотып
тору системасына нигезләнә. Моның ике юнәлешнең берсендә ирешелүе
аеруча киң таралган. Парламент системасында «партия җаваплылыгы»
өлгесе өстенлек итә. Властың ия булмаган партияләр җибәрелгән хата-
ларны ачу, хакимият башындагы партияне авызлыклау өчен җаваплы-
лык тойган «лояль оппозиция» сыйфатында чыгыш ясый. Даими рәвештә
уздырыла торган сайлаулар хакимлек итүче партиянең үз вәкаләтләрен
тиешенчә файдаланамы-юкмы икәннән хәл итәргә мөмкинлек бирә.

Президентлык системаларында «власть бүленеше» үрнәге өстенлек
итә. Партияләр зур роль уйный, ләкин властың усал ният белән фай-
далануны булдырмау, властың закон чыгару һәм башкарма тармак-
лары арасындагы тигез нисбәт аркылы ирешелә. АКШта мондый бүленеш
Югары Суд аша ныгытыла. 30 нчы еллардагы Бөек торгынлык зама-
нында, мәсәлән, милли экономик кризис каршында бу адымның акланган
булуын белә торып, Югары Суд Конгресстың закон чыгарудагы үз вәка-
ләтләрен президент Рузвельтка бирүенә каршы чыкты.

Властьны бүлүгә бәйле рәвештә, демократик системаларның икенче билдесенә, идарә итүнең милли һәм региональ дәрәжәләрен чикләүне кертсәргә кирәк. АКШта һәм Германиядә яшәп килә торган федераль система хөкүмәт властен һәм юрисдикцияне географик билгеләр буенча бүлә.

Советлар Союзындагы демократлаштыру хәрәкәте әле генә без тасвирлап киткән гамәли демократиягә туры киләме соң? Өстән караганда без охшашлыklar таба алабыз. Иреккә һәм көндәшләр сайлаулар кертелде, бер партияле система бетерелә. Югары Советка бәйле булмаган яңа башкарма орган, президентлык кертелде. Хәтта закон һәм хөкүмәт актларын карарга һәм соңгыларының законлылыгын һәм конституциягә туры килү-килмәвен тикшерергә вәкаләтләр булган конституцион күзәтү Комиссиясе дә бар.

Ләкин Советлар Союзындагы демократлаштыру процессын чикләүче күренеп торган житешсезлекләр дә юк түгел. Югары Совет халык депутатлары съездында турыдан-туры сайланмады. Киләчәктә президент турыдан-туры тавыш бирү юлы белән сайланырга тиеш булса да, беренче сайлаулар алай булмады. Партиянең монополиясе рәсми төстә бетерелсә дә, башка партияләрнең сәясәт майданына чыгуына элита нык каршылык күрсәтә.

Марксистик терминологиядән чыгып әйтсәк, демократлаштыруның гамәли проблемасы Горбачевның демократияне аңлаудагы каршылыklары белән аңлатыла.

ДЕ ГОЛЛЬ ЭЗЛӘРЕННӘН

Горбачев ниндй демократ соң? Ул демократиягә бөтен жаны-тәне белән бирелгән кешемә, әллә заман сулышын тоеп, бу карашларга таянып үз мәнфәгатьләрен алга сөрәме? Минемчә, Горбачев демократия яклы, ләкин ул бу жәһәттән Томас Джефферсонга караганда Шарль де Голльгә күбрәк охшаган. Горбачев демократиясе үрнәгенәң Джеймс Медисон, Александр Гамильтон һәм Томас Джефферсонныкы булмыйча де Голльнең Бишенче Француз Республикасы демократиясе икәнлегә хәзер күзгә күренеп тора инде. Горбачев һәм де Голль арасындагы охшашлык стильдә, сәясәттә һәм гамәли эшләрдә нык сизелә.

Сәяси «стиль» күзлегеннән караганда, бу охшашлык тар партия кысаларынан күтәрелеп «сәяси эшлекләр» булудан бигрәк «дәүләт әһеле» булырга омтылышта күренә. Властеның һәм сәяси эшчәнлегенәң законлы булуын һәм зарурлыгын жәмгыять таныган де Голльдән аермалы буларак, әле властька килгәнче үк Горбачев шундый статусны алу хакына күп хезмәт куярга тиеш булды. Аның тышкы сәясәттәге тырышлыklары өлешчә, эчке сәясәттә үзенәң хәлән ныгытырга тырышу белән аңлатыла ала. Яңа партиягә үз тирәсенә тупланырга мөмкинлек биргән де Голльдән аермалы буларак, Горбачев үз алдына Коммунистлар партиясенәң элеккеге ялгышларынан качу белән бер үк вакытта, аның сакланып калган абруен файдалануны максат итеп куйды. Ләкин ахыргы нәтижә шул ук — ул тар партия сәясәтеннән күтәрелеп, жәмгыять тарафыннан бик аз якланган чәрдәкләнәп беткән система кысаларынан чыгып яңа режим төзү өчен үз шәхесенәң көченәң файдаланган бөек дәүләт эшлеклесе.

Де Голль кебек үк, системаның каршылыгын сындыру һәм аны үз контрольлегенә алу өчен Горбачев та үзенәң яңа урынын тормыш сынауларын узган президент властеннан файдалана. Де Голль президентлык институтының үзеннән соң да законлы рәвештә яңа лидерга күчүен тәмин итә торган чаралар күрәп калдыра. Менә шул нәрсә голлизмны диктатурадан аерып тора да инде. Властьны институтлаштыру — яңа совет

президентлыгы турында фикер йөрткәндә Горбачев шуны күз уңында тотып, властың партия Политбюросынан Президент советына күчүе дә шуның белән аңлатыла.

Монда охшашлык аларның икесенен дә президентлыкны бер үк ысуллар белән алуларында да күренә. Де Голль кебек үк, Горбачев та президентны фәкать турыдан-туры халык сайласа гына ул тиешле легитимлыкка (законлылыкка) ия булачагын бик яхшы аңлый. Һәм де Голль кебек үк, Горбачев беренче президентны турыдан-туры юл белән сайлауның сәяси башбаштаклыкка китерергә мөмкин икәнен дә исендә тотып. Конституциягә турыдан-туры халык тарафыннан сайлауларны карый торган төзәтмә керткәнче де Голль өч ел көтә. Үзенә конституциягә төзәтмәләрендә Горбачев та халык сайлаулары кирәк булуын исәпкә ала, ләкин беренче очракта халык депутатлары Съездына туктала. Ә бу исә системага сайлау сәясәтен аякка бастыру өчен биш ел вакыт калдыра.

Де Голльгә үзенә властен тәэмин итүдә 16 нчы статьяның президентка гадәттән тыш власть бирә торган положениесе хәлиткеч сәяси корал булып хезмәт итте. Анда «хәлләрдән (яңый торган) чыгып чаралар күрергә хаклы...», дип әйтелгән. Президент Горбачев кулында бүген 127.3(15) статьясы бар. Анда да: «...СССР гражданның иминлеген тәэмин итү максатларында... (Президент) аерым төбәкләрдә гадәттән тыш режим кертә ала... Бу очракларда... президент турыдан-туры президентлык идарәсе урнаштырырга мөмкин...», — диелгән. Күргәнегезчә, мондый хәлләрдә президентның вәкаләтләре чикләнмәгән булып күренә.

Горбачевның Бишенче Француз Республикасы үрнәген киң файдалануына бик күп дәлилләр бар: премьер-министрны президент билгеләп куя торган президентлык-премьерлык системасы гибриды; тышкы һәм оборона сәясәтен президент кулына туплау; Франциянең Конституция Советына охшаган киңәш бирү хокукына ия конституцион күзәтү комиссиясе; французларның conseil d'etat (дәүләт советы) хокукларын хәтерләткән дәүләт арбитражы рәисе.

Власть институтларында азрак чагылыш тапкан де Голль — горбачев охшашлыклары да күзгә бәрелеп тора. Парламенттагы һәм административ оппозицияне йомшарту өчен үзенә реформаларын турыдан-туры халык алдына чыгарып де Голль референдумга йөз тотты. Горбачевның конституциягә үзгәрешләр кертүендә референдум каралмаса да (СССРдан аерылып чыгу очрагынан башка), 1990 елның сентябрендә ул экономиканы приватлаштыру тирәсендәге бәхәсләргә Югары Советка түгел, ә референдум каравына чыгарырга кирәк дигән тәкъдим кертте.

Ниһаять, де Голль очрагындагы кебек үк, Горбачевның да гамәлгә ашмаган система белән киләчәктә пәйда булырга тиешле билгесез система арасындагы тирән уңкынны тоташтырып торган күпер, күчеш чоры фигурасы булуы көннән-көн ачыграк күренә. Үзгәреш алда килеп киткән нәрдәге кебек, аның уңышы власть башында күпме утыруына карап бәяләнмәячәк, ә үз властен башка кешегә тапшырылуынан чыгып билгеләнәчәк. Ул вакыты җиткәч китәргә дә теләмәскә мөмкин, ләкин аның эшен давам итә ахырына кадәр алып барып җиткерәчәк кешенең киләчәге котылгысыз. Горбачев үзенә властен киләсе президент сайлауларына кадәр саклап кала алачагы хәзер күренеп тора. Ләкин безнең игътибар Горбачевтан президент урынына, аның власть институтына юнәлдерергә тиеш.

ГОРБАЧЕВКА СОРАУ

Хәзер мин демократик властың институтлаштыруга бәйле рәвештә иң зур борчулар китереп чыгара торган ике проблемага тукталмакчы булам. Болар — демократик системада Коммунистлар партиясе роле һәм президентның роле. Аларның икесе турында да Горбачевның фикере кар-

шылыклы һәм анык түгел.

Горбачев Конституциянең төзәтелгән алтынчы статьясыннан чыгып партиянең властька монополиясен бетерү ягында тора. Ләкин шул ук вакытта ул аның гадәти «электораль» (сайлауларга, аларның нәтижәләренә тулысынча бәйле булган) партиягә әверелми, үзен «авангардлык ролен» саклап калуы белән дә кызыксына. Дөрөс генә әйткәндә, мин Горбачевның фикере белән килешмим, ләкин аңа бик тә мөһим сорау бирәсем килә: «Халык ышанычын югалткан очракта партия властан баш тартачакмы?» Сайлауларга катнаша торган булса «әйе», авангардлык дегъва итсә «юк». Лидерлары Коммунистлар партиясеннән чыккан Россия республикасы, Мәскәү һәм Ленинград каршында болар һаман саен хәлиткеч нәрсәләргә әверелә бара. Әйтик, коммунистлар үзләре үк шундый зур вәкаләтләр биргән президентлыкны югалтсалар?

Горбачевның бөтен халык алдында властың партиядән дәүләткә тапшыруыннан тагын бер нич тә килештереп булмый торган каршылык килеп чыга. Бу нәрсәне аңлата соң? Партиянең һәм аның лидерының абсолют властен президентка тапшырганга күрә генә, Горбачев көндәшләр сайлауларны һәм партия монополиясен бетерүне танучымы? Президент үз властен чикләүләр белән килешмәсә властың шул рәвешле тапшырудан гына Советлар Союзы демократик дәүләткә әверелмәячәк. Ә моның белән, белгәннегезчә, партия житәкчелегә берничек тә килешмәде.

Мисал өчен, Горбачев гадәттән тыш власть чараларын файдаланды. Ул моны гамәлдә кулланды инде һәм ул моны даими кулланыр ахры. Кризислар вакытында башкарма власть башлыгының гадәттән тыш власть куллануы ниндидер демократиягә каршы нәрсә түгел. Президент Линкольн гражданнар сугышы вакытында конституцияне бозып *habeas corpus* (шәхеснең кагылгысызлыгы гарантиясен) туктатып торды. Президент Трумэн АКШның корыч кою заводларын алмакчы булды, ләкин Югары Суд тарафыннан туктатылды. Башбаштаклыклыларга чик кую, булдырмау максатларында Британия хөкүмәте Төньяк Ирландиядә саклык йөзеннән кулга алулар үткәрә. Гамәлдә теләсә нинди демократик дәүләт сугышлар һәм гражданлык кризислар вакытында гадәттән тыш власть куллануы кире какмый. Ләкин ул контрольдән чыкмаска һәм билгеле бер вакыт эчендә генә булырга тиеш. Горбачев бу «гадәттән тыш чараларны» вакытлы нәрсә дип түгел, ә үзен президентлык властен киңәйтү дип аңларга тырыша. Ә Советлар Союзында, мондый чараларны жайга сала торган законнар да, институтлар да юк бит.

Президент власте закон чыгара торган властың бер партия тарафыннан контрольлек ителүе, ә президент постының икенчеләре кулында булуы кебек икенче житди проблема алдында калырга мөмкин. Франция моның белән очрашкан иде инде. Әйтик, әгәр Югары Советта күпчелекне коммунист булмаган депутатлар тәшкил итсә, ә президент Коммунистлар партиясенен Генеральный секретаре булса? Премьер-министрны билгеләү һәм алып ыргытуга хаклы булган президент бу урында коммунист эшләргә тиеш, дип әйтмәсме? Коммунист-президент коммунист булмаган Югары Советның закон актларына вето салырымы-юкмы?

Хәтта бу гаять каршылыклы мәсьәләләр уңай хәл ителсә дә, экономик кризисның котырылган бер вакытында демократлаштыруның язмышы күңелдә зур борчу тудыра. XX гасырның тарихи шәһитлары буталчык. Безнең күз алдында демократик Веймар Республикасы фашизмга әверелде, бик күп демократик системалар, шул исәптән АКШныкы да житди һөжүмнәргә тәжрибәләре булмаган һәм сәяси культуралары житмәгән ике милләт **Көнбатыш Германия һәм Япония Кушма Штатлар житәкчелегендә һәм көнбатыш экономикасы ярдәмендә** сугыш хәрәбәләреннән чын демократик илләр буларак торгызылдылар. Көнчыгыш Европада да демократлаштыру хәрәкәте янә дә көнбатыш ярдәменә таянып алып

барыла.

Ләкин Советлар Союзында экономик кризис лидерлар һәм халык арасында яңа ижтимагый килешү төзөргә мөмкинлек бирерлек сәяси консенсус булмауга килеп төртөлә. Бу, мөгаен, демократия өчен дә иң биек киртәдер. Көнбатышта демократик идарәне чагылдыра торган «ижтимагый килешү» төшенчәсе халык суверенитеты, икътисади көндәшлек мәсьәләсендә уртақ фикиргә килүне күздә тотат. Соңгысы исә шәхси мән-фәгәтьләргә уртақ, гомуми омтылышлар белән килештерә.

Лениннан башлап, совет житәкчелеге партия монополиясе тарафыннан көчлөп тагылган пролетариат диктатурасын чын халык суверенитеты, дип күрсәтеп килде. Пролетар интернационализм турындагы әкиятләр СССРдагы социаль аерымлыкларны, этник низагларны, сәяси бәрелеш-ләрне һәм икътисади тигезсезлекне бетермәде, ә эчкә куып кертте, яше-реп калдырды. Нәтижә — совет кешеләре арасында либераль демократик социаль килешү идеясе бөтенләй юк, яисә ул яралгы хәлендә генә.

ЯХШЫГАМЫ ӘЛЛӘ ЯМАНГАМЫ?

Горбачев реформаларының максаты — **монополияне бетерү** процесс-лары аша иске системаны сүтү: сәясәттә партия монополиясеннән баш тарту исәбенә, экономикада дәүләт монополиясеннән йөз чөөрү хакына, ижтимагый анда марксизм-ленинизм монополиясеннән чигенү рәвешендә. Горбачев кебекләргә без Кушма Штатларда «trust buster» (турыдан-ту-ры тәржемә иткәндә ышанычлы шартлатучы) дибез. Чыннан да, ул бу монополияне жимерүче, нинди генә сәяси икътисади яисә идея монопо-лизмы шартларында да анда нәтижәле идарәне, экономик тәрәккыятне һәм социаль инициативаны тәмин итәрлек көндәшлек элементлары бул-мауны яхшы аңлаучы кеше. Халык таләпләренә һәм хажәтләренә жа-вап бирә торганрак итәр өчен Горбачев экономиканы маркетинлаштыра, идарә итүне үзәкләштерүне бетерә, жәмгыятьне демократлаштыра.

Шул ук вакытта, монополияне сүтү билгеле бер чикләүләр белән дә бәрелешә. Горбачевның плюрализмы тар, аның базары — көйләүле, ә интеллектуаль иреге — кысалар эчендә. Горбачев идеолог түгел, ул — политик. Сәясәт кешесе буларак, ул «мөмкинчелек сәнгәтенә» мөрәжә-гать итә, бәрелешне түгел, татулыкны эзли. Ул үзенең урынын «ул урта-сында» табарга тырыша. Ләкин бу бик тә кыен нәрсә. Чөнки бу сәя-сәтен үткәргәндә аңа ярым-йорты юлда гына туктап калырга туры килә. Шуңа күрә аның бер генә мәсьәләне дә ахырына кадәр хәл итеп бетерә алганы юк. Моңардан уңарның һәм сулларның каршылыгы тирәнәя генә. Горбачев хәзер сугыша торган ике гаскәр арасында калган төлкене хәтерләтә.

1990 елга кадәр искегә алмашка килә торган яңаны тудыру белән шөгыльләнәсе урынга, Горбачев бөтен көчен яшен яшәгән монополистик системаны жимерүгә бирде. Бу да аңарда төрле яклап уйланылган ачык позиция булмавы турында сөйли. Яңаларын ачмыйча барлык булган ле-гитимлык институтларын һәм идеологик чыганаclarны ябып, Горбачев үзенең кыенлыclarын тагын да тирәнәйтте.

Яхшымы-яманмы, марксизм-ленинизм житмеш елдан артык вакыт дәвамында совет институтларын, сәясәтне һәм лидерларны законлашты-рып килде. Идеология бик күп ревизияләр аша үтсә дә, партия контроле-нә яисә житештерү чараларына шәхси милек турында марксистик-ленин-чыл догмаларның асылына беркем дә чакыру ташламады. Горбачев баш-лаган монополияне бетерү процессының асылы идеологияне «бетерү»гә, дөресрәге, совет системасын «коммунизмлаштыруны туктатуга» кайтып кала. Фурье һәм Сен Симон, ленинчы булмаган Бухариндай марксист булмаган социалистлар идеяләрендә легитимлашуның яңа чыганаclarын эзләгән партия идеологлары кебек, башкалар да көнбатыш либерализ-

мында, демократик социализмда, милләтчелектә (русныкында яки азчылыкныкында) христиан динендә һәм ислам нигезләрендә легитимлашудың яңа чыганаclarын табалар.

Жан атып легитимлык һәм яңа ижтимагый килешү-эзләү әлегә кадәр системаны берләштерүдән битәр күбрәк бүлгәләде генә. Совет халкының бик тә чуар булуын исәпкә алсак, системаның хәзерге рәвешендә яши алуы шикле. Чөнки бер генә «яңа идеология дә» мондый мәдәни төрлелекне берләштерә дә, сендерә дә алмаячак. Демократлар бу очракта гамәлдәге чуарлыкны якларга гына тырышачаклар. Хәтта Көнбатышның иң демократик саналган сәяси мәдәниятләрендә дә либерализм, раса һәм этник төрлелеккә бәйле рәвештә, тиешле нәтижәне бирми. СССРның демократик булмаган сәяси культурасында, монополь репрессив партия тарафыннан «ясалма» рәвештә төзелгән системада, бернинди көчләүләр кулланмыйча берләшүгә ышануы кыен. Бу ниятләр гамәлгә ашса да, ерак киләчәктә генә ашар кебек.

Горбачев хәлиткеч сайлау алдында тора: әгәр ул яңа системаның өлгеләрен **көчләп такса**, гап-гади рәвештә бер монополияне икенчесенә генә алыштырачак; әгәр ул сәяси, икътисади һәм социаль көчләргә тулы ирек бирсә, киләчәктән тавыш бирүче кризислар системаны жимерергә мөмкин. Тотрыклы партия монополиясеннән котылып, бу процесс барышында системаны жимермичә, демократик плюрализмны иңат итүгә күчү бүген иң житди, иң хәлиткеч проблема булып тора.

Сәяси плюрализм, икътисади көндәшлек һәм ижтимагый структура-лар буенча халык белән бернинди дә килешү булмаганда, Горбачев шәхси диктатурасының аерым элементларына, экономик жайлауларга һәм социаль контрольгә таяна ала.

Яңа ижтимагый килешүдән башка демократия фәкать анархиягә генә китерә. Бер яктан, традицион милли яки рәсми совет кыйммәтләре, икенче яктан, көнбатышның либераль кыйммәтләре арасында күпер салынмый торып бер нәрсә дә килеп чыкмаячак.

Ахыр чиктә 1990 елда Горбачев мондый күпер өчен субайлар суга башлады. Март-апрель айларында Конституциягә реформа ясаулар партия монополиясенә нокта куйды һәм башкарма президентлык институтын төзи башлады, ә КПССның XXVIII съезды партияне чикләде. 1990 елдагы икътисади ислахлар шәхси милек системасына юл ачты һәм тулы маркетингга жирлек әзерләде. Милләтләр һәм матбугат турында 1990 елда чыккан законнар, закон институтлары да милли һәм шәхси хокукларны таный торган яңа социаль тәртип өчен нигез булып хезмәт итәчәк.

Ләкин шул ук вакытта яңа демократиянең либераллыгы Горбачевның күчеш чоры өчен президентның гадәттән тыш вәкаләтләрен көчәйтүне таләп итүе аркасында шактый чикләнә. Партия диктатурасын алып ыргытып та була, ләкин шәхси диктатура да бик жинел аякка басарга мөмкин. Демократиянең киләчәге селкенеп тора торган бизмәнгә салынган.

Язманы
Н. МӨХӘРРӘМОВ
әзерләде

*«Татарстан» журналы белән таныштырган-
да редакция укучыларга зур сәясәтчеләр, хуҗа-
лыкчылар, фән һәм мәдәният хәдимнәре, үзгәр-
теп кору тарафыннан актив җәмәгать тормышы-
на тартылган талантлы, үзгәлекле фикер
йөртүче һәм эш итә белүче кешеләр белән даими
очрашулар вәгъдә иткән иде. Беренче очрашуга
без ТССР халык депутаты Фәндәс Сафиуллин-
ны чакырдык.*

ҮЗ ХАЛКЫМ ӨЧЕН ЭШЛӘРГӘ

— Фәндәс Шакирович, иң әүвәл безнең чакыруны истә тотып, килү-
гез өчен рәхмәт. Мин ТССР Югары Советының икенче сессиясендәге
чыгышыгызны ишеткәннән соң, узган көз үк сезнең белән укучылары-
бызны таныштырырга уйлаган идем. Беренче сорау да шуның белән бәй-
ле. «Атаклы булып уяну» дигән гыйбарә бар. Сезнең белән дә шулай
булды бит: кич белән искиткеч чыгыш ясадыгыз, а иртән инде сезне
бөтен республика белде. Кызык, сезнең ул чыгышыгыз ничек туды?

— Әй, сез, журналистлар гыйбарәләргә осталар да инде. Мин га-
дирәк билгеләмәләрне ихтирам итә төшәм. Күрәсен, мин чыннан да
ниндидер дан казанганмын, әмма ул, әлегә мәшһүрлек — билгеле бер
вакыйгалар вакытына гына һәм шулар дулкынында гына. Ә чыгышым
белән мин тулысынча канәгать түгел — ул дәлилдерәк, төзегрәк һәм
эзлекләрәк булырга мөмкин иде. Ул исә житдирәккә караганда хисләр-
рәк килеп чыкты. Бәлкәм, бу язу өстәле артында уйлап утырудан битәр,
бөтен тормыш нәтижәсидер. Анда үз халкымның халәте өчен бөтен
әрнүләрем, озак еллар дәвамында борчыган нәрсәләрнең барысы да.
Ә икенче яктан — республикадагы гражданлык тынычлыгын саклауга
булган шулкадәрле үк ялкынлы омтылыш. Чөнки ярулар кызганнан-
кыза барды, бүленү куркынычы килеп туды. Республика суверенитеты
турындагы аз гына күпчелек белән кабул ителгән теләсә нинди карар
миңа ярамас булып тоелды, чөнки ул «жинүчеләрне» һәм «жиңелүче-
ләрне» тудырып иде. Һәммә кешене дә канәгатьләндерерлек һәм бер-
тавыштан, бер сулыштан узарлык карар кирәк иде. Менә шушы бердәй
хисләремне мин тыңлаучыларга житкерергә теләгән дә идем инде.

— Сезнең чыгышыгызының хислелеге аны бизәде генә. Әмма матбугатта басылганда ул сакланмаган, һәм шуңа — тәэсире дә башка.

— Әйе, стенограмма минем үземә дә ошамады. Сүз уңаеннан әйткәндә, сессиядәге чыгышым миңа фәкать мактау сүзләре генә китерде дип уйлый күрмәгез. Менә, мәсәлән, Зәйдән килгән үпкәле хат. Автор мине чын суверенитетка түгел, ә «чыпчык» суверенитетына ирешүдә гаепли. Мине туган телгә «хыянәт иткән» дигән телдән берничә гаепләү дә булды. Мондый «фаш итүләр» күп түгел, шулай да очраштыргалый. Мин аларны ничек кабул итәм соң? Республика өчен аерылуга кадәр тулысынча мөстәкыйльлекне, ә татар телен «төп» итеп күрергә теләгән сул радикализм чагылышы итеп. Бу позицияне мин тулысынча яраклы түгел дип саныйм, әмма аның тарафдарларын гаепләмим, киресенчә, мин аларны бик тә аңлыйм һәм теләктәшлек белдерәм. Аларның туган телнең өстенлегенә турындагы хыяллары — бу аның кимсетелгән, хокуксыз хәленә жавабы, бу бүген ирекке чыккан күптәнге, эчкә кереп урнашкан үпкәсе. Әмма башкасы да билгеле: сәясәтне ни үпкәләрдә, ни хыялларда да корып булмый. Аның өчен бердәнбер ныклы нигез — чынбарлык. Ә ул бездә шуннан гыйбарәт: урыслар халыкның яртысын диярлек тәшкил итә, ә урыс теле асылда дөүләт теле булып тора. Без аны шулай таныдык та, һәм хәтта урыс телен милләтара аралашу теле итеп игълан иткән союздаш республикалар парламентларыннан шактый алга киттек. Шул рәвешчә, татар теле статусы урыс телен кимсетү хисабына түгел, ә үзенә үсеш өчен мөмкинлекләр булдыру хисабына күтәрелә. Татар теле шулай ук рәсми рәвештә дөүләт теле итеп игълан ителде. Бу гамәлдә тормышка ашырылсын өчен гаять зур эш башкару бурычы тора. Чөнки, бу хакта әйтүе ничек кенә авыр булмасын, татар теле көнкүреш, «кухня» дәрәжәсенә төшерелде. Барлык дөүләт, ижтимагый тормыш рус телендә бара, законнар да русча тикшерелә һәм кабул ителә, хәтта текстларның бердәй урыс һәм татар телләрендә булырга тиешлегенә искәrmә дә ясалмый. Асылда исә ни власть органнары карарлары, ни гамәлдәге республика Конституциясе татар телендә юридик көчкә ия түгел. Чөнки моны яклап депутатлар тавыш биргәнә юк бит. Мондый хәл бер бездә генә түгел, ә бөтен милли республикаларда да. Бу милли телне санга сукмау билгесе, һәм хокукый парадокс, мин хәтта ялгыш жибәрелгән хата дип әйтер идем. Аны бетерү өчен Татарстанның Югары Советы үз карарларын ике телдә дә, хәтта беренче чиратта — татар телендә кабул итәргә тиештер. Барлык дәрәжәдәге калган Советлар да шулай эш итәргә тиешләр. Бу татар теле дөүләт-челәген гамәлгә ашыруның беренче адымы булачак.

— Димәк, татар телен белмәүче депутатларга я тәржемәче белән эшләргә, я телне өйрәнергә туры киләчәк түгелме соң?

— Кемнәрдер чын, ике яклы ике теллелеккә, татар-рус теллелегенә генә түгел, ә рус-татар теллелегенә таба да хәрәкәт башлап жибәрергә тиештер бит, дәрәсme? Әгәр моны депутатлар эшләсә, дәрәс булыр. Һәм тагын бер карарны, минем карашка, кичектергесез кабул итәргә кирәк: бу барлык дөүләт учреждениеләренә дә ике телдә дә эшләве хакында. Ягъни дөүләт теленә икесендә дә язылган теләсә нинди документ та бердәй кулланыштагы хокукка ия булырга тиеш. Әйтик, ТССР Югары Советы Президиумына кайдан да булса, мисал өчен Сабадан, татар телендә отчет яисә башка документ килеп керә икән — һәм беркем дә алардан тәржемәсен таләп итәргә тиеш түгел. Мин мондый карарлар кабул ителсен өчен бөтен көчемне куячакмын.

— Чын күңелдән уңыш телим. Сезнең депутат эшчәнлегенә без әле

айләнеп кайтырбыз. Ә хәзер әйдәгез берничә дистә ел артка, сезнең балачакка күчик. Чөнки һәр кешенең дә, бигрәк тә нәрсәгәдер ирешкән кешенең тормыш юлы гыйбрәтле бит. Бу бөтен кешегә дә кызыклы, чөнки юкка гына «Атаклы кешеләр тормышы»ннан китаплар сериясе популярлык буенча детектив китаплардан калышмый. Әйттегез әле, ничек итеп сез, авыл егете, республиканың югары власть органы эгъзасы дәрәжәсенә күтәрелдегез?

— Сез яңадан артык күпертеп жибәрәсез. Монда «Атаклы кешеләр тормышы» сериясенен ни катнашы бар... Миңа, «авыл егетенә» килгәндә исә, безнең бит күпләр, хәер барлык житәкчеләр дә диярлек, авылда туып-үскән кешеләр. Биредә искитәрлек бернәрсә дә юк. Ә менә әгәр дә илебездә үзгәртеп кору башланмаган булса, ул чакта, чыннан да, минем өметләрем нульгә тигез булган булыр иде. Үз халкым өчен әйтеп бетерелмәгән эрнүләрем шешкә айләнер иде, аның өчен эшләү теләге дә үз юлын таба алмаган булыр иде.

Ә тормыш юлым иң гадәти юл. Мәлбагыш авылында туганмын, балачагымны аның күршесендә урнашкан Азнакай районындагы Актүбәдә үткәрдем. Гажәеп авыл иде, чын ожмах почмагы инде — тирә-юньдә урманнар, иркенлек... Хәзер инде боларның берсе дә юк: урманнар киселгән, чишмә суын эчү нефть чыгаруның өстәмә продуктары белән агулану аркасында тыелган, бөтенесе дә бозылган.

Минем әти башлангыч мәктәптә укыткан. Ул жидееллык мәктәп һәм ун айлык укытучы курслары тәмамлаган — ул чакта вакыты шундый булган. Тагын укырга хыялланган, дип сөйлиләр, әмма сугыш башланган. 1942 нче елда ул Ленинград янында һәлак булган. Әни хәрби урман промышленносте хужалыгында урман кискән. Ул кул пычкысынан чак кына биегрәк булган, шулай итеп үзенең хәрби паегын эшләгән. Әмма ул да коткара алмаган: минем ике сеңелкәшем үлгәч, без әни белән икәү генә калганбыз. Аннары әнигә яңа гаилә корырга мөмкинлек туган, ә мин әби белән бабайда үстем. Алар Смоленск янында һәлак булган абыем Әнвәр Мостафин өчен офицерлык пособиеси алып килделәр. Шушы акчага мине укыттылар да инде. Актүбәдә дүрт класс, бишенчедән жиденче класска кадәр һәр көнне сизгез километрга йөрөп укыдык. Дөрөс, кышкы айларга безгә, бала-чагага, кечкенә бүлмә бирәләр иде. Аңа без үзез без яга торган идея, үзез без жыештырдык та, үзез без үк ашау турында да кайгырттык. Сизгездән алып унынчы класска кадәр тагын да ерагракка — 35 километрда урнашкан Бөгелмәгә йөрөп укырга туры килде. Мондый ераклыкка һәр көнне йөри алмыйсың, билгеле, ял көннәренә генә кайта идея. Урта белем турында аттестат алгандан соң, хәрби училищегә укырга керергә булдым. Погоннар турында түгел, ә мин бөтенләй башка нәрсә турында — чит телләр, шәрыкне өйрәнү фәне, дипломатия хакында хыялландым. Бөтен көчне куеп имтиханнарда эзерләндем. Идел бие немецларыннан булган немец теле укытучыбыз Ненила Петровна Шашель мине бер ел шундый итеп өйрәтте ки, хәтта мин хәзер дә сүзлексез укыйм. Әмма бу миңа уңыш китермәде. Мин үземнең авылча беркатлылыгым аркасында документларны халыкара мөнәсәбәтләр институтына жибәрергә теләгән идем, ләкин аннан: фәкать партия һәм совет органнары тәкъдире буенча гына, дип жавап бирделәр. Ә тәжрибәлерәк кешеләр эшнең нәрсәдә икән: дипломатларның балалары гына дипломат булалар, ә синең юлың — кирегә, сукага таба, дип аңлаттылар. Ә ул вакыттагы паспортсыз, крепостной авылны мин үзем дә теләмәдем, хәер ярамый да иде. Анда төпләнеп калу — барлык салым өемен әби белән бабайга аудару дигән сүз иде, ә алар, пенсионерлар буларак, ул вакытта салымнан азат булырга өлгергәннәр иде инде. Бер сыер гына да өчләтә салымга — акча, сөт һәм ит салымына дучар ителә иде, әйтерсең лә тере сыердан ит кисеп алырга мөмкин!

— *Әйе, әти-әниңең дәүләткә тапшырыр өчен ит сатып алганның мин дә хәтерлим әле.*

— Шулай итеп, хезмәткә яраклы кеше буларак, барлык салымнар да минем өскә төшкән булыр иде. Ә аларны каян аласың, чөнки ул вакытка безнең колхоз хезмәт көненә ни бер тиен акча һәм натуралата ни бер грамм әйбер бирми иде әле. Шулай булгач, мин карт белән карчыкка терәк буласы урынына аларны харап иткән булыр идем. Менә шуңа мин күзгә беренче чалынган хәрби училищегә — Саратов танк училищесына язылдым да. Дежур офицер шундый ук училищениң хәтта яқындарак, Казанда булуын да миңа әйтмәгән. Бәлки, аның Саратовка укучылар жыю буенча үз планы булгандыр.

Училищени тәмамлаганнан соң, өч ел читтән торып гуманитар вузда укырга рөхсәт бирүләрен сорадым. Ул чакта армиядә офицерларның, бигрәк тә гражданлык, гуманитар уку йортларында укуларына карата чиктән тыш тискәре мөнәсәбәт иде. Хәер, хәзер дә үзгәрешләр аз әле. Шулай да мин укырга рөхсәт бирүләренә ирештем. Аннары алты ел буюу хезмәттән читләштерә, дип битәрләп тормасыннар өчен бер ялсыз һәм отпусकाһыз хезмәт иттем. «Дошманнарға үч итеп» бары «бишлеләргә» генә укыдым һәм «кызыл» диплом да алдым.

— *Фәндәс Шакирович, сез Венгриядә вакыйгалар куерганда хәрби училищедә укыганһыз, «Прага язын» бастырганнан соң ук Чехословакиядә хезмәт иткәнһез. Ул чакта безнең гаскәрләргә әлегә илләргә кертүне сез ничек кабул иттеһез һәм хәзер кайбер югары хәрби чиндагыларның күңеленә хуш килмәгән «социалистик лагерһның таркалуына» ничек карыйһыз?*

— Баштан ук шуны әйтим: мин һәм минем иптәшләрем диссидентлардан ерак булу ғына түгел, ә алар хаһында бернәрсә ишетмәдек тә. 1956 елда бөтен курс белән ирекле рәвештә «венгр» дусларға контрреволюцияне бастыруда ярдәм күрсәтергә» теләүчеләр сафына басарға булдык. Дөрөһ, хәлләр бездән башка да жайлашты. Чехословакиягә гаскәрләр кертүне дә тулыһынча хупладым. Чөнки бу ничек итеп аңлатылды, — без гаскәрләр кертөп НАТО гаскәрләрен кертүне кисәттек; ул чакта нәкъ чик бую районнарында бундесверның өч йөз меңле армияһенең «Арыслан сикерүе» исеме аһында өйрәнүләре барды бит. Вакыт мине пропаганда машинаһы продукцияһен таһын да ныграк тәнкыйть күзлегеннән торып кабул итәргә өйрәттө. Сүз уңаеннан әйткәндә, бүгенгесән дә. Мәһәлән, совет гаскәрләре килделәр дә чехословак халһын басты, дигән хәзергә туры һәм диалектик булмаган аңлатулар белән килешә алмыйм. Мин ЧССРға әлегә барлык вакыйгалардан соң дүрт елдан соң эләктем. Һәм анда биш ел хезмәт иттем. Политработник буларак төрлө аудиторияләрдә — халык алдында, хезмәт коллективларында күп тапкырлар, хәтта бер мәртәбә финанс министрлығында да чыгыш ясадым. Һәм бер генә мәртәбә дә: «сез — басып алучылар» дигәнне ишетмәдем. Киресенчә, безнең бәһләмәләр тәңгәл килдө. Чехлар һәм словаклар: әйе, сез бик вакытлы килдеһез, безгә булыштыһыз, социализмны контрреволюциядән коткардыһыз, диделәр. Ул хәзер генә алар да, без дә ни аларда, ни бездә социализмның булмаганлығын аңладык. Әмма ул елларда барыһы да башкача иде.

— *Ә сез ул чакта рәһми булмаган очрашуларда катнаштыһызһы соң?*

— Әйе, күпмө кирәк. Безнең гаскәрләр группасы штабы урнашкан Миловица гарнизонында барлык частыларда да һәр яһшәмбе нинди дә

булса уртак чаралар, экскурсиялар, диспутлар үткөрелә иде. Гаиләләр белән дус, бик тә жылы мөнәсәбәтләрдә идек. Гомумән, әлеге биш ел минем тормышымда иң якты истәлекләр булып калды. Эмма мин сезнең сорауны аңлыйм. Сез: оппозиция бастырылганда кешеләр үз фикерләрен ачыктан-ачык әйтергә курыкканнардыр, дип әйтмәкче буласыз. Ихтимал, анысы да булгандыр. Тик шулай да үткән вакыйгаларга бәя бирүгә бүгенге үлчәмнәрдән чыгып кына якын килергә ярамый. Без хәзер Брежнев режимын гаеплибез, эмма әйдәгез НАТО дәүләтләре башында шулай ук гуманистлар — яңа фикер тарафдарлары тормаганлыгын да онытмыйк. Алар безне Чехословакиядән, Венгриядән, Польшадан, ГДРдан кысырыклап чыгарган, агрессия тәменә кергән булырлар иде... Агрессорларның максаты безне торгынлыктан азат итү түгел, ә яманрак нәрсә булгандыр дип уйларга кирәк. Кискенләшә барган каршылык күрсәтү, бәлки, хәзерге жылынуны артка чигергән булыр иде...

Эмма, тарих шарт фигыль төркемчәсен белми, дип юкка гына әйтмиләр. Булган нәрсә булган инде, һәм монда бернәрсә дә эшли алмыйсың. Бөтен көчне куеп лагерьны ныгыттык, ә ул тарихның «социализмга» булган сынавын үтмәде. Ул империя басымында тотылып торды, аның йомшавы булды, һәм лагерь таркалды. Мин моны кызганмыйм, юк.

— *Профессиональ хәрби буларак, сезгә тагын берничә сорау. Хәзер безнең жәмгыятьтә «армияне политикасызландыру», «дедовщина» турындагы бәхәсләр куера, матбугатта армиягә яңа алынган егетләр тормышыннан бөтенләй коточкыч фактлар басыла. Сиз моны «тап төшерү» дип саныйсызмы, яисә жәмгыятьнең үз кораллы көчләренә контрольлек итү идеясе белән килешәсезме?*

— Армияне политикасызландыру идеясе мине аптырашта калдыра. Армия, МВД, КГБ — болар барысы да сәясәт кораллары, алар аша дәүләт үзен, үзенең властен гамәлгә ашыра. Сәясәт сәясәттән тыш була алмый. Армия дәүләт сәясәтеннән тыш була алмый, һәм аллага шөкер, чөнки ул чакта армия үз сәясәтен булдырыр иде. Партиясезләндерү — анысы башка эш, мин моны тулысынча яклайм. Армия, МВД, КГБ бернинди партиягә дә карарга тиеш түгел. Аларның эше — халык тарафыннан сайланган властью хезмәт итү. Һәм дәүләт коралы буларак, армия дәүләт контрольлегендә, дәүләт халык, жәмгыять контрольлегендә булган кебек. Бу нормаль хәл, аңа безнең әле ирешәсе бар.

Бездә армиянең жәмгыять моделе, аның яхшы якларын гына түгел, ә кимчелекле якларын да чагылдыручы көзгә икәннән оныталар. Армиядәге «дедовщина» — гражданлык «дедовщина»сының чагылышы һәм нәтижәсе. Мин «гражданлык»ның команда-административ стилин, зур исәптәге, һәм һәр аерым коллективтагы югары катлауның контрольсезлеген, эшләүчеләрнең «түрәләр» алдындагы хокуксызлыгын, пенсионерларның, мәктәп-казармалардагы балаларның хокуксызлыгын күздә тотам... Ә, әйтәсе дә юк, безнең илебез — тулысынча казарма, анда балга «дедовщина» хужа. Хәер хокуксыз дәүләттә башкача булырга мөмкин дә түгел. Хокукый дәүләт төзүгә без бит әле керешәбез генә. Кыскасы, жәмгыятьне савыктырырга кирәк, ә барлык бәләләрне дә армиягә генә аудару дөрөс түгел. Эгәр армиягә кадәр бер-берсе артыннан тимерчыбыклар тотып куышып йөргән малайлар килә икән, алардан нәрсә көтәсең? Кулларына корал алгач, алар башка асылга ия булалар дип уйлайсызмы?

Билгеле, армия эчендәге сәбәпләр дә бар, эмма алары да — жәмгыятьтәге гомуми чирләрнең чагылышы. Шуларның берсе — безнең һәрберебезнең дә чынлыктагы караганда яхшырак күренергә омтылуы.

быз. Армиядә ул, «гражданлыктагы» кебек үк, ялганга корылган статистикада һәм чаралар күрү мөмкинлегенә булмауда чагыла. Частьларда дисциплина практика буенча сводка дип атала торган отчет биру формасы бар. Без сезнең белән ике командир дип фараз кылыйк. Мин тулы дөреслеккә бирәм, ә сез ачыклап булмый торган тәртип бозулар турында гына хәбәр итәсез. Ай саен шулай дәвам итә. Югарыдагы командирлар күз алдында безнең кайсыбыз яхшырак күренер?

— *Отчетына карап хөрмәтә дә, димәкче буласызмы?*

— Нәкъ үзе. Әмма югарыдагы командир үзе дә шушы системага кергән кеше, ул алынган информацияне үз илгә аша үткәрә. Югарырак күтәрелгән саен ул тагын да шомарак һәм яхшырак була бара. Аның каравы кеше командир һәртөрле, әйтик, арттырып жибәрелгән «эшнә» судка биру мөмкинлеген югалта.

— *Фәндәс Шакирович, әгәр минем соравым кискенрәк булса, гафу итегез. Армиянең хәзерге торышы өчен сез үзегезнең шәхси җаваплылыгыгызны да тоймыйсызмы?*

— Элбәттә, тоям. Чаң кагарга кирәк иде, без биредә бөтенбез дә гаепле. Һәм шул ук вакытта мин билгеләнгән конкрет эш участогы өчен минем намусым чиста. Үземнең төрле частьларда (ә аларны еш алыштырырга туры килде) 31 ел хезмәт итү дәверендә мин кул астындагы бер генә солдатның да жинаять кылганлыгы, төрмәгә эләккәне өчен бер генә шикаять тә, шелтә дә алганым булмады.

Сүз җаваплылык турында чыккан икән, минем менә тагын нәрсәне әйтәсем килә. Аны тулысынча армия офицерларына гына аудару дөрес булмас иде, һәм бу еш кына шулай эшләнә дә. Асылда аларның торышы жиңелдән түгел: цивилизациядән аерылганлык, белгеч хатыны өчен эшнең булмавы, һаман да кеше почмагында яшәүләр. Гаилә фатир алып яшәп кенә китә — яңа урынга билгеләнү һәм барысын да яңадан башларга кирәк. Хәер, хезмәт үзе дә иксез-чиксез өстәмә функцияләрдән, гомерлек «киеренкелектән» тора... Кече офицерлар арасында: безнең «гражданкада» кебек үк ике ялыбыз бар, берсе — кышын, икенчесе — җәен, дигән мәзәк тә яшәп килә. Безнең пенсия яшебез дә 45 тән булуы юкка түгел бит. Бу өстенлек түгел, ә кешенең авыр хезмәтен тану. Командир вазифаларында хезмәт иткән армия офицерлары гражданлык пенсиясә яшенә житмиләр, кагыйдә буларак, алар пенсиягә чыгып 5—7 ел гына яшиләр. Бу һәркемгә мәгълүм статистика. Үзләрен тулысынча багышлаган армияне халыкка каршы ниндидер көч итеп куйганда, аларның нинди хисләр кичергәнән күз алдына китерәсездер.

Мин монда югарыдагы командирлар хакында әйтмим, аларны бик нык селкетеп аласы бар. Әмма аларның да үзләренә карата ихтирамлы мөнәсәбәткә исәп тотарга хаклары бардыр, чөнки ул «шау-шулы генераллар» ярлыгы белән генә бетми бит. Соңгы вакытта күк күкрәүләр һәм яшеннәр генерал Максимовка юнәлә. Ә мин, мәсәлән, аның армия өчен чын йөрәктән сызлануына, илебез муллыгына омтылышына ышанам. Әлегә муллыкны аңлауда аның ил житәкчелеге белән фикере аерылу (бу хәрби житәкче өчен асылда ярый торган эш түгел), анысы башка эш. Хөкүмәт белән риза түгел икән — отставкага яисә техник вазифаларны үтәүгә кит.

— *Һәрнәрсәдә дә, шул исәптән тәнкыйтьләнә торган кешедә дә барлык яхшылыкны күрергә һәм танырга чакыру мөмкин кадәр күбрәк тарафдарларын табар, дип нык ышанам. Хәер гомуми шартларда үзеңнең шәхсән фикерләреңнән һәм гамәлләреңнән аерылып торган башка*

кешеләрнең фикерләренә һәм гамәлләренә мөнәсәбәтләрнең түзмәү-челеге гадәти хәл икән, әлеге кешеләргә нормаль мөнәсәбәт шактый гына гадәттән тыш нәрсә булып күренә. Кызык, сезнең лояльлегегез ничек еракка жәелә. Сөз бүгенге шактый чуар булган сәяси колачны ничек кабул итәсез, кайсы партиялар сезгә күбрәк ошый һәм, киресенчә, ошамый?

— Һәртөрле партия, һәртөрле сәяси хәрәкәт үзеннән-үзе генә түгел, ә теге яки бу төркем кешеләрнең мәнфәгатьләрен чагылдыручы буларак кызыклы. Кешеләр мәнфәгатьләренә үз даирәсен булдыру, аларны тәңгәл килми торган мәнфәгатьләр белән яраштыру юлларын, каршылыкларны хәл итү ысулларын табу — күркәм эш. Үз төркеме мәнфәгатьләрен демократик, цивилизацияле алымнар белән яклай торган партиялар һәм хәрәкәтләр — миңа ошый. Әгәр алар эшчәнлегендә көчләү алымнары, үз идеяләрен көчләп тагулар чагыла икән — мин моңа каршы. Кызганычка каршы, безнең жәмгыятьтә чыннан да түземсезлек кызулыгы көчле. Иң аянычы шул: аны үзләрен демократлар дип йөрүчеләр дә күрсәтә. Мәсәлән, КПССны таратуга өндүрләр — бу тоталитар фикерләү чагылышы.

— Ә милли түземсезлек хакында нәрсә уйлыйсыз?

— Безнең республикада татарлар, урыслар, чувашлар, башка милләт вәкилләре йөзләргә ел иңне-иңгә куеп яшиләр. Сугышка бергә күтәрелделәр, ачлыкны, бала-казаларны бергә кичерделәр һәм бергә бәйрәм иттеләр, кыскасы, бер-берсенә нык береккәннәр. Биредә элек-электән мәгариф һәм мәдәният дәрәжәсе югары булды. В. И. Ленинның Казан татарларының мәктәпләр, китаплар һәм газеталар белән тәмин ителгәнлекнең югары булуы турындагы шактый еш искә алына торган өземтәсен хәтерлисезме? Интеллектуаль катлам күп тапкырлар кырып алынуга да карамастан, мәдәният һәм белемлек гәңгәләре өзелмәгән. Бу безнең байлык.

Икенче яктан — халыкларны сортлар буенча бүлү системасы бүгенгәчә көчәндә кала, өстәвенә әле аның «тигез хокуклылык» дигән ялган ярлыгы да бар. Системаның империк асылын татыганнарда ул протест тудыра, ә инде элекке гадәт буенча купшы сүзләрнең дөреслегенә ышануын дәвам итүчеләргә әлеге протест аңлашылмый, ачуын һәм җавап протесты кузгата. Үз чиратында милли сызлануларны аңларга һәм танырга теләмәү яңа үпкәләр һәм милләтчелек күренешләре тудыра. Тагын «Известия»дәге Р. Хазбулатов һәм «Литературная газета»дагы Ж. Миндубаев мәкаләләре утка керосин сибәләр. Әмма, үпкәләре булган барлык кешеләрне дә аңлап һәм хәлләренә кереп, мин аларны түземле булырга чакырып идем: ике төрле фикерләр, төшенчәләрен алыштырып торы системасында дистә еллар дәвамында тәрбияләнган кешеләр массасы канга сеңгән гадәти догмалардан һәм иллюзияләрдән берьюлы гына котыла алмый. Аңны үзгәртеп кору вакыт таләп итә, бу процессны ашыктыру мөмкин түгел, аны сикереп үтәргә ярамый. Кем әйтмешли, без моны үттек инде. Ә менә зур сәясәтчеләрне мин ашыктырып идем. Алар империя гадәтләреннән бик акрын арыналар. Югыйсә Россия Федерация Конституциясе һәм федератив договор проектларының ап-ачык шовинистик характерда булуын ничек аңлатырга? Союз килешүе проекты — шактый үлчәнгән документ. Әмма биредә милләтләрнең, бигрәк тә аз санлыларның, чын тигез хокуклылыкка булган өметләрен куркыныч хәлгә куя торган положениеләр бар.

Республика суверенитетын изоляционизм итеп аңлауның куркынычлы тенденциясе дә бар әле, бу шулай ук гражданлык тынычлыгы һәм килешүе файдасына түгел. Хәзерге дөньяда тулы суверенитетның, хәтта утраудагы дәүләт өчен дә, мөмкин эш түгеллеген безнең барыбызга

да яхшылап төшейергә кирәк. Тулы суверенитет Декларацияне игълан итү тантанасы вакытында гына булып ала. Аннары көндәлек мәшәкәтләр башлана һәм — үз-үзеңне чикләү. Дәүләт вәкаләтләренең 99 процентын югарыга бирә һәм үзенә бары бер процентын гына калдырырга мөмкин һәм әгәр чыннан да читтән түгел, ә үз-үзеңне чикләү икән, ул барыбер суверен булып калачак.

Әмма төп куркынычны исә мин башкада — кешеләрнең һәртөрле житешмәүчелектән даими ярсуында күрәм, өстәвенә хәл даими катлаулана тора. Ризасызлыкның тәнкыйтьчел массасы агрессия тарафыннан туры килгән, һәр унайдан үзенә юл ярырга мөмкин. Киеренкелекне, низаглылыкны бетерү өчен кешеләрнең матди хәлен яхшыртырга, аларга иртәгәсә көн өчен гадәти ышаныч тудырырга кирәк. Тыныч булырга чакырулар белән генә биредә ярдәм итә алмыйсын.

— Фәндәс Шакирович, сез, республиканың законнар чыгаручы органы әгъзасы буларак, тормышыбызда яхшыга таба үзгәрешләрне оештыруда турыдан-туры катнашучы кеше. Үзегезнең депутат эшчәнлегегез турында сөйләп үтсәгез иде.

— Мин ТССР Югары Советының исеме бик үк уңышлы булмаган — сугыш һәм хезмәт ветераннары, инвалидлар эше һәм шәфкатьлелек комиссиясен житәклим. Ул халык сәламәтлеген саклау комиссиясеннән аерылу юлы белән барлыкка килде. Бу аерылу — халыкның иң мөһрүм ителгән өлешен социаль яклауга объектив ихтияжлыкның чагылышы. Комиссиябезнең төп бурычы кемнән генә чыгарылмасын, барлык законнарның һәм карарларның, бюджет, дәүләт һәм барлык башка проектларның шәфкатьлелегенә һәм социаль якланышына экспертиза ясаудан гыйбарәт. Әйтик, шундый-шундый йортның проекты бар — анда карт кешеләргә һәм инвалидларга яшәве җайлы булырмы-юкмы икәннән карарга кирәк. Ә эзер объектны инде санэпидстанция һәм янғын күзәтчелеге вәкилләре генә түгел, ә инвалидларның Бөтенсоюз жәмгыяте, ветераннар оешмасы, хатын-кызлар советы вәкилләре дә кабул итсен. Без Татарстан Югары Советының чираттагы сессиясендә тикшереләчәк барлык материалларны, республика бюджетын шушы позицияләрдән чыгып өйрәнәбез дә. Инвалидлар турында закон проекты эзерлибез. Монда әле иксез-чиксез «чирәм» жирләре. Күптән түгел генә СССРның БМО кысаларында инвалидларга ярдәм күрсәтү программасында катнашудан баш тарткан аз илләрнең берсе, ә промышленносте нык үскән илләрдән — бердәнбер ил булуын әрнү катыш белдем. Хәер моңа гажәпләнергә дә кирәкмидер, чөнки бездә кешеләр башлыча хезмәт ресурслары итеп карала бит. Кеше «ватылды» исә — ул онытыла, алмаш житәрлек. Бу хакта безгә килә торган шикәятьләр агымы да ачык сөйли. Һәрберсенә хәлдән килгәнчә җавап бирергә тырышып, без аларның тамырын законнар нигезендә корытуны үзегезнең максатыбыз итеп куйдык.

Моңың өчен Союз һәм республикалар законнарында булган барлык яхшы нәрсәләрне файдаланырга омтылабыз. Менә хәзер дә, сезнең белән очрашканчы, мин ТССР Социаль тәэминат министрлыгында булдым. Барлык инвалидларның льготаларга булган хокукларын тигезләү мәсьәләсен тикшердек. Әлеге тәкъдим кайберләргә өркетә — имеш, ничек инде, сугыш инвалидларын башкалар белән тигезләргә була ди. Ә мин кулсыз, аяксыз кешегә карата мөнәсәбәт аның белән булган бәхетсезлекнең вакытына һәм урынына карамыйча бер үк төрле булырга тиеш дип саныйм. Чөнки бит тормыш сәер хәлләргә бай: сугышта да кешенең үзенең салкынлык күрсәтүе аркасында гарипләнгән очраklары күп булды. Төрмәдә дә, әйтик, көчсезрәк кешене яклаганда зыян күрергә мөмкин. Барлык шартларны да ачыклау мөмкин түгел, хәер кирәк тә түгел. Хәтта кеше үзенең бәхетсезлегендә үзе гаепле икән, — нәрсә, аңа алга

таба тагын жэза бирергәме? Гариплек өчен жэза бирү килеп чыга түгелме соң?

Безнең алда торган тагын бер бурыч — киң вәкаләтләре, башка ведомстволарның карарларына виза салу хокукына ия булган гражданның социаль яклауның Социаль министрлыгы тәуелдәрлегендә хөкүмәтне инандыру. Әйттик, Финанслар министрлыгы, кайвакыт сәламәтлек саклау министрлыгы рәхсәтеннән башка беринди төзелештә башланмаячак. Социаль яклау белән шөгыльләнүчеләргә дә шундый ук хокуклар бирергә кирәк. Яңа министрлыкның хәзерге хокуксыз һәм чикләнгән функцияләре Социаль тәминат министрлыгы базасында төзелүе, ихтимал.

— Күрәсең, әлегә барлык эшчәнлек күп вакытны ала торгандыр. Моңа сезнең гаиләгез ничек карый?

— Алар барысын да аңыйлар. Мина шуның белән ярдәм итәләр — соңарып кайтуларыма, эш-мәшәкәтләре белән — хәтта өйдә дә — һаман мәшгуль булуыма түземлек күрсәтәләр. Алар минем инде моңа өйрәнгән кешеләр, мин сезгә офицерларның ничек яшәүләре хакында сөйләгән идем бит инде. Укытучы хезмәтте шулай ук нормалаштырылмаган. Шулай булгач эш мәсьәләсендә әллә ни үзгәрешләр булмады. Кызыксынуларым да элеккечә калды: элегрәк сәясәт, кем әйтмешли, ерактан үзенә жәлеп иткән булса, хәзер аның белән ныклап торып шөгыльләнәм. Курсантлар белән даими элементләргә югалтуым гына кызганыч, чөнки алардан мин зур канәгатьләнү хисе кичерә торган идем, курсантларга да шулай булгандыр дип ышанам. Элеккечә бакчада эшләргә яратам, күбрәк китаплар укырга тырышам. Журналларга ыгы-зыгы нәтижәсендә элек ала алырлык булмаган күп нәрсәләр белән танышырга мөмкинлек туды.

60 нчы елларны искә төшереп (ул чакта әлегә агымны шактый тиз капладылар), мин баштан ук күп кенә, хәер, барлык калын журналларга диярлек язылырга тырыштым. Хәзер кирегә чигенү куркынычы үтсә дә, шуннан бирле шулай гадәткә кергән. Хәзер хәбәрдарлык кешеләрдән томалау инде мөмкин түгел, дип уйлыйм. Әлбәттә, барысын да укырга өлгерә алмыйм, күп нәрсәләргә алдагы көннәргә калдырып торырга туры килә, чөнки ара-тирә китаплар сатып алырга яисә вакытлыча алып торырга мөмкинлек туа. Мин бер-бер артлы Соловьевны, Карамзинны, Ключевскийны, Соловьевның философ улын укып чыктым. Бердяев минем өчен чын ачыш булды. Хәзер менә Ницше.

— Китаплар һәм вакытлы матбугат турында сүз башлаганбыз икән инде, үзебезнең басма хакында да сорамай булдыра алмыйм. Сез аның концепциясен үзгәртүгә ничек кабул иттегез?

— Энтузиазм белән. Сезнең «Вечерка»да басылган журнал турындагы язмагызны укып, аңа язылырга булдым. Әмма сез башлангыч чордагы авырлыкларга эзәр булырга тиешсез. Күрәсең, бу этапта тиражның нык кимүе (бәяләр күтәрелгәч бигрәк тә) котылгысыз. Тик, моннан куркып, ялган сенсация юлына гына басмагыз. Аброегызны саклагыз, интеллектуаль дәрәжәгезне тотыгыз, һәм бу сезгә үз укучыгызны тәмин итәр.

— Әңгәмә өчен дә, күркәм теләкләрегез өчен дә зур рәхмәт. Үзебезнең кыйблабызга тугры калырбыз.

«Татарстан» кунагы белән
әңгәмәне Римма ГУРЬЯНОВА алып барды

ЯШӘЕШНЕН ОЛЫ ЮЛЫНДА

КЕЧЕ ЛЫЗИ авылының утлары ерактан ук жемелдәп балкып тора. Балалар бакчасы, урта мәктәбе, клубы, китапханәсе һәм башка мәдәни учаклары булган күмәк хужалык Татарстанның төньяк чигенә урнашкан Балтач районы үзәгеннән үк күренеп тора. Үз халкының матур киләчәге турындагы хыялларын чагылдырып, бу авылда туып үскән удмурт язучысы Григорий Сергеевич Медведев 30 нчы елларда шулай язган, колхозлар төзү турындагы социаль-психологик трилогиясе геройлары итеп авылдашларын тасвирлаган һәм әсәренең исеме «Лызи кыры» дип атаган. Эмма, 1932—1936 елларда трилогиянең беренче ике өлеше генә чыгып өлгөрә, халыкның горурлыгы булган Г. Медведевны 1937 елда нахакка гаепләп кулга алалар, бер елдан бу талант иясе Магадан өлкәсенең Сусуан районы Берелих поселогында 34 яшендә жирдәшләреннән мәңгегә аерыла. Аның намуслы исеме 1956 елда кире кайтарылгач кына әсәренң өченче өлеше 1959 елда дөнья күрә...

Һәр яз саен кояш яктысында жәйрәп яткан Лызи кыры кардан арчылгач, яшел хәтфә ужымга төренә, авылны ямьләндереп яңадан-яңа биналар калкып чыга, озакламый якташ язучыга багышланган музей ачылып, яшь эзтабарлар жыйган экспонатлар, документлар стендларга, күргәзмәләргә куелыр. Медведевның исән кардәшләреннән берсе — тәжрибәле педагог, биология укытучысы Зинаида Андреевна Савельева балаларга тагын бер кат жирдәге тормыш, яшәеш кануннары турында сөйләр, аларны хыяллана белергә өйрәтер. Дөньяда нинди генә давыллар булмасын, явыз жыллар исмәсен, тормыш тукталмый. Ленин исемендәге колхоз үзәге булган Кече Лызи авылы шул яшәешнең олы юлында. Хезмәт сөючән кешеләр Лызи кырында иген игәләр, терлек-туар асрыйлар. Һәр елны шәһәргә 8 мең центнерга якын ит озаталар, бу исә дүләр заказына караганда шактый артык. Сөтне дә күп житештерәләр — ел буена шәһәр халкы өстәленә ул 18 мең центнер итеп жиберелгән. Һәр сөтлө бикәдән исә 5 мең килограммнан артык сөт савылган. Гектарынан 28 эр центнер бөртекле ашлык алып, дүләткә 16 мең центнердан артык икмәк сатканнар. Бәрәңге дә уңышы белән куандырган. Ярышта райондагына түгел, республикада танылган «Социалистик Татарстан» газетасы исемендәге колхоз белән беренче-икенче урыннарны бүлешәләр. Ит, икмәк, сөт үзеннән-үзе генә тумый, билгеле. Ленин исемендәге хужалык эшчәннәренең күмәк хезмәте нәтижәсе бу.

Хезмэт сөючән гаиләләре белән дан тота Ленин исемендәге колхоз. Монашевлар гаиләсе шундыйлардан. Павел Николаевич — шофер, хатыны Юлия Семеновна терлекче. Берсеннән-берсе акыллы 3 малай үстергәннәр. Ә менә Михаил Николаевич Ураков механизатор, хәләл жефете Ольга Петровна терлекләр карый. Бу хужалыкта ил күләмендә таңылган хезмэт алдынгылары бар. Уңган тракторчы Федор Тимофеевич Добромыслов «Хезмәттәге батырлык өчен» медале белән бүләкләнгән, аңа СССР Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсенә барлык төр медалләре дә тапшырылган. Озак еллар сыер савучы булып эшләгән Нина Михайловна Гаврилова СССР Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсенә алтын медален алуға ирешкән. Соңгы елда һәр сыердан 5 500 килограмм сөт сауган. Аның хезмәттәше Нина Әхмәтжанова соңгы елларда шундый ук мул продукция алуға ирешкән, уңышлары ВДНХ бүләкләре белән билгеләп үтелгән, ире Иңгел белән 4 бала үстерәләр. Удмуртлар яши торган бу хужалыкта тормыш шулай безнең бөтен республикадагыча бара, ил мәнфәгатен кайгыртып, хезмәтне оештыруда яңа алымнар эзләп, елдан-ел мулрак авыл хужалыгы продукциясе, азык-төлек житештереп, тынгысыз тормыш белән яшиләр.

Удмурт халкының үткәне, тормыш-көнкүреше турындагы күп кенә әйберләр Балтач районының Чепья авылында оештырылган музейда кадерләп саклана. Монда якташлары турында язылган китаплар да куелган. Удмурт язучысы В. П. Поздеевның «Алар Брест крепостен сакладылар» (Ижевскида 1967 елда чыккан) китабы исеменнән үк күренеп торганча, Ватан капкасы төбенә яу белән килгән немец-фашистларга каршы илебезнең иминлегенә һәм бәйсезлегенә өчен көрәшеп һәлак булган батырларга багышланган. Монда сугышның беренче көннәреннән үк зур каһарманлыklar күрсәткән Балтач ягы егете Александр Яковлевич Андреев турында күп кенә мәгълүматлар тупланган, һәлак булганнар арасында 30 милләтнең уллары бар. Үзәк архивтан табылган документлар шуларның унысы удмурт егетләре икәннен раслый. Алма-Атада яшәүче язучы Сергей Мартянов «Беренче залплар» китабы өчен Үзәк архивта икенче погранзастава турында материаллар жыйганда 60 сугышчы һәм командирлар арасында удмурт егете, комсомолец Александр Егорович Алешкин турындагы документларга игътибар итә. Ул Балтач районының Иске Көшкәт авылында туып үскән. Ил өстенә афәт килгән 22 июнь көнне авыр яралана һәм батырларча һәлак була.

Халыкның асыл сыйфатлары, милли холкы энә шундый авыр көннәрдә сынала. Удмурт халкы менә нинди кыюлыklарга сәләтле икән! Халыкның һава хәлен алдан әйтеп бирә алуына, үсемлекләренң дөвалау үзенчәлеген белеп, көнкүрештә куллануына, яшелчә, бигрәк тә помидор үстерүдәге осталыгына бу төбәктә яшәүчеләр сокланып карыйлар. Милли үзенчәлек һәр нәрсәдә: бурап салынган ике катлы йорт һәм келәтләрдә, имән яки кирпич баганалы зур капкаларда, аларның кояш, чәчәк, кар бөртеге рәсемнәре белән бизәлешендә чагыла. Борын-борыннан аучылык, умартачылык (кыргый һәм йорт), игенчелек белән шөгыльләнгән халык көндәлек авыр хезмәттән соң бәйрәм итә белгән. Аның үзен туйдырган, яшәткән табигатькә мәхәббәте, тормышка мөнәсәбәте җырларында, биюләрендә чагылган, милли киemenә бизәк булып төшкән. Төнъяк халкының тыйнак зәвыгы белән тудырылган өс-башының жирлеген күп вакыт алсу-кызыл төстә. Киём-салымында күрше төрки һәм славян халыкларының йогынтысы бар. XX йөз башында ирләр киеме тулысы белән урысларныкына тарта. Хатын-кызларның милли киemenдә исә борынгы үзенчәлекләр нык сакланган. Күлмәк бизәкләре энже һәм сәйлән белән тезеп чигелә, кайбер төбәкләрдә татарларныкына охшаш камзол кияләр. Баш киеме тасмалар һәм тәңкәләр белән бизәлгән була. Чепья музеенда рус, татар, мари, удмурт киemenә бергә куелган. Тарихи бергәлеккә һәм чын мәгънәсендәге эчкерсез дуслыкка ишарә бу, һәм мә халык бергә шатлыгын һәм кайгысын уртаклашып яшәгәнгә, тарихи яз-

мышнын көндәлек ваклыклардан өстен булуын аңлата, «Ялыки» дигән жырлы-биюле уенны бу төбәктә яшәүче барлык халыклар яратып башкара, клуб сәхнәләренә тәңкәле баш киёмнәре, хәситәләр кигән кызлар чыгып тезелгәч үк, барысы дәррәү кул чабарга тотына. Удмуртлар сәхнә өчен аерым киём текмиләр, табигый милли киёмнәреннән чыгалар. Бу киёмнәренә булдыру өчен аларның әбиләренәң алпавытларга күпме еллар бил бөккәнән киёмнәрендәгә тәңкә саныннан исәпләп, йөрәкләренә якин алып, тамашачылар аларны чын күңелдән алкышлыйлар. Фольклор ансамбльләренәң хезмәт турында биюләре, искә алу жырлары аеруча уңышлы чыга. Шул борынгы жырларны тыңлап, үз тарихларындагы ак тапларны тулыландыру максаты белән венгр, галимнәре дә бу якларга берничә мәртәбә килеп китте. Алар удмурт халкының борынгы уеннарында, жырларында үзләренәң борынгы чалымнарын күрәп шатландылар, бу сыйфатларның укмашып яшәгәннәрдә булганга караганда, Балтач якларында беркадәр аерым яшәгән төркемдә ныграк саклануына игътибар иттеләр.

Элекке елларда клуб, китапханә мөдире булган Зинаида Ивановна Уткина Кече һәм Зур Лызи, Югары, Урта һәм Түбән Ушмада яшәүче удмуртларны жыеп, фольклор ансамбльләре оештырып, аларның сәхнәдә генә түгел, республика телевидениесе аша чыгыш ясавына иреште. Соңгы елларда ансамбль чыгышлары сирәгәйде. Әмма халыкка үзенәң йола жырларын, бию хәрәкәтләрен өйрәтергә, ижатын югалтмыйча сакларга мөмкинлек бар. Кече Лызида яшәүче инде 70 яшьтән үткән Мария Афанасьева бу төбәктә яшәүче удмуртлар ижатын хәтерендә нык саклаган. Соңгы вакытта бу мәсьәләгә игътибар итә башладылар, мәктәптәгә педагоглар балалар өчен түгәрәк оештырып, Мария әбине чакырып, аңардан борынгы жырларга һәм биюләргә өйрәнергә булдылар. Бу мәсьәләдә җаваплылыкны элеккегә педагог Иван Семенович Кушаев үз өстенә алды.

Удмурт халкы вәкилләренәң мәдәни ихтыяжлары моның белән генә чикләнми, әлбәттә. Шулай ук аларның мәнфәгатен кайгыртып рухи тормышын оештыру бик нык жигелеп эшләүне, төпле фикер йөртүне таләп итә. Балтач районындагы 30 меңгә якин халыкның күпчелеген — 24 меңгә якынын татарлар тәшкил итә. Урыслар һәм марилар сан ягыннан күп булмаса да, алар турында шулай ук онытмыйлар. Удмуртлар исә халыкның 14 процентка якынын тәшкил итә. Әгәр шул халыкның урнашуына, ни дәрәжәдә теге яки бу авылда берләшеп яшәвенә игътибар итсәң, милли тормышны оештыру ни дәрәжәдә осталык соравы аңлашыла. Райондагы 77 авылның 22 се удмурт, бер мари авылы, дүрт авылда төрле милләт вәкилләре яши. Алар: рус-удмурт, татар-мари, татар-удмурт. Удмуртлар үзләренә аерым Кече Лызи авыл Советы оештырып яшиләр. Житәкчеләре — хужалыкның колхоз рәисе татар Рәшит Насыйбуллин, партия оешмасына удмурт Иван Ермаков, авыл Советына шул ук удмурт коммунист Николай Петров житәкчелек итә. Билгеле, яшь буынны тормышка мәктәпләр хәзерли. Урта Көшкәт урта мәктәбендә укыганнар «Искра» колхозында кала. Андагы укучы балаларның барысы да диярлек удмуртлар. Башлангыч классларда укуту удмурт телендә алып барыла. Ә менә күрше Чепья урта мәктәбен интернациональ дип әйтергә була — 417 укучының 250 се удмурт, 128 е татар, — шулай ук урыслар, марилар, үзбәкләр дә бар. Кече Лызи урта мәктәбендә дә укучылар төрле милләттән. Тик шунысы кызганыч: удмуртлар үзләренәң балаларын ана телендә укутырга ашкынып тормый. ТССР Халык мәгарифе министрлыгында милләтара мөнәсәбәтләр комиссиясе төзелгән иде, ләкин анда удмурт халкы белән эшләүче, бу мәсьәлә белән шөгыльләнүче бер генә белгечнең дә булмавы аяныч хәл, әлбәттә. Ә бит кайчандыр Лызидан ерак булмаган Арча педагогия училищесында аерым удмурт группасы булган, анда туган телдә укуту өчен кадрлар хәзерләнгән. Районда да удмуртлар белән эшләүче кеше ни КПСС райкомында, ни район Сове-

тында юк. Шулай да бер факт сөенечле. Бу мәсьәләне яхшы аңлаган жигәч, район үзәкләштерелгән китапханәсе мөдире Мөнирә Хәбибуллина мәдәният институтын тәмамлаган яшь белгеч Ирина Филиппованы удмуртлар белән эшләү өчен район үзәгендә калдырган. Ирина удмурт халкы арасында әдәбиятны пропагандалау һәм башка мәсьәләләр буенча актив эш алып бара.

Балтачта яшәүче удмуртлар үз ана телләрендә чыга торган газетажурналларын Удмуртиядән өйләренә яздырып алалар. Методик кулланмалар, дәреслекләр дә шулай ук Ижевскидан килә. Тик Балтачта яшәүче удмуртларны иң борчыганы шул: алар Ижевск радиосын тыңлый алмыйлар, Казаннан да удмуртлар өчен махсус радиогазета юк. Шуңа алар үз ана телләрендә тапшырулар тыңлаудан әлегә мәхрүм. Районда татар телендә чыга торган «Хезмәт» газетасы удмурт теленә тәржемә итеп чыгарыла чыгарылуын, тик республикада удмурт телендәге газета юк. Балтач жирле радиосының удмурт телендәге радио тапшырулары түбән сыйфатлы һәм даими түгел. Ә бит удмурт халкының элек үз басмалары шактый булган. Революциягә кадәр үк инде. 1904—1909 елларда Казанда удмурт телендә календарь чыккан, 1920 елда республика мәгариф агентлыгының Алабуга бүлегендә «Горд гырды» («Кызыл кыңгырау») газетасы басылган, Алабуга өяз Советы 1920—1921 елларда «Сюрло» («Урак») газетасын чыгарган, 30 еллар башында партиянең Балтач райкомы органы булган «МТС» газетасы, аннары 50 елларга кадәр мөстәкыйль «Азылане» («Хезмәт») газетасы чыгып килгән. Бу ганганәләрне яңадан торгызасы иде, билгеле.

Кече Лызи халкы, гомумән Балтачта яшәүче удмуртлар үзләренен бай тарихлы үткәннәрен онытмый, бүгенге кискен проблемаларны хәл итә-итә, якты киләчәккә атлый. Хезмәтләре белән тормышларын баетып, табыннарын мул итеп, уңганлыклары белән тирә-юньдә дан казанып, үрнәк булып яшиләр монда. Яшәешнең олы юлында алар.

Ләйсән КАРИЕВА,
В. И. Ленин Үзәк музееның Казан
филиалы лекторы

Яңа рубрика ачып, журнал редакциясе соңгы вакытка кадәр «хәрби-патриотик тәрбия» дигән комплекслы атама йөрткән ижтимагый эшчәнлекне системалы һәм максатчан яктырта башлый. Без рубриканың исеме күп-

кырлы эшнән формасына һәм эчтәлегенә ни дәрәжәдә туры килүе хакында фикер йөрткәргә алынмыйбыз, эш анда түгел.

Иң әүвәл сүз республикада һәм илдәге эзләнү хәрәкәте турында, реаль нәтижәләр — экспедиция-

ләр, архив табылдыклары, хәбәрсез югалган солдатларның язмышларын ачыклау, Хәтер Китабы өстендә эшләү, эзләнү отрядлары алдында торган проблемалар хакында барачак. Барлык сугышларда һәм хәрби конфликт-

«ҮЗӘНЛЕК»:

«Мин Габдулла Фәйзетдинов кызы. Этинен фамилиясен газетада күрдем. Мин аны хәтерләмәсәм дә, аның турындагы хәбәрне гомере буе көттем. Мин хәзер үзем дә кияүдәге кеше, биш балам бар. Үтенеп сорыйм, этиебез кайда жирләнгән. Әгәр дә исән икән — адресын җибәрегезче. Рәхмәт. Л. А. Ишмөхәммәтова, Норлат шәһәре».

«Сезгә һәлак булган абыем Шамил Кәримов турындагы хәбәр өчен рәхмәтлемен. Әйтерсең лә ул яңадан безнең белән бергә. Аның Синявинодагы каберенә һичшиксез барачакбыз. Р. Х. Бакирова, Октябрьск шәһәре, БССР».

Татарстан республикасының «Үзәнлек» эзләнү берләшмәсе отрядлары рәхмәт сүзләре язылган меңнәрчә хат ала. Татарстан районнарыннан гына түгел, илебезнең барлык почмакларыннан да язалар. Бер ишеләр сугышта һәлак булган туганнары турында күптән көтелгән яңа хәбәр өчен рәхмәтләрен белдерәләр, икенчеләре исә эзләнүне башлап җибәрүне үтенәләр. Ветераннар теге яки бу мөһим проблеманы хәл итүне сорыйлар. Һәм һәр хатка да

кешеләр соңгы өметләрен югалтмаслык итеп җавап бирергә кирәк. Хәер сугыш беткәннән соң инде 45 ел вакыт үтсә дә, кешенең эзсез югалуына гаиләләрдә ышанмыйлар, чөнки, «хәбәрсез югалды» дигән хәбәр әле ул «һәлак булды» дигән сүз түгел, һәм бүгенгәчә йөз меңнәрчә солдат «югалганнар» исәбендә йөри, һәм аларның язмышларына кагылышлы кәгазьләргә хәзер хәрби частьларының штаблары түгел, ә «Үзәнлек» эзләнүчеләре җибәрә.

«Безнең берләшмә мәгълүматларына караганда, 1923 елда Мамадыш районында туган Алексей Иванович Евсеев 1944 елның 19 мартында һәлак булган, Тернополь өлкәсенең Зборовск районында күмелгән...» Казаннан җибәрелгән шундый ук хәбәрдә Тәтештә яшәүче В. А. Муллин бабасының һәм ике туганының күмелгән урыннары турында белде. Һәм мондый хәбәрләр 500 дән артык кешегә җибәрелде инде.

Бөек Ватан сугышында «хәбәрсез югалган»нарны эзләүләргә булган заявкалар саны айлап арта. «Үзәнлек» берләшмәсенә СССР Оборона

ларда катнашкан ветераннарның, шул исәптән дөньяның төрле илләрендә интернациональ бурычларын һәм Ватаныбыз эмерен үтәгән якташларыбызның да, мемуарлары шактый урын алачак.

Шулай ук сугыш ветераннары һәм инвалидлары, армия проблемалары, афган сугышчыларының ижтимагый оешмалары эшчәнлеген, якташларыбызның Кораллы Көч-

ләр сафларындагы хезмәте, армиябезнең нинди булырга тиешлеген һәм Ватаныбызның булачак сакчыларын ничек әзерләргә кирәклеген турындагы сөйләшүгә дә чакырабыз. Кыскасы, рубрика хәзер безнең алга бөтен кискенлеген белән килеп баскан тормышыбыздагы барлык мәсьәләләргә дә багышланачак. Без бүген «Бурыч» төшенчәсен ничек аңлатабыз соң? Без-

нең тормышта Хәтер нинди мәгънә саклый? Һәм күпчелек эзләүчеләр һәлак булганнар алдындагы соңгы бурычны үтәү өчен генә алып барыламы? Һәм ул безгә, исәннәргә: һәм мәгълүматларны бөртекләп жыючыларга да, һәм, ниһаять, ярты гасырдан соң үз туганнарының күмелгән урыннары турында хәбәр алучыларга да нәрсә бирә соң? Әйдәгез, болар хакында бергәләп уйлашык.

ВИЗИТ КАРТОЧКАСЫ

ХӘТЕР ЭЗЕННӘН

министрлыгының Үзәк архивынан, илебездә хәрби комиссариатларынан, архивлардан һәм башка эзләү отрядларынан Татарстаннан булган солдатларның күмелгән урыннары турында килә торган информация агымы да арта бара. Шулай итеп һәлак булган якташларыбыз турындагы мәгълүматлар банкында инде ун меңнән артык фамилия исәпләнә. Алар арасында эфирлектә үлгән һәм Германия территориясендә җирләнгәннәреннән дә исемлеген бар. Алар Мәскәүдә, Кызыл Хачның эзләү бюросында табылды. Кайдан җибәрелгәнлеген турындагы адреслары билгеле булмаган фамилияләреннән бер өлешен бүгенге санда басылачак.

Әйтергә кирәк, һәлак булган якташларыбыз турында хәбәрләр җибәрү — Татарстан эзләүчеләреннән күпкырлы эшеннән бер өлешен генә. Иң әүвәл болар — Новгород, Ленинград, Мурманск, Смоленск, Калинин өлкәләреннән экспедицияләр, аларның максаты — сугышлар булган урыннарда калган совет солдатларының сәякләрен яңа урыннарда күмү. Биш ел эчендә республика эзләүчеләре биш меңнән артык су-

гышчыны җирләделәр, алар арасында медальоннар һәм шәхси әйберләре буенча Татарстаннан җибәрелгән 25 сугышчыны ачыкларга мөмкин булды. Кызганычка каршы, 18 гаилә кешеләре әлегә табылмады. Алар арасында Питрәч районынан С. И. Абрамов, Арча районының Чүриле авылынан Ф. В. Бакаев, Кукмарадан А. Т. Даутов, Лаештан М. В. Климочкин һәм башкалар бар.

Казан вузларының «Кар десанты» отрядлары сугышчылары үзләреннән кышкы походларын башта сугыш елларында Татарстан территориясендә оешкан дивизияләреннән сугышчан юлларын өйрәнүгә багышладылар. Хәзер мондый походларның төп максаты — илебездә теге яки бу төбәгендә һәлак булган якташларыбыз турында мәгълүматлар туплау, ветераннарның истәлекләрен язып алу, төрле архивларда эшләү. Нәкъ менә «Кар десанты» базасында ТССР Хәтер китабы редакциясеннән эш группасы оешты да. Ул үз өстенә һәлак булганнарның карточкаларын һәм исемлекләрен туплау, системалаштыру буенча төп йөкне алды. Кышкы каникул-

ларда «Кар десанты» сугышчылары Хәтер Маршы маршрутлары буйлап чыгалар. Бу һәлак булган солдатларның гаиләләрен эзләүне давам итү, китап өстендә эшләүдә район группаларына булышу, үзләренң экспедицияләре турында сөйләү, сугыш ветераннары белән очрашу өчен эшләнә. Шушы елның февралендә Марш Әгерҗе, Арча, Актаныш, Балтач, Кукмара, Лаеш, Мамадыш, Менделеев, Минзәлә, Питрәч, Балык Бистәсе һәм Саба районнары буйлап узды.

Маршта катнашучылар составында традиция буенча агитбригадалар да булды, алар бу юлы үзләренң композицияләреннән тыш республикада яшәүчеләргә эзләнү экспедицияләрендә төшерелгән яңа төсле фильм да күрсәттеләр. Сугыш ветераннарына һәм инвалидларына «Үзәнлек» берләшмәсе каршында ачылган Шәфкатьлелек поликлиникасы врачлары медицина ярдәме күрсәтте.

Эзләнү эшләре нәтижелерәк булсын өчен Казанда үз исәпләү үзәге оештырылды. Компьютерларны һәм кирәкле программаларны СССР Фәннәр академиясенң Информатика проблемалары институтының Казан филиалы бирде. Хәзер ЭВМ хәтеренә фронтта һәлак булган якташларыбыз турындагы мәгълүматлар гына түгел, ә кайдан жибәрелгән адресы күрсәтелмичә илебезнең төрле почмакларына күмелгәннәренң исемлегенә дә кертелә. Компьютерның алар арасында «югалганнар» булып исәпләнгән Татарстаннан киткән күп кенә солдатларны табарга ярдәм итүе бик ихтимал.

Эзләнү экспедицияләре, архивлар буйлап командировкалар, Хәтер китабы өчен мәгълүматларны системалаштыру һәм компьютерлаштыру буенча эш вакытны гына түгел, ә средстволарны да бик күп таләп итә. Республиканың эзләнү отрядларының нигезен тәшкил иткән студентларда һәм укучыларда ни тегесе, ни монысы житми, билгеле. Элек елга бер походны гына вузлар финансылый иде, барысы да башлыча төзү отрядларында тупланган средстволар хисабына эшләнде. Хәзер исә Тынычлык Фондының Татарстан бү-

лекчәсе, Кызыл Хач, республика предприятиеләре һәм оешмалары зур ярдәм күрсәтәләр. Промстройбанкның Казан шәһәре, Идел буе бүлекчәсендә 700520 номерлы исәп-хисап счёты белән «Үзәнлек» фонды төзелүгә эзләнү эшләренң массовыйлыгы һәм нәтижелелегенә шактый артты. Бу «Кар десанты» походлары гына да, студентларның фәнни эшчәнлегенә генә дә түгел, ә илебезнең төрле төбәкләрендә яңа оешкан отрядларга методик ярдәм күрсәтүче, совет гражданныннан теге яки бу мәгълүматларны эзләүләргә генә түгел, ә Союздан Германиядәгә хәрби каберлекләргә карау буенча булган заявкаларны үтәүче эзләнү эшләренң илебездәгә иң зур үзәгенә дә. Иң тәҗрибәле методистлар житәкчеләгендәгә эзләнү отрядлары совет сугышчыларының сөякләрен яңа урыннарда күмү буенча эштә үзләргә генә катнашмыйча, урынга алдан барып кайталар, урыннардагы кешеләр арасында эзләнүчеләр дә эзерлиләр. «Үзәнлек» берләшмәсендә эзләнү белән профессиональ шөгыльләнүче югары белемле белгечләр дә бар. Эшләр колачы бик зур — болар Хәтер китабын төзүдә, «хәбәрсез югалганнарны» (һәм совет сугышчыларын гына түгел) күмелгән урыннарын эзләүләрдә, «Мемориал» эшчәнлегендә катнашу да, һәм — бик мөһим булган — сугыш ветераннары, инвалидлар, аларның гаиләләргә әгъзалары белән дә эшләү. Әлегә кешеләргә медицина һәм өйләренә барып медицина хезмәте күрсәтүне Татарстан эзләнүчеләре шулай ук үзләренң изге бурычлары итеп саныйлар. Яңа оештырылган исәпләү үзәгенә базасында күрше төбәкләрдәгә эзләнү отрядлары өчен программалар төзеләчәк.

«Үзәнлек» берләшмәсенә «Кар десанты»ның Казандагы отрядларының гына түгел, ә Алабуга, Түбән Кама, Юдино, Азнакай, Зеленодольск, Баулы, Балык Бистәсе отрядларының да керүен билгеләп үтәргә кирәк. Чаллыда үзләренң «Кайтаваз» эзләнү берләшмәсенә булдырылды. Башкортстан, Казахстан, Удмуртия, Ульяновск һәм Куйбышев өлкәләре эзләнүчеләре «Үзәнлек» белән даими бәйләнештә торып эш

итәләр. Эзләнү эшләренен региональ үзәге формалашты. Ул рәсми рәвештә 1990 елның ноябрендә эзләнү отрядларының Бөтенсоюз координацион советы жыенында оештырылды.

«Үзәнлек» берләшмәсе штабы республикада яшәүчеләрнең барысына да, эзләнү отрядларына, яшләр оешмаларына, ветераннар советларына тырышлыкларны сугышта һәлак булганнар турындагы мәгълүматларны эзләүгә, Хәтер китабын төзүгә, Бөек Ватан сугышы тарихының онытылган яисә аз билгеле булган сәхифәләрен торгызуга берләштерергә кирәк, дин мөрәжәгать итә. Моны дистәләрчә ел алдан эшләргә кирәк иде, шуңа да хәзер вакыт аеруча кадерле. Сездән һәлак булганнарның язмышы турында эзләнүләргә, дәлилләргә кагылышлы тәкъдимнәр һәм эштә катнашуга заявкалар көтәбез. «Хәбәрсез югалганнарны» эзләүгә запросларны сезгә билгеле булган барлык мәгълүматларны, хәрби почта номерына кадәр, күрсәтеп жиберегез. Әгәр солдатның төгәл күмелгән урынын табу мөмкин булмаса да, бәлки аның язмышы ачыкланыр. Һәрхәлдә герой исеме

Хәтер китабына кертеләчәк, ә инде бу үзе бик мөһим. Фронтларда һәлак булган һәм яралардан үлгәннәрнең фотографияләренен күчермәләрен жиберегез. Алар шулай ук китапта басылачак. Без үз эзләнү отрядыгызны, музейгызны оештыруда да булышлык күрсәтә алабыз. Чөнки бу республиканың һәр районында да энтузиастларның зур булмаган группасын булдыру өчен бик мөһим. Аңа кулларында бары фронттан килгән хәбәр генә булган кешеләргә ярдәм сорап мөрәжәгать итәрлек булсын иде. Үз сафларында 500 гә якын эзләнүчеләре булган безнең берләшмә эшне тулысынча башкарып чыгарлык халәттә түгел.

Республиканың «Үзәнлек» эзләнү берләшмәсе һәм Татарстан Хәтер китабының эш группасы «Татарстан» журналы редакциясендә (телефон 53-07-25) һәм В. И. Ленин Үзәк музеенең Казан филиалында (36-74-73) урнашкан. Языгыз, шалтыратыгыз, кереgez. Без эшебездә сезнең һәртөрле катнашуыгызга да шат булырбыз. Чөнки һәлак булганнар һәм исәннәр алдындагы Бурычны кире кайтару — һәрберебезнең дә изге эше.

М. ЧЕРЕПАНОВ,
«Үзәнлек» эзләнү берләшмәсе командиры

Фамилия, исеме, атасының исеме	Туган елы һәм урыны	Һәлак бул- ган ваҡыты	Күмелгән урыны	
1. Абдуллин Каюм	13.6.1921	Коллар(?)	21.4.1944	Арисберг
2. Александрович Юзеф	3.6.1895	Казан	27.1.1945	Дюссельдорф
3. Антонов Михаил	13.11.1921	Васильево	2.6.1944	Кассель
4. Бахмутов Иван	22.12.1911	Казан	5.7.1944	Арисберг
5. Блюменталь Николай	7.3. 1906	Казан өлкәсе	22.6.1944	Кассель
6. Борһанов Сәхәп	12.2.1912	Казан	2.1.1943	Дюссельдорф
7. Вилкин Антон	15.1.1888	Казан	23.6.1943	Регенсбург
8. Власов Петр	15.9.1900	—»—	12.4.1944	Майнц
9. Гөлләмов Кашан	1.5.1906	—»—	1.2.1945	
10. Голиков Павел	6.10.1903	—»—	15.3.1943	Кассель
11. Дилифорт Юзеф	6.8.1918	—»—	29.4.1945	Оберпфальц
12. Двойничков Александр	20.7.1918	Покровский пос.	2.4.1943	Кассель
13. Заказников Петр	18.1.1910	Казан, Новославка авылы	30.1.1943	Дюссельдорф

14. Зачетов Константин	16.7.1916	Масдан	19.1.1943	Дюссельдорф
15. Исаев Микола	3.5.1909	Казан, Дья- ков авылы	30.1.1943	Кассель
16. Казанов		Казан		Кельн
17. Камалов Насыйб	5.4.1919	Татарстан	23.4.1943	Арносберг
18. Крамаренко Сергей	9.1915	Казан	7.7.1944	Арносберг
19. Каленкин Андрей Иванович	28.8.1909	Дамино авылы	20.6.1945	Оснабрюк
20. Копейкин Дмитрий	21.2.1911	Казан		Фридрихс- хорф
21. Коршунов Василий	15.11.1905	Кузубиков	17.9.1943	Кассель
22. Крусов Михаил	13.12.1918	Казан	15.12.1944	Людвигсхафен
23. Кузьмин Григорий	17.12.1918	Казан	7.6.1944...	Шлесви- г
24. Ларионов Николай	6.12.1915	—»—	7.7.1943	Кассель
25. Матвеев Сергей	8.7.1915	Окулово пос. Починки авылы	7.10.1944	Арносберг
26. Махелов Илья	8.8.1914	Казанов(?)	19.9.1944	Ветцлар
27. Нигъмәтуллин Соло- рат	10.1.1917	Казан	7.3.1943	Арносберг
28. Русанцов Борис	31.8.1894	Казан	24.5.1941	Оберсдорф
29. Савельев Михаил	8.10.1915	—»—	7.3.1945	Гамбург
30. Сапаров Дмитрий	28.4.1912	—»—	4.3.1945	Арносберг
31. Сирикова Александра	3.3.1919	—»—	6.12.1944	Арносберг
32. Сидоров Павел	18.5.1912	—»—	29.4.1942	Нюрнсберг
33. Сибататуллин Григорий	17.7.1927	—»—	17.10.1944	Виссбаден
34. Сябрина Тамара	28.9.1924	Татарстан	23.9.1943	Дюссельдорф
35. Топоркин Василий	5.5. 1918	Казан	26.2.1946	Остхольштайн
36. Тосик Владимир	1919	Казан	19.2.1942	Гамбург
37. Тофан Владимир	14.12.1918	өлкәсе Казан	9.9.1944	Ауслендерфридрихс- хорф
38. Федорин Иван	29.12.1902	Казан	9.7.1943	Кассель
39. Шәрипов Кулас	2.8.1898	—»—	28.2.1943	Брауншвейг
40. Шевченко Анатолий	27.6.1944	—»—	7.11.1944	Дюссельдорф
41. Шепилов Михаил	14.10.1897	Татарстан	24.9.1942	Дюссельдорф
42. Шерасьянов Аппа	15.9.1900	Казан		Ганновер
43. Шурлов Михаил	20.11.1920	—»—	11.2.1943	Гамбург
44. Хавилов Ботас	3.3.1907	Казан	19.1.1945	Дюссельдорф
45. Хайдаринев Минка- сыйм	28.3.1906	өлкәсе Коратей авылы	17.12.1943	Арносберг
46. Хафизов Хәким	20.9.1902	Казан	3.3.1944	Брауншвейг
47. Ялалиев Иван	1912		6.6.1945	Арносберг

КАР ИСЕ

Оетып кына кар ява. Тыныч. Кыш, урман-юллар, йорт-каралтылар белән генә канәгәтьләнмичә, кешеләрне, очар кошларны һәм хәтта һаваның үзен дә акка манарга уйлый, күрәсең. Ява да ява. Кай тарафка гына күз салма — аклык, аклык. Шушы аклык канга, күзәнәкләргә үтеп күңелне сафландырып, каядыр йөрәк түренә кереп поскан шомны сиздермичә генә эрETER, дөньяви гамьнәрнең гел пакъләрен генә жыймаган жанны чайкалдырып жибәрер кебек. Әйе, шулай тоела. Тоела гына икән шул...

Кеше кайчагында белә торып алданырга ярата. Үз-үзе белән качышлы уйнау аңа ниндидер жиңеллек китерә, өмет чаткылары уята, күрәсең. Менә шушы аклык эчендә калган яшәештә никадәр гаделсезлек, жиңмерелгән хыяллар, өзелгән өметләр, түгелгән күз яшьләре булуын онытасы, онытып торасы килә аның. Кеше хәсрәтенең күзгә бәрелеп торганын гына сездерә алса да бу аклык күптән ташкүмер төсенә керер иде инде.

Зират капкасын ачып керүгә, тирә-юнь чыннан да караңгыланыйрак киткәндәй булды. Күкрәкне кысып торган тынлык тагын да авырая төште. Йөрәк күкрәк читлегендә бәргәләнә дә, иректә чыга алмасын аңлаган кош баласы кебек, тавышсыз гына сулкылдарга тотынды. Менә алар...

Кабер ташларындагы кар бөртекләре, кеше өлешенә тигән иң соңгы сүзләрнең мәгънәсенә төшенергә теләгәндәй, бизәкле хәрәфләрне уратып алганнар:

**«Ганиуллин Хаммат Ангамович»
2.V.61. — 19.XI.81.**

Чак кына арырак икенче таш.

**«Ганиуллин Ангам Гарифуллович»
29.V.1928 — 28.12.1982.**

Этиле-уллы ике кабер.

Дошман... Сугыш... Инвалидлар... Сугышчан бурычын үтәгәндә һәлак булу... Без бүген беркемгә каршы да сугышмыйбыз ласа — ә солдатлар, аналарның уллары, кызларның сөйгән ярлары һәлак була. Без бүген беркемгә каршы да сугышмыйбыз ласа — ә солдат каберләре ишәя...

Әфганстан. Юк, бу атама безгә гади бер чиктәш ил исеме генә түгел инде. Әфганстан таулары безнең иңнәргә дә баса бүген. Әфганстан калкулыклары безнең зиратларыбызга да күпләп күчкән. Әфганстан эссесе сулышларына капкан, чәчләре яшен узып агарган, кулларына улының соңгы рәсемен тотып өнсез калган аналарның кайгысын кем генә күтәрә алыр икән?

Хәмитнең әнисе Гөлшат исеменә Кабулдан язган хатында мондый юллар бар: «Бер тәүлек чамасы яңгыр явып торды. Әмма, кояш чыгып ике сәгать тә үтмәгәндер, яңгырның эзе дә калмады...»

Аһ, күз яшьләре дә шулай эзсез генә кибә алса икән!

— Хәмитне солдат хезмәтенә 1980 елның дүртенче маенда озаттык, — ди ана, яшь тамчыларын күзлек кысалары артына яшерергә тырышып. — Һава десанты гаскәрләре сафында хезмәт итәчәген белгәч, бик сөенеп хат язды. Ул бит монда да парашют спорты белән шөгыльләнгән иде. Хәтта Казанга барып парашют белән сикергәнә дә булды. Шунның өстенә Хәмит каратә белән дә мавыга иде. Бер елны шул көрәш буенча Чаллы шәһәре чемпионы да булды. Гомумән, абыйсы

Шамил кебек тыныч, салмак түгел иде, ут борчасы кебек тере булып үсте Хәмитем.

Тере бала иде... Гөлшат апаның бу сүзләрдән соң тын калуын да, нәрсәнедер онытып калдыргандай, улы бүлмәсенә кереп китүен дә аңладым мин.

Кулымда солдат рәсеме. Озынчарак тыныч йөз. Биек маңгай астынан сынап караучы үткен караш. Ярым чишүле изү артында десантчы тельняшкасы. Погоннарда ефрейтор лентасы. Юк, бу инде кичә генә солдат киеме кигән кеше түгел. Рәсемнән солдат хезмәтенен ачысын-төчесен шактый татыган, үз-үзенә ышанычы нык булган һәм шул ук вакытта тоелыр-тоелмас кына сагыш чаткыларын яшерергә тырышкан солдат карап тора. Әйе, солдат. Әмма, ата-ана өчен ул иң беренче чиратта — бала! Һәм мәңгегә шулай булып калачак та!

Солдат хезмәте кешене тиз формалаштыра. Ил, туган жир, ата-ана төшенчәләренен асыл мәгънәсенә шунда тизрәк төшенә кеше. Ә солдат хезмәте сугыш хәрәкәтләре баручы чит-ят жирләрдә узса? Һәм аяусыз канлы бәрелешләрдә корал тотып үзең дә катнашсаң?

Туган жир мәгънәсе дә кеше яшәгән шартларга яраклы рәвештә үзгәрә, үсә, киңәя икән бит. Әнгам белән Гөлшатның икенче уллары Хәмит өчен ыштансыз йөргән чакларында туган жир төшенчәсе Тәтеш районы Бакырчы авылы белән чикләнгәндер. Мәктәптә укыган елларында ул Буа районы Каенлык авылынан алып Чаллы шәһәренә кадәр киңәйгәндер. Аннары, Совет Армиясе сафларына алынып, Латвиядә бөтен Татарстанны күз алдына китергәндер Хәмит. Ә Афганстанда? Анда хезмәт итүче солдат өчен Советлар Союзының иң ерак почмагы да иң якын туган жир бит ул. Шулай икәннән Хәмитнең Афганстаннан язган хатларын укыганда каткат ышанасың.

Гөлшат ханым өстәлгә Хәмит Ганиуллинның осталыгы мактап язылган «Гвардейская доблесть» газетасының 1981 ел, 15 январь санын куйганда да, кулларыма 3705021 нче номерлы Кызыл Йолдыз ордены ке-

нәгәсен алганда да һәм Афганстан халкы исеменнән бирелгән «Сугушчы-интернационалист» медален караганда да, ирексездән, бер нәрсә турында уйладым. Кеше гомеренен бәясә күпме тора? Беләм, андый сорау куярга беркемнең дә хакы юк, беркемнең дә. Алай гына да түгел, сорауны болай итеп кую мәгънәсезлектер дә. Гомер — бәһасыз! Туган жир шикелле үк. Күктәгә кояш шикелле. Гомер — һәр жан иясә өчен бердәнбер. Туу белән үлемне тоташтырып торучы бу гажәеп төшенчәне бары тик азатлык, ирек, намус төшенчәләре үлчәнер бизмәннәргә генә салып буладыр. Кешелек тарихының ватык көзгесендәгә без белгән һәм белмәгән исәпсез-хисапсыз сугыш афәтләренен чагылышы шуны исбатлый. Әмма, аң кеше үлеменен чарасызлыгын раслап нинди генә дәлилләр китермәсен, акыл бервакытта да аның белән килешмәячәк. Кеше яшәр өчен туа! Яшәр өчен! Яшәр өчен!

— Менә бусы газиз баламның вафат булуын белдерүче таныклык...

Ялгыз ананың хәлсез иңнәренә инде менә жиде елдан артык тау авырлыгы белән торучы кош теледәй казна кәгазен кулларыма алам:

«Хөрмәтле Гөлшат Мирзаяновна!

Тирән кайгы белән сезгә түбәндәгеләрне белдерәм: сезнең улыгыз, ефрейтор Ганиуллин Хаммат Әнгамович, сугышчан задание үтәгәндә, антына тугрылыклы хәлдә...»

Юк; укып булмый. Хәмит өстәлдәгә рәсемнән туп-туры күзләремә карый. Карашында бары бер генә үтенеч: сез әнине, әнкәемне тынычландыра күрегез берүк. Мин аның белән исән. 1981 елның 19 ноябрендә минем йөрәк тибешем кабаттан әнкәмнекенә кушылды. Минага эләгеп һавага очкан көнне, фәрештәгә әйләнеп, әниемнең иңнәренә кайттым мин. Савап жыясыгыз килсә, әнине, әнкәемне тынычландыра күрегез берүк...

— Гөлшат апа, сез улыгызны Хәмит дидегез, ә монда Хаммат дип язылган?

Киеренкелекнең чиктән аша баруын тойган ана өчен дә кирәк иде мондый гадәти сорау.

— Әйе, улымның чын исеме — Хә-

мит. Таныклыгына да шулай язылган иде. Эмма беренче таныклыгы югалды аның, ә дубликатта ялгышлык жибәргәннәр. Шуңа күрә без дә, иптәшләре дә аны һәрвакытта Хәмит дия идек.

— Ә ирегең, Хәмитнең әтисе...

— Әнгам абыеңмы? — дип бүлдерде ул, тел төбемне ярым сүздән үк аңлап. — Каты агач кинәт сына шул. Имәндәй ир иде бит. Әфганнан беренче хат килү белән өзеп әйтте Әнгам: «Ул кайтмаса, мин дә яши алмам!» Ә инде үлем хәбәре килгәч, тәгәри-тәгәри бер генә еламады ул. Аннары еларлык яше дә калмады, күзгә күренеп ките, утырып саргайды. Белмим, ни өчендер, Әнгам белән Хәмит арасында, ата белән ул буларак, аңлап бетерә алмаслык үзгә бер якынлык бар иде. Хәмит, әтисе өчен өч баланың берсе генә булмыйча, аның яшәү терәге, ир-имәнне жирдә тотып торучы үзәк тамырга әйләнгән булган, күрәсең. Шуның өчендер, Хәмитнең каберенә соңгы уч туфракны салгач, янәшәгә генә икенче казыкны да кагып куйды: «Бусы минем урын...» Хәмитне 1981 елның 2 декабрендә күмгән идек, ә әтисе Әнгам 1982 елның 28 декабрендә гүр иясе булды. Шәм кебек сызды да, ел эчендә янып та бетте.

Ана сөйли дә сөйли. Ишелеп-ишелеп килгән кайгы дулкыннарына, берсе артыннан берсе туып кына торган тормыш сынауларына чыдасалар да, аналар гына чыдый аладыр.

Аналар һәм... сугыш. Моннан да капма-каршырак мәгънәле тагын нәрсә булуы мөмкин соң дөньялыкта? Мәңгелектән безгә кадәр капма-каршылык символы булып килүче ут белән сумы? Юк. Нәкъ менә ут-су берлеге жир йөзенә тереклек бүләк иткән ләбаса.

Аналар һәм... сугыш. Тагын күпме түзәрсен син, кешелек, әлеге газраиллар өчен генә кулай булган мәгънәләр янәшәлегенә? Туу табигый булган кебек, үлем дә табигый булырга тиеш түгелмени?

— Ә менә болары Кабулның үзеннән, Балахисар крепостеннан язылган хатлар. Һәр хатында диярлек сөңлесе Фәниянең укуы белән

кызыксына, киңәшләр бирә иде. Фәния инде институт тәмамлап эшли башлады, ә ул...

Хатлар... Хатлар... Хатлар...

Бер тамчыда дөнья чагыла, диләр. Бу хатларда да шушы күркәм гәлләнең татулыгын, гадәтләрен, үзара мөнәсәбәтләрне бер дә ялгышмыйча күрәп була. Бер хатта абыйсы белән күрешә алмау үкенече булса (Хәмит солдат хезмәтенә май башында китә, ә абыйсы Шамил шул ук айның азагында солдаттан кайта), икенчесендә әнисенә үтенеч хатларны ышрак һәм күбрәк итеп язса иде. Хәмит әнисе язган хатларны аеруча яраткан. Юк, бу әнисенең туган тел, татар теле укучысы булганлыктан матур итеп яза белүеннән генә түгел, барыннан да бигрәк әни хаты, кырыс солдат тормышына аз булса да, вакытлы гына булса да өй жылысын житкерүче, тылның ныклығын, ышанычлылыгын белдерүче һәм иң мөһиме, нинди генә авыр хәлләргә калсаң да сине, улым, дип, көтеп алырдай иң якын кешең, әниң барлыгын кабат-кабат белдерүче хатлар булгангадыр.

Тәрәзәсеннән ак карга төренгән уңым басуы күренеп торучы Хәмит бүлмәсенә керәм. Шәңгәне сөт белән ашарга яратучы, жаны-тәне белән спортка бирелгән, хәмер-тәмәке ишеләрнең нәрсә икәннән дә белергә теләмәүче, гитарада уйнарга яратучы һәм гомерен Совет Армиясе сафларында хезмәт итүгә багышларга әзерләнгән Хәмит Ганиуллин менә шушы стеналар арасында үскән. Жәйге иртәләрдә аның бүлмәсе һәрвакыт кояшлы булгандыр. Ямь-яшел уңым басуы өстендә сайрап торучы нәни тургай һәрвакыт югарыга, кояшка әйдәгәндер аны.

Ә бүген тургай да, кояш та, күзне иркәләп торучы яшеллек тә юк. Бүген оетып кына кар ява. Каяндыр көнбатыштан күтәрелгән дым Әфганстанның кайнар жыллара белән шушы йорт өстендәге бушлыкта очраша, күрәсен.

Кардан, ап-ак кардан кан исе килә...

ДАНИС ХӘЙРУЛЛИН,
Чаллы

ТАТАР БУЛЫЙК!

Былыр ел жылы килде. Жиргә дә, кеше күңеленә дә. Шундый жылы көннәрнең бер саф жиле безгә — татар бәндәләренә дә дә ифрат кадерле хәбәр килтерде. Бу безнең үз Югары Советыбызда Татарстан Совет Социалистик Республикасының дәүләт суверенитеты турында Декларация иде. Димәк, без мөстәкыйль, без бәйсез. Үзбилгеләнү, үз законнарыбызны чыгару хокукына гына түгел, жир-суларыбызга, табигый байлыкларыбызга да хужа булу хокукына да ия булдык.

Без динсез, димәк, имансыз, кыйбласыз булып яшәдек. Үзебез эшләп биргәннән безгә — Татарстанга садакасы гына кайтты. Хужа була белмәгәч, үзебезнеке дип эшләмәгәч, безнең житештергәннәребез дә батракларныкыча булды. Дөнья базарында күрсәтерлек әйберләребезнең дә күбесен, электәгечә, күңел бизәге куеп эшләмәдек. Ә бит болгар бабаларының осталыгын жуймаган татар һөнәрчеләре ниләр генә ясый алмаслар иде.

Сүнгәнне тергезүе кыен. Менә сиңа ирек, жир, һөнәрханә, дип тәкъдим итәбез. Татар һөнәрчеләре бик ишәйми. Мөстәкыйльлеге белән бергә, горурлыгы да беткәнме эллә татарның?!

Мин үзебезнең Буа ягын гына алам. Өзгә бит меңләгән бакча остасы, тире иләүчеләр генә түгел, читек-кәвеш тегүчеләр, түбәтәй, татар бүреге, татарның милли савыт-сабасын эшли ала торган, курай, сыбызгы, башка уен-музыка кораллары ясаучы осталары да булган. Тел өйрәнү белән бергә, татарлыкны торгызыр өчен шулары да кирәк. Жыры кире кайтсын, моңы кире кайтсын.

Хәзер татар газеталарында татарның татарлыгын тартып алдылар, дип аңоралар. Имештер, күп мәсхәрәләү сүзләре тагалар, көлэләр. Ә беләсезме, әле безнең этиләр заманында гына башка милләتلәр, бигрәк тә урыслар олылап

«князь» дип йөрткәннәр. Безнең мәрхүм әткәй ярты Рәсәйне гизгән, корабльләрдән товар бушаткан, «кәжә» киеп, төзелештә кирпеч ташыган кеше иде. Бу хөрмәтне татар нәрсә белән яулаган соң? Эшкә ул һәрвакыт чиста йөргән (эш киemen сумкасына салып). Ярдәмчел, рәхимле, бәхәс яратмаучы, кычкырып сөйләшмәүче булган. Шушы рухи һәм мәдәни олуглыгы өчен олыланганнар аны. Алдашмаган, сүзенә тугры калган, усал сүз әйтмәгән. Әмма үзен кимсетергә юл куймаган. Моңа ул һәр милләт кешесенә дустанә мөнәсәбәттә булуы белән ирешкән. Эш вакытын эрәм үткәrmәгән, бу синеке, бу минеке диеп тормыйча (ул вакытларда да татарлар аерым бер бригада булып оешканнар), аттай эшләгән. 1880 елда Санкт-Петербургта басылган «Сембер губернасының топографик язмалары» дигән китабында чиновник Тимофей Масленников та татарларны мөлаем, мәдәни, саф, олы жанлы, берләшә алуучы, югары әдәплелек саклаучы, мөхтәрәм халык дип язып калдырган. Моңы бит татар тарихчысы түгел, урыс язган. Сокланып язган.

Инде хәзер үзебез югалткан шул әдәплелегебезне, кешелеклегебезне кемнәрдер тартып алды дип гаеплибез. Дөрөс, гаепләрлекләре дә бар. Усал Иван IV заманында Казанны алганда ир затыннан булган барлык татарны кырып бетергәннән, кан елга булып акканын да без тарихтан беләбез. Мөселманны диненнән биздерү-чукындыру нинди генә көчләрләргә аркылы бармаган. Бусы да мәгълүм. Ә менә шул заманда «чукындырганда да чукынмаган татар теле» татарлар иң күп яши торган шәһәрләрдә дә экренләп бетүгә таба бара. Моңа карата көчләр булдымы соң? Юк, әлбәттә.

Язма мирасыбызны гына алыык. Утызынчы елларда гарәп алфавитын латинга алыштырдылар. Ярый, бусы хуп-

ларлык та. Татар европалашты. Бөек Ватан сугышы елларында Европа илләрендә булганда без — сугышчылар авыл исемнәрен укый алдык. Дару исемнәре таныш иде. Латин алфавиты башка чит телләргә өйрәнүгә җиңелләштерде. Ә инде 40 нчы елларда (беренчесен керткәннән соң ун еллап үткәч) рус алфавитына күчү нигә кирәк булды. Без латинны сатып, алфавитыбыздан гына түгел, европалыгыбыздан да колак кактык.

Сулар үргә акмый. Ярты гасыр элек югалтканны кире кайтарып булмый. Бу, сүз уңаенда, безне җәберләделәр, кимсеттеләр, без ирексез булдык, дигән ах-вахларга карата гына.

1938 елда мин Казанның технология техникумына укырга кердем. Татар маләһәт имтихансыз алдылар. Ә рус теленнән ике билгем дә 4 ле генә (башка фәннәр бишле) иде. Баштагы ике елында (математика-физикасына кадәр) фәннәргә укыту татар телендә алып барылды. «Технология кожи», «Машиноведение» генә рус телендә иде.

Сугыштан кайткач та әле кайбер техникумнарда беренче курсларда татарча укыту сакланып калган иде. Әмма татарча укуга рус алфавиты тискәре йогынты ясады. Балалар мишәрләште. Инде килеп, татар телендәгә урта мәктәпләргә бәтүе?! Алар өчен дә аерым Указ кабул ителмәде бит. Үзбездә балаларыбызны рус классларына бирә башладык. Әнә Буадагы Мулла-ханов Вахитов исемендәгә мәктәп ун ел тартышты. Татар контингентын югалткач, русча укытуга күчте. Авыл мәктәпләрендә дә югарырак классларда (татар мәктәпләрендә дә) хәзер урысча укыталар. Өйдә, гаиләдә үк инде балаларның теле «әткәй-әнкәй» белән түгел, «папа-мама» белән ачыла. Ә исемнәргә килик: Роберт, Радик, Эдик, Руслан, Эльмира,

әллә ни тагы. Исемнәренә карасаң, кайсы милләт — русмы, итальянмы, французмы, немецмы икәннән шайтан да аерып алмаслык.

Милли киёмнәребезне дә үзбездә сатып ташладык. Әнә чувашларга карагыз. Әбиләреннән калган хәситәле милли туй күлмәген алар, буыннан-буынга күчә-рәләр, сандыкларында саклыйлар, мәҗлестә шуны киеп утыралар. Безнең мөхтәрәм татарның чиккән кәләпүше, читкәкәвеш сәхнәләрдә генә калды. Татар хатыннарының үзләре сугып, агартып, чиккән сөлгеләрен музейларда да сирәк очратасың. Ни генә кими безнең татар кызлары, хатыннары... Бот төбәнә кадәр ертык юбка кию генәме соң?! Шәрә тәннәрен күрсәтүдән дә тайчанмыйлар. Күлмәкләргә өстән аска таба, астан өскәрәккә ачыла бара. Шуны «шәрәлектә — матурлык» дип кайбер газета-журналлар да мактыйлар.

«Мөстәкыйльлек, ирек алырга (350 елдан соң) көчә җиткән татар халкының аны сакларга, акларга, гамәл итәргә, аннан файдаланырга, ахыр чиктә үз иманына кайтырга рухы җитәрме? Безгә матди мөстәкыйльлек кенә түгел, рухи үзгәрү, үзбездә саф татар итеп таныту да кирәк, бик кирәк.

Мөстәкыйль мәмләкәт булуыбыз белән без башлап туган телебезне кайтардык. Татар теле, рус теле кебек үк, Татарстанда дәүләт теле дип игълан ителде. Хәзер инде теш-тырнак белән татарның үзенә генә хас горур-гадәтләрен, кыйбласын кайтарырга кирәк. Сәгать сукты, җил авышты. Без ирекле милләт. Аны саклар һәм үстерер өчен бер генә нәрсә кирәк: татар булайк, җәмәгать!

ГАЛИМ ШӘЙХИЕВ,
*Татарстанның атказанган
мәдәният хезмәткәре
Буа шәһәре*

БАЙ ТАРИХЛЫ АВЫЛЫМ

Узган ел республикабыз үзенең 70 еллыгын билгеләп үтте. Әйтсә дә юк, истәлекле дата, олы бәйрәм. Сөйли китсәң, уңышлары, казанышлары күп республикабызның. Җитмеш еллык тарихы дәверендә ул илнең иң үскән төбәкләренең берсе булды. Һәм, ниһаять, союздаш республика статусы алуга иреште.

Әмма үткән юлыбыз гел тигез генә булмаган шул. Күп кенә ялгышлар да җибәрелгән. Дөрес, алар безнең республикабызга гына кагылмый, ил буенча шулай хаталандык. Әйткәч, кырыгынчы елларда экономикабызның түбән дәрәжәдә булуы крестьяннарга, аларның ихтияжларына дөрес булмаган караш ар-

касында да шактый хаталар жибәрелде дип уйлыйм мин. Моны туган авылым — 60 хужалыклы Кече Мирәтәк (Бичер) авылы тарихы мисалында да күрәм.

...Бу вакыйга онытылмаслык булып хәтергә сеңеп калган. Ул чакта миңа 9—10 яшьләр тирәсе генә булгандыр. Башкалардан йорт-жирләренен бөтенлеге, мал-туарларының көрлеге белән генә аерылып торган өч гаиләне, «кулак» ярлыгы тагып, сөргенгә жибәрделәр.

Сөрелгәннәрнен берсе — 7 бала атасы Шәвәли Абдуллин иде. Ул 1921 елгы ачлыкта Ярославль өлкәсенә барып йөкче булып урнашкан. Шуның бәрәбәрәнә гаиләсен ачлык үлеменнән йолып калган. Күпме михнәтләр күргәннен ул үзе генә белә.

Сәлмән абый Зыятдиновны «кулак» иткән нәрсә исә бер таш келәт иде. Анда авыл кибете ачтылар, ә өенә колхоз идарәсе урнашты.

Гомумән, авылдашларым тырыш, эшчән, шул ук вакытта укуга, белем алуга хирыс кешеләр иде.

Бохарага барып белем алган, Мәккәгә барып кайткан Сәләхетдин муллагына киңәш-табыш итәргә башка төбәкләрдән дә киләләр иде.

Авылыбыздан шактый танылган кешеләр чыккан. Нефтьче Гыйният Сабилов — Социалистик Хезмәт Герое исеме

нә лаек булган кеше. Ә орден-медаллар белән бүләкләнгән авылдашларыбызны республикабызның, илебезнең кайсы гына төбәкләрендә очратмыйсың. Укытучылар, инженерлар, геологлар... алар.

Авылыбыз әлләни зур түгел, ул елдан-ел матурая, төзекләнә. Берсеннән-берсе матур йортлар калкып чыга. Халкым тырыш — ит, сөт өчен күп итеп терлек асрый — үз гаиләсен дә тәмин итә, дәүләткә дә өләш чыгара.

Кыскасы, авылыбызны үткәннәр белән шактый озын жепләр тоташтыра. Изгеләр каберлеге — үзе бер тарих. Анда сугышчылар күмелгән, диләр. Кемнәр белән сугышканнар? Авылымның атамасы «Бичер» каян алынган? Без әлегә аларның берсен дә белмибез. Риваятьләргә караганда, имеш, Бичер исемле хан булган. Дөрөс, моны исбатлавы кыен. Әмма бу сүзләрдә хаклык юк түгелдер. Ханнарда дан жырлый, дип «Идегәй» дастаны тыелган чорда авылыбыз да Кече Мирәтәккә әйләнде. Хәзер «Идегәй» дастаны аерым китап булып басылып чыкты. Бәлки, авылыбызга да элекке исемен кире кайтарыргадыр. Бичер — яңгыравыклы, тарихи атама бит.

Н. ШӘМСИВӘЛИЕВ,
сугыш һәм хезмәт ветераны
Саба районы

ШӘРЫК ХАЛЫКЛАРЫ КОРЫЛТАЕ

Быел апрельдә Казанда СССРның төрки, фарсы һәм кавказ-иберий халыкларының икенче корылтае булачак. Беренче, оештыру корылтае ярты ел элек Мәскәүдә үткәрелгән иде. Анда 31 формаль булмаган оешмадан 150 дән артык делегат, шул исәптән ТИҮдән дә 50 дән артык делегат катнашты. Аның эше турында киң информация булмаганлыктан, минем әлегә язам журнал редакциясен һәм укучыларны кызыксындырмый калмас дип уйлыйм.

Форумда катнашучылар илебездәге милләтара мөнәсәбәتلәрдә вакыйгаларның кискен үзгәрү куркынычы барлыкка килүе уңаеннан бердәм рәвештә зур борчылу белдерделәр. «Акрынлап якынлашучы һәлакәтне ничек булдырмый калырга, барлыкка килгән тупик-

тан чыгу юлын ничек табарга?» — төп тема шуннан гыйбарәт иде. Һәм бу уңайдан илебезнең шәрык халыклары тормышының социаль-иңкыйсәди, сәяси-хокукий проблемалары, аларны хәл итү юллары тикшерелде.

Делегатлар бу проблемалар кинәт кенә, кичә генә дә һәм бер бүген генә дә барлыкка килмәвен билгеләп үттеләр. Алар аз-азлап, дистә еллар дәвамында туплана килде. Һәм бөтен нәрсәдә дә үзгәртеп коруны гаепләүчеләр хаклы түгел. Юк, ул бары аларны тулысынча өскә генә чыгарды. Иң мөһиме, корылтайда катнашучыларның фикере буенча, тоталитар жәмгыятьтән гуманлы, демократик, хокукий жәмгыятькә күчүне гамәлгә ашырудан гыйбарәт.

Корылтайда тарихи гаделсезлек-

нең биш баскычлы: союздаш, автономияле республикалар, автономияле өлкәләр, округлар һәм үзидарәнең бернинди формасына да ия булмаган халыклар иерархиясе законлы рәвештә ныгып урнашканда ук инде салынганлыгы турындагы фикер яңгырады.

Әгәр автономияле республикалар һәм автономияле өлкәләрнең хәле авыр булса, ә инде автономияле округларныкын — коточкыч дигән карарга кирәк. Мәсәлән, Төньяк һәм Себернең кайбер халыклары этнос буларак юкка чыга. Корылтайда билгеләп үтелгәнчә, проблемаларның башлангычы — ведомство эгоизмында, икътисади һәм хокукий якланышның анык механизмнары булмауда.

Мондый мәсьәләләр белән республикалар халыклары очрашалар инде. Корылтайда Татарстан һәм Башкортстан жирләре астынан нефтьне тыелгысыз суыртып алу фактлары китерелде. Шунан алына торган күп миллиардлы суммалар әлеге республикалардан читкә «акты». Алтын һәм атаклы алмазлар чыгарыла торган Якутия территориясе ай ландшафтына диярлек әйләнде.

Сталинның милли сәясәте тирән деформацияләргә китерде. Мәсәлән, кайчандыр 500 меңнән артып киткән нугайлар хәзер жиде тапкырга кимеде. Аларны 1922 елдан башлап биш мәртәбә бер урыннан икенче урынга күчеп утырырга мәжбүр ителләр, Чечен-Ингуш, Дагстан һәм Ставрополь крае арасында өч кискәккә аердылар.

Кырыгынчы елларда үзләрен күптәнге тарихи жирләреннән куылган кырым татарларының, Месхетия төрекләре, ингушларның, чеченнарның, Идел буе немецларының, көрдләрнең, карачайларның һәм башка халыкларның хәле фажигале. 1989 елның 14 ноябрендә СССР Югары Советы тарафыннан сөрелгән халыкларның хокуклары турында Декларация кабул ителгән иде. Әмма бүгенгәчә бер генә репрессияләнгән халык та әлегә тулы милли хокуклар ала алмады. Үткән көз Кырым өлкә Советы депутатлары тарафыннан кырым татарларына Кырым ярымутравының көньяк өлешенә кайтуны тыя һәм шул ук вакытта миллиәтара кнсеренкелекне көчәйтә торган карар кабул ителде.

1990 елның мартында илебез Президенты тәкъдиме буенча 1939 елда юкка чыгарылган ингуш халкының автономиясен торгызу турында карар кабул ителде. Ингуш делегациясе вәкиле корылтай делегатларын аның буенча бернәрсә дә эшләнмәве хакында хәбәр итте.

Корылтайда аз санлы халыкларның үз халкы вәкилләре тарафыннан идарә

ителергә тиешлеге турындагы фикер кабатланды. Мәсәлән, юкагирлар мең кеше генә, ә жирле Советларда аларның вәкилләре бөтенләй юк.

«Урал» жәмгыяте вәкиле Д. Вәлиев фикере буенча, барлык этнослар һәм халыклар БМО субъектлары булырга тиеш. Чыннан да, БМОга аның чын мәгънәсен кире кайтару зарури. Югыйсә ничек килеп чыга: ул Жир шарының 2000 этносы һәм халыкныкы түгел, ә 160 дәүләт оешмасы булып тора!

Корылтай күрсәткәнчә, рухи өлкәдә дә күп кенә кискен проблемалар тупланды. Болар — милли телләрнең таралу һәм эш итү өлкәсенә тараюы, милли мәктәпләрнең таркалуы, милли башлангычлар һәм ганганәләр белән элементанә югалуы. Кайбер халыкларда, шул исәптән кырым татарларында, Месхетия төрекләрендә, нугайларда ни театрлар, ни вузлар, ни мәктәпләр, ни музейлар, башка мәдәни объектлар юк.

Гомумтөрки телен һәм гомумтөрки әлифбасын төзү мәсьәләләре дә актив тикшерелде. Мәсәлән, латин әлифбасы нигезендә шрифт булдыру турында тәкъдим кертелде. Делегатларның бер өлеше әлеге тәкъдимне, икенчеләре гарәп шрифтына, ә кайберәүләр — борынгы төрки рун язуына әйләнеп кайтуны яклadı.

Корылтайда СССРның барлык төрки, фарсы һәм кавказ-иберий халыкларын бергә туплау турында СССР һәм суверен республикалар Югары Советларына, СССР һәм БМО Президентына мөрәжәгать, Декларация һәм Килешү кабул ителде. Корылтайның Координацион советына рәистәшләр сыйфатында СССР халык депутаты язучы О. Сөләйменов, Казахстандагы «Азат» хәрәкәте жетәкчесе С. Актаев һәм ТИҮ президенты М. Мөлеков, «Иттифак» фиркасеннән «Республика» газетасы мөхәррире Р. Садыков, ә болгар оешмаларыннан И. Хәмидуллин («Фиркаи Нажия» фиркасе, Чаллы шәһәре), «Болгар иле» газетасы мөхәррире В. Шәрипов (Оренбург) һәм башкалар керде.

Делегатларның гомуми омытылышын белдереп, О. Сөләйменов хәзер гасырлык колониаль бәйлелектән бәйсезлексез аша үзара бәйлелек чорына күчәргә кирәк дигән билгеләп үтте. Һәм бу идея СССРның төрки, фарсы һәм кавказ-иберий халыкларының I нче Оештыру корылтаеның соңгы нәтижәсе булып әверелде.

М. ИЖБУЛАТОВ,

СССРның төрки, фарсы һәм кавказ-иберий халыкларының I нче Оештыру корылтае делегаты

Гаяз Исхакый — татар мәдәнияте тарихында иң кызыклы шәхесләрнең берсе. Аның биографиясе әле бүгенгәчә җитәрлек өйрәнелмәгән, уйдырмаларга һәм сәяси риваятьләргә бай. Түбәндәге мәкаләдә катлаулы һәм каршылыклы бу шәхесне язучының дустанә һәм көрәштәше С. Солтан (Уфалы) үзенчә бәяли.

Мәкалә инглиз телендә дөнья күрә. (Central Asian survey. Special issue: Idel-Ural, 1990, number 2). Ул кайбер кыскартулар белән басыла.

Авторның кайбер нәтиҗәләре, шул исәптән ТССР төзелгә кагылышлылары да, редакция фикере буенча, ялгыш, объектив чынбарлыкка туры килми.

С. СОЛТАН (УФАЛЫ) ¹

ГАЯЗ ИСХАКИЙ-ИДЕЛЛЕ. ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТЫ

Гаяз Исхакый-Иделле 1878 елның 23 февралендә Казан янындагы авылларның берсендә — Яуширмәдә мулла гаиләсендә дөньяга килә. Унике яшенә кадәр ул әтисе мәдрәсәсендә сабак ала. 1890 елда аны Чистай мәдрәсәсенә жиберәләр, ә өч елдан соң ул Казанга, тагын да абруйлырак саналган мәдрәсәгә килә.

Чистайда Гаяз Исхакый гарәп грамматикасын өйрәнә һәм мантийк (логика) һәм фәлсәфә дәрәсләре ала. Заманында Шиһабетдин Мәрҗанинең шәкерте һәм тарафдары булган кардәше Шәйхетдин ага аңарга башлыча төрек әдипләренең әсәрләреннән торган китапханәсен васыять итеп калдыра.

Казанда Гаяз Исхакый шул чордагы мәшһүр мөгаллим Галләм хәзрәт кул астында гыйлем хасил итә. Ул бик яшьли ислам дөньясының тарихын өйрәнә башлый. Соңрак, әдәби эшчәнлек белән бергә сәясәт белән дә шөгыльләнә башлагач, ул мөселман халыкларының тарихын бик яхшы белүен күрсәтә. Истәлекләренең берсендә ул болай дип яза: «Мин ислам дөньясы фажигасенең тамырларын төпченә башладым. Нишләп алар, башта Көнчыгыш халыклары арасында алдынгы урынга чыгып

¹ С. Солтан (Уфалы) Төркиядә Г. Исхакыйның якин фикердәше була.

та, ахыр килеп колонизаторлар золымына элэккәннәр?»

Гаяз Исхакыйның Чистай һәм Казандагы тормышы, уку еллары һәм ижади эшчәнлегенең башлануы Россия империясендәге мөселманнарның 1860 еллардан соң башланган уяну чорына туры килә. Гаяз Исхакыйның әдәби мирасына дәрәҗәсез һәм тулы бәя бирү һәм аның «шималь төркиләренә» — татарларның рухи тормышындагы урынын аңлау өчен шул милли уянуның сәбәпләренә кыскача тукталыш җитк.

XIX гасырның икенче яртысында Россиянең Төркестанны яулап алуы башлана. Рус экспансиясе Казан татарларының Көнчыгыштагы мәнфәгатенә турыдан-туры кагыла. Моңа кадәр Россиянең Көнчыгыш белән сәүдәсе Казан татарлары кулында иде. Яулап алу нәтижәсендә патша хөкүмәте акрынлап Идел буйы татарларының сәүдә һәм сәнәгый эшчәнлеген кыса башлый. Татарлар исә, үзләренең яшәү мәнфәгатьләрен һәм «тижарәттәге» (сату-алудагы) позицияләрен яклап, сәүдәдә Европа методларын үзләштерергә, яңа шартларга жайлашырга тырышалар. «Шималь төркиләренә» берсе — Шиһабетдин Мәржани, тәғлим¹ вә тәрбия ислахчысы теолог галим, европача мәгънәдә чын тарихчы буларак, бөтен Шәрәккә шөһрәт казанды. Икенче ислахчы галим — Хөсәен Фәезханов та, мәгърифәтче, энциклопедист һәм педагог Габделкаюм Насыри дә шушы чорда яшәде һәм эшләде. Бу эшлеклеләр татар халкының прогресс юнәлешен мәгариф системасын европалаштыруда күрделәр.

Бу эшлеклеләрнең идея һәм хезмәтләре Гаяз Исхакыйның интеллектуаль үсешенә зур йогынты ясады. Ул Шәрәк мөселманнары һәм татарларның колониаль золымга элгү сәбәпләрен тикшерергә керешә дә. Гаяз Исхакый да «шималь төркиләренә» культура һәм мәгариф системаларын европалаштыруны азатлыкка беренче адым дип аңлый. Аның иң беренче басма әсәре «Тәгалләмдә сәгадәт» (1898 елда нәшер ителгән) мәгариф мәсьәләсенә багышлана. Шушы әсәре белән үк ул — әле егерме гәнә яшьлек егет — Урал һәм Идел буйы әдәби даирәләрендә атаклы булып китте. Әсәрендә ул төрки халыклар дөнъясын уянырга, цивилизация һәм тәрәккыятка кушылырга чакыра.

Рус миссионерлары Шәрәкнең активлашуынан һәм татарларның уянуынан борчуга калалар. 1854 елда Казан университетының моңарчы татарлар Муминов (Мөәминов) һәм Мөхәммәтгали Мөхмүтов, шулай ук азербайҗанлы И. Казембек эшләп килгән Көнчыгыш факультеты яптырыла. Аның урынына төбәктәге халыклар, бигрәк тә татарлар арасында православие тарату кадрлары әзерләү максатыннан чыгып, гимназияләрдә көнчыгыш телләре укыту кертелә. 1853 елда махсус указ белән Казан рухани академиясе ачтырыла. Бу академиянең төп максаты итеп Идел төбәгендә татарлар, чувашлар һәм фин-угырлар (бигрәк тә марилар) арасында эшләү өчен миссионерлар хәзерләү куела. Православие чиркәвенең Казан ханлыгы яулап алынган заманнарда берле жәелдерелгән миссионерлык эшчәнлегенә, халыкны христианлаштыру системасы Н. И. Ильминский житәкчелегендә яңабаштан корыла. Ильминский методы буйынча православие миссионерларының үгет-нәсихәте башка дин тотучыларның үз телендә алып барылырга тиеш була. Эш нигезенә рус булмаган халыкны рус шрифты миссионер әдәбиятын тарату юлы белән руслаштыру салына. Әмма бу чаралар зур уңыш китерми, киресенчә, Россиядәге татар халкының ярусы каршылыгын китереп чыгарды. Татарлар үз общиналарын үзләре европалаштырырга омтылалар. Европалаштыру (ул Төркиядә солтан Габделгазиз заманында була) — башлыча Европа фәне казанышларын үзләштерүне күздә тотта. Шулай итеп, та-

¹ Тәғлим — укыту, өйрәтү

тарлар рус миссионерлары тарафыннан дин һәм мәдәниятләренә ясалган һөжүмне ортодоксаль ислам принциплары нигезендә түгел, Европа цивилизациясе тәэсирендә башланган милли-мәдәни яңарыш игълан итү белән кире кагалар.

Европалашу чорында Россия татарлары һәм башка мөселманнарның милли аңы үсә. Бу чорда үзенә исемен Россия мөселманнарының уянуы, цивилизациягә омтылышы белән аерылгысыз бәйләгән кеше — Исмагыйл Гаспринский үз эшчәнлеген жәелдереп жибәрә. Исмагыйл Гаспринский Россия төркиләренә уянуында төп тезис булып «Тел, фикер вә рус бердәмлеге» ятырга тиеш дигән саны. Исмагыйл Гаспринский, аның «Тәржеман»¹ газеты Гаяз Исхакийның рухи формалашуына хәлиткеч тәэсир ясый.

Гаяз Исхакий үзенә талантын һәм хезмәтен прогресс эшенә багышлады. Ул Мәржани, Фәезханов һәм Насыйриларның әдәби традициясен давам итте һәм үстерде. Әдип һәм мөхәррир буларак, Гаяз Исхакий Казан татарлары тарихында шушы мөхтәрәм кешеләр белән бер рәттән тора. Ул әдәби һәм матбугат эшчәнлегендә кин массаларның милли уянуы идеяләре белән рухланды. Аның тәгалләм² — хөррияткә беренче адым дигән лозунгысы шул идеяләргә азатлыкка шиксез илтәчәк булгануын белдерә. Реформизм һәм мәгърифәтчелек идеяләре халыкның асыл угыллары булмыш Ф. Кәрим, Фатих Әмирхан, Г. Рәхим, Г. Ибраһимовларны һәм, барыннан да элек, Гаяз Исхакийны үзгәртәчәк итте.

1899 елда Г. Исхакий Казандагы «Русско-татарская школа»ны төзүчеләрнең берсе буларак, рус классикларын үзләштерергә керешә. Ин башта ул әдәбият теориясен һәм матбугатны өйрәнә. Аның гыйлем нәтижәсе арта, һәм ул халыкның мәгърифәтен һәм рухи үсешен күтәрү өчен әдәбиятны кинрәк файдаланырга иде дигән фикергә килә. Ул «халыкка керә» һәм тиз арада кин карашлы юлбашчы репутациясен казана. Ул күп вакытын һөнәрчеләр, эшче һәм крестьяннарга арасында үткәрә. «Гавам халкы» (гади кешеләр) арасында үз халыкның азат булугына өметләрен жуйганнарны да очрата. Ижатының башлангыч чорында Гаяз Исхакий социаль тигезсезлек һәм шәхси азатлык мәсьәләләре белән күп шөгыйльләнә. Бу хәл аның «Теләнче кыз», «Кәләпүшче кыз» дигән хикәяләрендә һәм «Жәмгыять» дигән комедиясендә ачык беленеп тора. Кешеләргә түбәнлеген һәм инсафсызлыгын күрү, ул «милли хокуксызлык богауларынан котылып булмастыр» дигән фикер туачагына игътибар иттерә башлый. Һәм үзенә «Ике йөз елдан соң инкыйраз»³ дигән атаклы рисаләсендә ул Идел буе татарларының киләчәге турында тирән борчылуын белдерә.

Гаяз Исхакий барлыгы кырык бишләп әдәби әсәр язып, аларда ватандаш-милләттәшләрен тасвирлау, азатлыкны данлау белән бергә, гыйлем вә мәгърифәткә өндәү аша массаларга азатлык юлын күрсәтергә тырышты. Шуңа күрә аның барлык әсәрләрендә дә өстенлек итә.

Гаяз Исхакийның ижатын өч этапка бүлсәң мөмкин.

Беренче этап — милләтне агарту: «Кыямәт» комедиясе, «Тәгалләмдә сәгадәт» хикәясе, «Өч хатын белән тормыш» драмасы, «Мулла бабай» кыйссасы. Икенче этап — Россиядә төрле халыкларның тигезлек өчен көрәше: «Дулкын эчендә» драмасы, «Өйгә таба» кыйссасы. Өченче этап — Идел буе («Шималь») төркиләренә милли азатлык көрәше: «Олы Мөхәммәт» драматик кыйссасы, «Ике ут арасында» драмасы, «Зиндан» хикәясе, «Тартышу» драмасы.

Гаяз Исхакийның сәяси эшчәнлегенә дә шуңа күрә аша үтте дияргә була.

¹ Тәржеман — тәржемәче

² Тәгалләм — өйрәнү, белем алу

³ Инкыйраз — бетү, юкка чыгу.

Әдип һәм мөхәррир-нәшир Гаяз Исхакий Идел-Урал төбәгенен сәяси тормышына «Шәкертлек» дигән яшерен оешма төзү белән килеп керә. Берездан «Шәкертлек» оешмасы «Хөррият» дип атала башлый һәм үзенен радикаль программасы аркасында милли азатлык хәрәкәтенен үзәгенә әверелә. 1901 елда Гаяз Исхакий катнашында беренче яшертен газет — «Тәрәккый» пәйда була. Бу чорда татарларның мәдәни-ижтимагый тормышына ике төп агым — «Кадимчелек» белән «Жәдитчелек» арасындагы тартыш, көрәш хас. М. Әрәле әйтүенә караганда, «Тәрәккый» газеты чыга башлау йоклаган кешеләр арасында быргы кычкырткан кебек тәэсир итә. Тарихи Казан каласының төрки жәмәгәте таяк тыгылган кырмыска оясына охшап кала». Гаяз Исхакийның «жәдитчеләр»-яңачылар, европачылар ягында булуы аларның жиңүенә, гүяки, уңай фал була.

Яшертен «Хөррият» басмасы Гаяз Исхакий нәширлегендә 1902 елда пәйда була. Бу басмадагы макаләләр патша хөкүмәтен тәнкыйтьләп, революция килүен хәбәрлиләр. Шуңа ук елда Гаяз Исхакий рус социал-революционерлар (эсерлар) партиясенә кушыла. Рус-япон сугышы «Хөррият» оешмасының активлыгын кискен көчәйтә. Мөселман сәяси житәкчеләре бу чорда үз көчләрен берләштерә башыйлар. 1905 елның 15 (28) нче августында Нижний Новгородта мөселманнарның беренче корылтае¹ була. Сәяси характерын яшерә төшү максатында аны оештыручылар «империянең барлык губерна һәм провинцияләреннән килгән барча мөселман сословиеләренен корылтае» дип атыйлар. Башында Гаяз Исхакий торган һәм социалистик идеяләре белән аерылган радикаль милли группа да бу корылтайда катнаша. Анда корылтайда кабул ителгән резолюция нигезендә 1906 елда Санкт-Петербургта «Барча мөселманнар альянсы» төзелә.

1905 елгы революцион күтәрелеш Казан татарларына беркадәр җиңеллек китерә. Алар билгеле бер дәрәжәдә матбугат ирегенә, дини вә икътисади хокукларга ия булалар һәм бу мөмкинлекләрдән бик зур уңыш белән файдаланалар. Шуңнан соңгы елларда легаль рәвештә бик күп милли газет һәм журналлар нәшер ителә башый.

1905 елда Гаяз Исхакий «Таң йолдызы» газеты һәм «Таң» журналы чыгара башый. «Таң йолдызы» Казанда нәшер ителгән бүтән газетлардан үзенен сугышчанлыгы белән аерылып тора: «Без үзебезнең хокукларыбызга көрәштә генә ирешә алабыз!» — аның девизы мөселман халыкларына каршы сәясәткә өчен патша хөкүмәтенә көчле һөҗүм алып бара. Нәтижәдә бу газет полиция тарафыннан тыела. Һәм Гаяз Исхакий рус жинаять кодексының 129 нчы статьясы нигезендә кулга алынып Чистай төрмәсенә ябыла. Тоткынлык вакыты Икенче дүләр Дума-сына сайлаулар вакытына туры килә. Бу хәл белеп эшләнә: әлегә статья буенча тоткыннар үз кандидатураларын Думага сайлауга куя алмыйлар. Г. Исхакийны сайлаулар үткәч кенә азат ителәр. 1906 елда ул «Тавыш» газетын чыгара башый, ләкин тиздән тагын кулга алына. Алты ай төрмәдә утыргач, ул өч елга Архангельскига сөрелә. 1908 елның жәендә Гаяз Исхакий ничектер сөргеннән котыла һәм Санкт-Петербургка килеп чыга.

Бу — Столыпинның милли-азатлык хәрәкәтен бастыруга юнәлтелгән сәясәт еллары була. Гаяз Исхакий бу елларда бары тик әдәби эшчәнлек белән генә чикләнә. Шуңа да карамастан Петербург полициясе аны кабат сөрген урынына озата. Сөрген мөддәте² беткәч Казан губернаторы

¹ Корылтай — съезд.

² Мөддәт — вакыт, срок.

анарга бу шәһәргә кайтуны тыя. Әмма Гаяз Исхакий революцион эшчәнлеген туктатмый. 1913 елның 29 нчы сентябрдә ул «Ил» газеты чыгара башлый. Яңа газет бөтенхалык милли азатлык хәрәкәтенең Идел-Урал төбәгендә генә түгел, Төркестанда, Кавказда һәм Кырымда да ничек колач жәйгәнән билгеләп үтә. Беренче Бөтендөнья сугышы гөрелтесе яңгырагач та Гаяз Исхакий, Идел-Урал халыкларына якынрак торып өчен, редакцияне Петербургтан Мәскәүгә күчерә.

1915 елның мартында «Ил» полиция тарафыннан ябыла. Гаяз Исхакий, ул вакытта инде танылган сәяси һәм ижтимагый эшлекле, нәширләр һәм газет хужалары белән сөйләшү өчен Идел-Урал төбәгендәге шәһәрләргә юл тотта. Аның төп максаты — урысларның һәм мөселман төркиләренң хокукларын тигезләү өчен көрәш булып кала. 1916 елда Гаяз Исхакий «Сүз» газетын оештыра, ләкин ул шундук Россиянең Эчке эшләр министрлыгының жәберенә дучар була һәм тыела.

Полиция күзәфәсендә яшәүгә, патша хөкүмәтенең жәберләвенә карамастан, Гаяз Исхакий үз халкының азатлыгы өчен көрәшен туктатмый. 1917 елның Февраль революциясе, монархияне аударып, Идел-Урал халыкларына үз мәнфәгатьләрен ачыктан-ачык яклау мөмкинлегенә тудырды. Февраль революциясенә кадәр Идел-Урал, Төркестан, Кавказ һәм Кырым төбәкләрендәге мөселманнарның сәяси программасы аларның барча хокукларын урысларныкына тигезләүдән һәм милли мәдәни мөхтәрият таләбеннән гыйбарәт иде. Революциядән соң исә алар милли дәүләтчелек турында да уйлый башладылар. Рус империясе белән Россия мөселманнары арасындагы мөнәсәбәтләргә ачыклау проблемасы килеп туды. Нәрсә яхшырак — Россия белән федерация төзүме яисә аннан бөтенләй аерылып чыгуы? Гаяз Исхакий бу вакытта «Ил» газетын кабат чыгара башлый һәм нигездә икенче идея ягында торып, бер хәр төрки мөселман дәүләте төзүгә өнди. Ул Россия (Рус империясе) составындагы төркиләргә беренче корылтаен оештыруда катнашып йөри, бу корылтай 1917 елның 1—11 маенда Мәскәүдә уздырыла. Корылтай Азербайжан вәкиле, Мөхәммәтәмин Рәсүлзадәнең яңа оештырылган локаль төрки мөселман дәүләтләре Россия белән федерациягә аерым-аерым керергә тиешләр, дигән тәкъдимен яклай. Икенче яктан, Гаяз Исхакий кинәше буенча, корылтай Үзәк милли совет сайлай һәм бу советка уртак милли, дини һәм политик мәсьәләләргә хал итүне йөкли. 1917 елның 6 июнендә бу советның башкарма комитеты барча мөселманнарга манифест белән мөрәжәгать итә. Ә бу вакытта Идел буенда Татар-башкорт республикасы төзү буенча тырышлык күрсәтелә. Гомумән, төрки халыклар шул чордагы мөмкинлекләрдән файдаланып, мөстәкыйль, ирекле дәүләтләр төзәргә керешәләр.

1917 елның 21—31 июль аралыгында Казанда өч съезд булып үтә:

1) хәрби оешмалар корылтае; 2) руханилар корылтае; 3) мөселманнарның икенче гомуми корылтае.

Бу өч съездның һәркайсында да актив рәвештә ике лидер — Садри Максуди һәм Гаяз Исхакий катнаша. 1917 елның 22 июнендә алар бергәләп Идел-Урал төркиләренең «милли-мәдәни мөхтәрият»н игълан итәләр. Шул корылтайда ул Садри Максуди житәкчелегендә «милли шура» төзелә. Милли автономияне тәмам формалаштыру максатында 1917 елның 20 нче ноябрдә Уфада милли ассамблея чакырыла.

Бу Идел-Урал милли ассамблеясендә башта ике агым пәйда була. Аларның берсе «төрөкчеләр» — пантюркистлар һәм моңа Гаяз Исхакий, Садри Максуди кебек житәкчеләр керә; икенче агым төбәктәге автономиячеләрдән, ул вакыттагыча әйткәнчә, «туфракчылардан» тора. Гаяз Исхакий житәкчелегендә милли ассамблеяне бердәм Идел-Урал мөстәкыйльлегенә идеясе ягына аударалар. Башында Зәки Вәлиди торган Башкорт үзәк шурасы (советы) һәм мөселман булмаган чувашлар вә фин-

угырлар белән четерекле сөйләшүләрдән соң Идел-Уралның алты комитеттан торган милли администрациясе тәэмин ителә. Гаяз Исхакый бу администрациянең чит ил эшләре комитеты башлыгы була.

«Милли администрация» барлыкка килгәч озак та үтми, Идел-Урал төбәге һөжүмгә дучар була. Туксан батальоннан торган «кызыл отрядлар» Идел-Урал республикасының зуррак шәһәрләрен һәм торак пунктларын кулга төшерәләр. «Милли шура» куып таратыла. «Ил» газетының типографиясе һәм шундагы барлык мөлкәте большевиклар тарафыннан конфискацияләнә.

Зәки Вәлидинең «Башкорт шурасы» да шул ук язмышка тап була.

Мәркәзе Уфа булган Идел-Урал милли администрациясе урынына большевиклар Казанда һәм Уфада ике ревком оештыралар. Ревкомнарның башында үзәктән билгеләнгән коммунистлар куела. Кызыл Армия комиссары Лепа Казан ревкомы секретаре, ә Артем Сергеев Уфа һәм Оренбург житәкчесе була.

Идел-Урал территориясе «кызылларга» күчкәч, Гаяз Исхакый тагын яшертен эшчәнлегенә әйләнеп кайта.

1918 елның жәендә чехословак гаскәри корпусы частылары Идел-Урал төбәгеннән «кызылларны» кугач, башында Гаяз Исхакый торган милли администрация тагын эшкә керешә. 1918 елның августында Казанда Идел-Урал халык армиясе оеша. Ләкин Идел-Урал төркиләре, большевикларга оппозициядә торганга фажигале ситуациягә элгәләр: өстәвенә Колчак та, Самарадагы «рус вакытлы хөкүмәте» дә, аларны яклаган чехлар да аларга милли хокуклар бирү идеясенә каршы чыгалар. Алар милли администрация эшчәнлеген тыялар һәм аның актив житәкчеләрен хөкемгә тарталар. Кызыл Армия һәм Колчак арасында калган Гаяз Исхакый, төрмәгә кермәс өчен, тагын яшеренергә мәжбүр була. «Идән астындагы» милли администрация һәм аның житәкчесе Гаяз Исхакый халкы яртылаш төркиләрдән (татарлар, казахлардан) торган себер шәһәре Петропавелга күчеп китә. Монда Гаяз Исхакый «Маяк» газетын нәшер итә башлый.

ЭМИГРАЦИЯДӘ

1920 елда, большевиклар Идел-Урал төбәгендә һәм Россиянең зур өлешендә диярлек ныклап урнашкан, Гаяз Исхакый илдән китәргә мәжбүр була. Милли администрациянең чит ил эшләре буенча вәкиле буларак, ул Садри Максуди белән Парижга барып Версаль конференциясе игътибарын милләттәшләренең милли хокукларын яклау кирәклегенә жәлеп итмәкче була. Эмигрантлык хәленә карамастан, Гаяз Исхакый Идел-Урал төркиләренең интеллектуаль дәрәжәсен күтәрү юлында актив эшли. 1928 елда Берлинда ул «Милли юл» журналын чакара башлый. Бу журнал бик күп фактик материал китереп, Татарстан һәм Башкортстандагы большевистик администрация системасын анализлап бара. Информацион байлыгы һәм идея тенденцияләре аркасында «Милли юл» татар-башкорт жирлегендә зур популярлык казана һәм «татар пәрдә»се артына да үтеп керә. 1934—1938 елларда Гаяз Исхакый Маньчжурия, Корея, Япония һәм гарәп илләре буйлап сәфәрдә йөри һәм бу илләрдә яшәүче Идел-Урал мөхажирләренең бердәм оешмасын төзәргә маташа. Ерак Көнчыгышта чагында бу илләрдәге күп санлы эмигрантлар өчен ул «Милли байрак» газетын оештыра. Шунда жыелган милли совет аны шул советның президенты итеп билгели.

Эмиграция елларында Гаяз Исхакый, матбугат эшчәнлеген ташламаган хәлдә, әдәби ижат белән дә шөгыльләнә. «Идел-Урал» дип аталган сәяси-тарихи хезмәт яза, һәм ул хезмәт француз, рус, поляк, хәтта япон телләренә тәржемә ителә. Ул эмиграциядәге — Төркестан, Азербайжан, Төньяк Кавказ, Кырым төркіләре, украин вә белорус милли хәрәкәтләре житәкчеләре белән тыгыз мөнәсәбәткә керә, Варшавада боларның уртак оешмасы — «Прометей»ны төзеп, югарыда әйтелгән һәр төбәкнең милли дәүләтен торгызу эшенә өлеш кертмәкче була. Икенче Бөтендөнья сугышы алдыннан бу оешма рус булмаган милләтләр көрәшенең координацион үзәге ролен үти.

1939 елгы Мәскәү-Герман килешүе һәм Польшаны бүлешү Гаяз Исхакыйның сәяси активлыгын вакытлыча туктата. «Прометей» оешмасының әгъзалары Польшадан чыгып качалар. Германия хөкүмәте 1939 елның сентябрендә «Милли юл» журналын да яптыра. Шунлыктан Гаяз Исхакый Төркиягә күчә. Исән калган мөхажирләр арасында ул үзенен эшчәнлеген Икенче бөтендөнья сугышыннан соң гына яңарта. Аның тәэсирендә Идел-Урал якларыннан чыккан эмигрантлар Төркиядә «Милли мәркәз» дигән оешмага берләшәләр.

Ул 1954 елның 22 июнендә Әнкарада вафат була. Илле еллык сәяси, матбугат һәм әдәби эшчәнлегенә дәверендә Гаяз Исхакый унлап газет һәм журнал оештырды һәм иллеләп әдәби вә публицистик эсәр язды. Бу эсәрләр Идел-Урал регионы халыкларына азатлыкка юл күрсәтеп торалар. Үзенен азатлыкка омтылган халкына Гаяз Исхакый мөстәкыйль дәүләт идеясен мирас итеп калдырды.

Инглизчәдән
Р. ӘХМӘТЖАНОВ тәржемәсе

РАШАТ НИЗАМИЕВ

ӨЧӘҮ

ХИКӘЯ

СУГЫШ жиле нибары алтмыш моржалы Янык авылына да килеп кагылды...

Ир-егетләр сугышта. Аларның да инде икесе мәңге әйләнеп кайт-маячак — өйләренә килгән «кара пичәтле» хат шулай сөйли. Орденнарын ялтыратып Госман солдат кайтты кайтуын — дөрөсрәге, кайтардылар — тик аны күргәч авыл халкы ни шатланырга, ни кайгырырга белмәде: егетнең аяклары тездән түбән икесе тиң юк иде... Гүя әллә кайдагы Гитлерның чалгыдай озын куллары авылга кадәр сузылган да Госманның аякларын өзеп алып киткән! Хәл белә килгән кеше энә шулайрак уйлый, ачыктан-ачык сөйләп яисә эченнән генә фашист мәлгунь-нәргә ләгънәт укый. Ана кеше улына дип эзерләгән пар оекбашны сандык төбеннән ун алып ун тапкыр гына кире куймагандыр. Ахыр чиктә ул аларны үзгәртеп, Госманның аякларына ярашлы итеп кабат бәйләде. Таһир исә мәктәптән кайту белән абыйсы янында кайнаша, аның йомышларын үти, жай гына чыксын — шундук сугыш турында сораша башлый: янәсе, абыйсы шартлаткан танк ничек итеп янган да, дошман снаряды жиргә ни рәвешле килеп төшкән...

Тик менә соңгы вакытларда абыйсы сүзгә саранайды, караватта утырган жиреннән озак-озак итеп тәрәзәгә караганда энесенә кайбер сорауларын ишетмичәрәк тә кала. Жир жимертеп йөрер чагында чарасыз кадакланып ятудан йөрәге сыза анын. Китаплар да укып карый, кышкы озын кичләрдә киез итек астына олтан да салгалый, ләкин егет кеше өчен болар гына житми, күрәсең. Олтанны шулкадәр оста ябыштыра ул, агач жилеме белән катырганнан бер дә ким түгел! Ин элек, кара балавыз белән ышкый-ышкый, тегәржеп эзерли, кайчысын чырт-чырт уйнатып, искә итек кунучыннан өлгә кисә. Бар да эзер, башларга мөмкин. Юк ул ашыкмый, фокусчыныкыдай жиңел хәрәкәтләр белән башта учларын ышкый, бармакларын шартлатып ала. Аннары гына кулындагы очлы безне олтан буйлап йөгертә башлый. Элмәк салгач, тегәржепне шундый итеп тарта ки, теге бичара скрипка кылыдай зеңләп куя.

Бу көннәрдә бабасы калага жыенып йөри. Протез ясату өчен махсус барачак. Тизрәк өлгертеп кенә куйсыннар, менә шуннан соң йөрөп күр-

сәтер Госман абыйсы! «Протез киюем белән мин сугышка протест белдерәчәкмен», — дигән сүзләрнең мәгънәсенә кат-кат уйлангач кына төшенде Таһир: сугыш берәүгә дә кирәк түгел, ул кешеләрне үтерә, яралый, гарип калдыра...

Бүген, өйдә берәү дә юк чакта, абыйсы хикмәтле сүзләр әйтеп ташлады бит әле:

— Эзер бул, кызлар аулак өйгә чакыру жибәргән. Кичкә шунда бара чакбыз.

Мондый бәхет абыйсы булган кешегә генә элэгәдер шул — Таһирның беренче тапкыр аулак өйгә баруы! Госман абыйсы инде салып куярга өлгәргән гимнастеркасын, йолдызлы бүреген киде. Шома итеп кырган иякләренә уч тутырып ислемай сөртте. Таһирның шомырт агачыннан ясалган кул чанасы эзер: үрәчәләрне капларлык итеп кызыл юрган жәелгән, шуның уртасында мамык мендәр. Беркайчан ватылмый һәм туктап калмый торган шушы «транспорт» белән бара чак алар аулак өйгә.

...Гыйнварның чатнама суык киче. Телеграф баганалары бозланып каткан, биектә салкын йолдызлар калтырана. Оеп утырган агачларга ялгыш барып кагылсаң, шушы саксыз хәрәкәттән күктәге йолдызлар шыбырдап жиргә коелыр төсле. Тормышның мәңгә дәвам иткән белдереп, карлы өйләрнең тәрәзәсендә ут жемелди. Урам буйлап шулай абыйлы-энеле югары очка менеп баралар. Чанада — абыйсы, аның алдында шәлъяулыкка төргән ике рәтле гармун. «Хромка» дип аталган бу нәрсәкәй заманында, ягъни сугышка кадәр, төнге урамнарның тынычлыгын алган гармун иде. Ә хәзер урамда уйнау ничектер килешми, фронттагылардан хәбәр көтеп ятканнарның бәгыренә кагылу шикеллә-рәк тоела.

— Энекәш, тукта!

Гажизлектән, уйнамый барудан гармунның эче поша, ахры — чалулаган чакта чанадан тәгәрәп төшкән ләбаса! Посылка тартмасы чаклы гармунны абыйсының кулларына тоттыра Таһир һәм чана бавын яңадан жылкәсенә атландыра. Чана табаны астында бертуктаусыз каршыгырдый... Дөнъя киң, иркен, аның кайгылары да, шатлыklары да һәрвакыт артыңнан ияреп йөри, дип әйтәдер шикелле ул. Атлаган саен йөк авырая, чана бавы пәлтә якасы аркылы да муенны кисеп керә. Чәч төпләре тирләп чыкты Таһирның, тик сынатырга ярамый — әле ниләр буласы да аңлашып бетмәгән бик җаваплы көн ич бүген. Аннары абыйсының гармун уйнавын да бик сагынды ул.

Сәбәп чыгуга куанып, Таһир туктап калды: озын гәүдәле кемдер берәү сәер һәм шомлы адымнар белән каршыларына килә иде... Кара пәлтәдән, кара бүректән. Бәрәч, беркайчан үзгәрми, атнага бер генә тапкыр кырына торган «тиле Шәяхмәт» ич бу! Табигать тарафыннан кыерсытылган жан буларак, ни кыланса, ни сөйләсә дә килешә аңа — авыл халкы моңа гадәтләнгән инде. Менә ул килә-киләшкә кулының очын гына сузып Госман солдат белән күреште, аннары авыз эчендә әвәлгән жөмлэләрен йотып, сабийларча куана-куана, ниһаять, шаккаткыч ике сүз әйтте:

— Гитлер капут!

Шулай диде дә тагын авыл карангылыгына, карлы тынлыкка кереп югалды.

— Немецларның Сталинград янында җиңелүен бу да белә микәнни соң? — дип гажәпләнде абыйсы, артына борылып карый-карий.

Кызлар инде аулак өйгә жыелып та өлгәргәннәр. Ишек ачылу белән, кар йомарламыдай тәгәрәп, түргә бер кочак салкын узды. Мичтә пешкән ризык исе борыннарны рәхәт итеп кытыклай. Кызлар оялып кына Госман абыйсы белән берәм-берәм күрешеп чыктылар. Күрешкәндә Нәзифә исемлесе кызарып ук чыкты, аның кулларын Госман ни өчендер озак кына жибәрми тора... Алты кыз, Таһирны исәпләмәгәндә, шулар янында нибары ике бөртектә егет. Соңгысы — унжидене тутырып

килгән, тиздән солдатка каралачак Фәйзерахман. Аңа әле мыек та чыгып өлгөрмәгән.

Шәлъяулык эченнән егерме дүрт төймәсен берьюлы ялтыратып гармун килеп чыкты. Аны жылынсын, сулыш ала торсын дип карават почмагына куеп тордылар. Хәл сорашкан, дөнья хәлләрен белешкән арада табын уртасына бәлеш куелды. Кай ара өлгөргәннәр диген: ярмасы да, мае да бар, кызарып пешкән тышлыгын әйтәсе дә юк. Бәйрәмнәрдә дә сирәк элгә торган ярма бәлешен ашыкмый гына, агач кашыкны жай гына йөртә-йөртә тәмләп ашадылар.

— Үскәнем, менә монысы сиңа, — дип, бәлеш төбен Нәзифә апасынң элек Таһирга сузды. Башы түшәмгә тиде малайның, зурлар арасында зурларча утырудан аяк табаннары кытыкланып килде.

Карлыган яфрагы кушып кайнаткан чәйнә яшьләргә житез эчтеләр. Гармун инде тәмам жылынган, рәхәтләнеп сулыш алган иде. Менә ул хужасының алдына сикереп менде. Госман солдатның бармаклары кагылуга башта салмаграк, отыры дәртләнеп, очып-очып «Алмагачым»ны уйный башлады. Ничәмә-ничә буынны солдатка, ерак сәфәргә озаткан көй... Гармун күрегенең чуар эчлегә салават күпередәй ачылып китә. Һәммәсе дә тын калып, үзалдына нидер уйлый-уйлай гармун моңы тыңлый. Ә уйлар ни дисәң дә бер генә: кайдадыр еракта сугыш бара, кешеләр кан коя, туган илен саклар өчен утка-суга керә...

Кызлар жырлый, көчәнмиңә, уртача тавышка жырлайлар. Яшь, таза, көчле күкрәктән чыккан моң өй эчен тарсынып бозлы тәрәзгә сарыла, дөньяга саркып чыга. Татар жырларына хас табигыйлек, якты сагыш шуны аңлата: туган ил, туган жир, бу күкләр, кырлар, урманнар — мәңгелек, алар мәңгегә безнең белән калачак...

Ал тәрәз төпләребез лә,

Үрмәле гөлләребез.

Дошманнарның йөрәгенә

Ут салган көннәребез.

Кайда утырганын да онытып, таң калып тыңлай Таһир, көндезләрен бишмәт киеп фермага, амбарга эшкә йөргән кызларның энә шундый сихерле көчкә ия булуларын әлегәчә белми йөрүеннән уңайсызланып куя. Ә гармун шаша, кызлар һәм егетләр күңелендәге яшерен хисләргә үзләре дә сизмәслек итеп бәйли, тоташтыра.

Сандугачым, син кечкенә,

Талларга үрел инде.

Яшь йөрәгем, сүрел инде,

Ул сиңа түгел инде...

Монысын, бөгелә-сыгыла гармун уйнаганда бер бушанып, төрләнеп алу өченме, Госман абыйсы әйттерә. Жырлавын матур жырлай, тик менә әллә ничек булып китә: кызлар бер-берсенен беләгенә кагылып-кагылмас сагаешып калалар, Нәзифә апа керфекләрен аска төшерә, Фәйзерахман тиктомалдан уч төбен карават тимеренә ышкый башлай. Госман абыйсы энә шуларны сизеп алды булса кирәк, «хромка»ны биш төймәдә берьюлы үкертөп куйды да бию көйләренә күчте. Менә Нәзифә апа жиң очыннан чигүле кулъяулык тартып чыгарды. Аяк очларына вак-вак басып кына, жиңел хәрәкәтләр ясый, аккош йөзгәндәй әле уңга, әле сулга борылып бии, талпына. Кулындагы дүртпочмаклы яулыгы язылмаган дәфтәр битедәй ачылып-ачылып китә. Үзе генә түгел, иң өстендәге пар толымнары да гармун көенә бии ләбаса! Гармунчы каршында бер кат бөтерелеп алганнан соң Фәйзерахманга китереп баса. Фәйзерахман бәхетле генә елмая да кулларын әле аска, әле өскә йөртә-йөртә уртага чыга. Култыклашып әйләнәләр, кулъяулык аның кулына күчә. Күнтек үкчәсе белән идәнне көйдөрер дәрәжәдә очына егет, шул рәвешле берничә әйләнеш ясый.

Их, аяклары исән булса, Госман абыйсы кимен куяр идеме соң! Ул биегәндә клуб тәрәзәләре зенләп тора иде, дип сөйләләр бит. Шул

чакларын күрергә теләгәндәй, ашкынып, артка каерылып уйный түгелме ул?

Бионе түгәрәкләүче кечкенәрәк буйлы кыз кулъяулыкны «э» дигәнче гармун каешына бәйләп тә куйды. Хәзер инде кулъяулык — бөтенләйгә аныкы. Нинди бәхетле гармун!

Тәнәфес-мазар ясауларымы, кызларның берничәсе пәлтә киеп өй алдына чыгып китте. Фәйзерахман исә, кулларын селки-селки, кичә ферма буенда ничек итеп кыр куяны күргәнән сөйли. Мич бие чаршавының теге ягында — Нәзифә белән Госман абыйсы... Аларның ярым пышылдап сөйләшкән кайбер сүзләре Таһирның колагына керде.

— Нәзифә... син мине көттеңме?

— Көттем, Госман. Хатларыңны... саклыйм.

— Көткәнсең, рәхмәт. Тик син башканы сайларсың инде. Мин бит...

— Госман... чынлап әйтәсеңме, әллә...

Ул арада Фәйзерахманның куяны бер-бер мәзәк эшләде, ахрысы, тыңлаучылар гөрләтеп көлеп жибәрделәр. Ишектән суык ияртә-ияртә кызлар да кереп житте. Инде хәйран вакыт узган икән, иртәгә эшкә барасылары бар, таралырга жыеналар.

* * *

Урамда тагын чана шыгырдый, күктә йолдызлар биешә. Тәрәзәләрнең күбесендә ут бар әле, уты сүнгән йортлар исә берәз чүгә төшкән кебек. Кар яктысы белән кушылып-кушылмас булып урамга төн карасы жәелгән. Бу юлы чананы икәү тарталар: Нәзифә белән Госман. Шуна күрәме, чана ун тапкыр жиңелрәк, атлаулары да мең тапкыр күңелләрәк! Бәлки, бүләккә бирелгән кулъяулык — тылсымлы канаттыр, бәлки ул да ярдәм итәдер...

Госман солдатның исә үз уйлары: «Тормышны төптән жигелеп тартырман дигән идем, менә бит ничек килеп чыкты — үземне тартып баралар. Ничава, йөрәк сау булсын, калганы кечкенә мәсьәлә...»

— Үскәнем, кемдер килә түгелме?

Куркуыннан түгел, сөйләшергә сәбәп чыкканнан эндәшә бугай Нәзифә апасы. Чыннан да, озын-озын алдырып каршыларына тагын «тиле Шәяхмәт» килә. Исәнләшеп тору юк, бары кулларын вайран селкәп:

— Гитлер капут! — ди дә кара шәүлә булып тагын кара авылның теге башына уза. Әйтерсең, сугыш хәбәрләрен һәркемгә житкерергә ашыккан төнге сөрәнче ул.

Авил тынлыгын йомшак кына сискәндереп, урам буйлап өчәү кайта. Ялтырап яткан чана эзләреннән ай нуры йөгәрә. Килер көннең яктысын чагылдырган бу күренешне абыйсына да күрсәтәсе килә Таһирның. Тик бер нәрсәне анлап бетерми ул: Нәзифә апасы озата гына барамы аларны, әллә бөтенләйгә кайтышымы аның?

СЭЛАМЭТЛЕК МЭКТЭБЕ

ЙӨРЭГЕГЕЗНЕ САКЛАГЫЗ

**ДЭРЕСЛЭРНЕ МЕДИЦИНА ФЭННЭРЕ
ДОКТОРЫ ИЛДУС ЛАТФУЛЛИН АЛЫП БАРА**

Йөрөк ишемиясенә китерә торган икенче куркыныч — күтәренке артерия басымы. Америка галимнәренең тикшеренүләре күрсәткәнчә, артериаль басым терекөмеш баганасы буенча 160/95 ммга житкәндә якындагы биш елда миокард инфаркты белән авыру яки бөтенләй үлеп китү очрагы артерия басымы түбәнрәк булганнарныкыннан якынча ике тапкыр югарырак. Соңрак Америка галимнәренең бу нәтижәләре башка илләрдәге, шул исәптән СССРдагы, тикшеренүләр белән дә расланды. Артериаль басымның дәрәжәсе, миокард инфаркты һәм ми инсульты арасында турыдан-туры бәйләнеш бар. Очраклы рәвештә (поликлиника шартларында) үлчәнгән басым күләме стационар шартларында алынганга караганда күбрәк сөйләргә мөмкин.

Артериаль басым нигә күтәрелә соң, аның сәбәпләре нинди? Беренчесе — күп күләмдә аш тозы куллану. Сүз дә юк, ул кешенең тормыш эшчәнлеген тиешле нормада тоту өчен кирәк: тоз составына кергән натрий ионнары тән басымын жайлый һәм организмдагы сыеклыкны билгеле бер күләмнәрдә саклай, күзәнәкләрдә аминокислоталар, шикәрләр, калий һәм кальцийның әйләнешен тәмин итә. Хлор ионнары ашказанында тоз кислотасы барлыкка килсен өчен кирәк. Ә моннан башка исә аш кайнату дәрәс була алмый. Ләкин тозны күп куллану зарарлы.

Тозлы ашка (тартуга да) кеше бала чактан ук күнәгә. Шуңа күрә балаларның туклануын тикшереп торучы ата-аналарга һәм белгечләргә үсеп килә торган буынның исәнлеген өчен җаваплылыкны бик яхшы аңларга кирәк. Кызганычка каршы, артык тозлы ризыкны ясле һәм бакчаларда ук ашата башлыйбыз, ә мәктәп яшенә житкәндә бала тозлы ашка тәмам күнәгеп житә һәм нигъмәтне кабып караганчы ук аңа тоз өсти. Ул моны олылардан күреп эшли. Ә бит үзезебез күкәйне, помидорны, кыярны һәм башка яшелчә, сөт ризыкларын тозсыз ашарга кирәк икәннен беләбез. Көнгә 5—6, ә иң яхшысы 3—4 грамм тоз кулланырга тәкъдим ителә. Ни өчен дигәндә ризыкларда (иттә, балыкта, яшелчәләрдә) инде болай да тоз «яшеренгән» була. Ә кешеләр гадәттә көнгә 15—20 граммга кадәр тоз куллана. Бу бик күп, һәм ул сәламәтлеккә зыян итми калмый, бил-

геле. Гадэттэн тыш зур микъдарда тоз кулланы кан басымы авырууна гына китереп калмый, э рак барлыкка килүгә дә сәбәпче була. Шулай итеп аз тозланган ризык — сәламәтлекне саклауда, авыруларны булдырмауда бик гади, һәркем булдыра ала торган һәм шактый ук нәтижәле юл. Тәүлеккә 3 граммнан да артык тоз кулланмаган халык төркемнәре арасында артериаль басымның югарылыгынан интегүчеләр күзәтелми. Э тозлыга соң дәрәжәдә мәкиббән киткәннәр өчен галимнәр зарарсыз тоз уйлап таптылар. Ул бүген илебездә житештерелә дә инде. Анда натрийның бер өлеше калий һәм магний белән алыштырылган. Соңгылары исә безнең туклануыбызда житеп бетми, һәм алар организм өчен бик тә кирәк матдэләр. Соңгы елларда, калий тозының артериаль басымны күтәрү сәләтенә тоткарлык ясый, дигән хезмәтләр күренә башлады. Э калий бәрәңгедә, кыярда, помидорда күп була.

Кан басымы күтәрелүенә икенче сәбәбе — кирәгеннән артык симезлек. Артериаль басым — симез кешеләрдә 6 тапкыр ешрак очрый. Симезлектән иза чигүче балалар аның белән гадәти авырлыктагы яшътәшләреннән күбрәк авырыйлар. Гәүдәнең авырлыгын киметкәндә кан басымнары нормаль булганнарда да, гипертоникларда да артериаль басым төшә. Галимнәр балачактан ук авырлыкны тиешле күләмдә генә тотканда, артериаль гипертонияне булдырмакка мөмкин дип исәпли.

Исерткечнең артериаль гипертензиягә тәэсирен өйрәнү мәсьәләсе исерткеч эчемлекләргә кирәгеннән артык күп эчүче кешеләрнең тикшерүдән баш тартулары аркасында кыенлаша. Алар гадәттә күпме эчүләре турында төгәл мәгълүмат бирмиләр. Шулай да төрле илләрдә уздырылган тикшеренүләр артериаль басым белән исерткеч куллану арасында турыдан-туры бәйләнеш барлыгын ачыкладылар. Аракы эчүдән туктагач артериаль басым кими икән.

Артериаль басымны тиешле микъдарда саклауда кешене артык йончытмый торган (басым ясап әйтәм) физик күнегүләр дә ярдәм итә. Моны күп тәҗрибәләр раслады инде. Ул ничек шулай була — әлегә бу мәсьәләдә ачыклык юк, бәлки ул гәүдәне бер дәрәжәдә тотуга бәйледер. Нормаль авырлыкны исәпләү өчен махсус таблицалардан файдаланырга мөмкин (аларның берсен без сезгә дә тәкъдим итәбез) яки сез моны түбәндәге тигезләмәдән чыгып үзегез дә чыгара аласыз.

Гәүдәнең нормаль авырлыгы (кг) = Буй (см) X күкрәк читлегенең әйләнәсе (см) : 240

ТӘКЪДИМ ИТЕЛӘ ТОРГАН АВЫРЛЫК (КИЛОГРАММНАРДА)

Буй, см	Тар күкрәк читлеге	Нормаль күкрәк читлеге	Кин күкрәк читлеге	Буй, см	Тар күкрәк читлеге	Нормаль күкрәк читлеге	Кин күкрәк читлеге
Ирләр				Хатыннар			
156,0	49,3	56,0	62,2	152,5	47,8	54,0	59,0
157,5	51,7	58,0	64,0	155,0	49,2	55,2	61,6
160,0	53,5	60,0	66,0	157,5	50,8	57,0	63,1
162,5	55,3	61,7	68,0	160,0	52,1	58,5	64,8
165,0	57,1	63,5	69,5	162,5	53,8	60,1	66,3
167,5	59,3	65,8	71,8	165,0	55,3	61,8	67,8
170,0	60,5	67,8	73,8	167,5	56,6	63,0	69,0
172,5	63,3	69,7	76,8	170,0	57,8	64,0	70,0
175,0	65,3	71,7	77,8	172,5	59,0	65,2	71,2
177,5	67,3	73,8	79,8	175,0	60,3	66,5	72,5
180,0	68,9	75,2	81,2	177,5	61,5	67,7	73,7
182,5	70,9	77,2	83,6	180,0	62,7	69,9	74,9
185,0	72,8	79,2	85,2				

30 яшътән соң авырлык таблицада күрсәтелгәннән 2,5 — 6 кг артыграк булырга мөмкин.

Бөтен гомерегез буена 20—22 яшьлек (ирләр өчен) вакытыгызда булган авырлыгыгызны сакларга тырышыгыз. Искәртеп шуны да әйтәм, авырлыгыгыз ул чакта нормаль булган очракта, билгеле. Хатын-кызлар өчен авырлыкның 20—22 яшьтәгедән 25 процентка кадәр артырга мөмкин. Бу әле мөмкин хәл.

Артериаль гипертония барлыкка килүдә бик нык борчылу яисә бик нык шатлану да соңгы рольне уйнамый. Атаклы совет терапевты Г. Ф. Ланг әле 20 нче елларда ук кан басымы авыруның невроген теориясен күтәреп чыкты. Аның фикеренчә, озак вакытлы көчле яки кыска вакытлы нерв тетрәнүләреннән соң килеп чыга торган нерв-психик киеренкелек гипертоник авыру башлануда төп сәбәп булып тора. Бу тетрәнүләргә күбрәк зур шәһәрләрдә яшәүчеләр кичерүе бүген расланды инде. Шуна күрә артериаль гипертония алар арасында ешрак очрый да. Көчле кичерешләрдән качып булмый, ә менә аларның тискәре йогынтысыннан котылу турында һәркем уйларга тиеш.

Нерв системасының нормаль эшчәнлегә өчен эшненең ял, киеренкелек чорының бушанып калу чоры белән чиратлашуы кирәк. Көнгә бер сәгать кенә булса да һавада йөрегез. Киеренке акыл хезмәтеннән соң физик күнегүләр ясау, бакчада эшләү файдалы, ә авыр хезмәттән соң ял итәргә кирәк. Сезнең көн тәртибендә эш тә, ял да каралган булырга тиеш. Аны бозмасагыз бөтен организмыгыз сәгать кебек төгәл эшләр. Мондый тәртипләрдән башка көндәлек мәшәкәтләр, киеренкелек, борчулар сезне тәмам сафтан чыгарачак. Бу чынлыкта стресс дигән нәрсә бит инде. Ә ул нерв системасы эшчәнлеген боза һәм башка күңелсез хәлләргә китерә. Нерв системасы соң дәрәжәдә какшамасын дисәгез, үзегезнең мөмкинлекләрегезгә дөрөс бая бирергә, үтәлмәве алдан ук мәгълүм булган максатларга омтылмаса, үз алдыңа һәм башка кешеләр каршына хәл итеп булмаслык бурычлар куярга кирәкми. Һәр кешенең үз түшәме бар бит — ул берәүләрдә биек, икенчеләрендә тәбәнәгрәк була. Күп еллар элек стресс теориясенә нигез салган исеме бөтен дөньяга мәгълүм галим Ганс Селье: «Үзеңә ирешергә мөмкин булган максатларның иң югарысына омтыл һәм юк-бар өчен көрәшкә ташланма, дигән бик тә гүзәл фикер әйтеп калдырган иде. Йөрәгегезне бозмагыз! Төрле куркынычлардан һәм бәла-казалардан саклау өчен безнең йөрәгебезгә, бөтен кыенлыкларга да карамастан, яшәү шатлыгы кирәк».

А В Ы Л М Ә З Ә К Л Ә Р Е

КАЙТАЛАР, КАЙТАЛАР...

Ике хатын колонка буенда очрашканнар да сөйләшәләр дә сөйләшәләр икән. Сүз иярә сүз чыгып, берсе сорап куйган:

— Ахирәт, каладагы балаларың Майга кайталармы соң?

— Кайталар, кайталар, ахирәт. Майга да кайталар, иткә дә кайталар, — дип жавап кайтарган икенчесе.

М Е Н Ә С И Ң А Т У Г Ы З А Й !

Берәүләрнең малае өйләнеп өч ай узуга, киленнәре бәби алып кайткан. Карт белән карчык аптырашта калганнар. Бик озак аңлашып утырганнан соң карт сикереп тә торган, әйтеп тә салган:

— Килен төшкәнгә өч ай, малай өйләнгәнгә өч ай, март, апрель, май, менә сиңа тугыз ай!

СОЛЫ БОТКАСЫ

Кичә генә солдат хезмәтеннән кайткан Фәнис күрше агайлар белән капка төбөндә сөйләшәп утыра икән. Урамнан узып баручы атлы кешене күрүгә, бик уфтанып куйган.

— Ни булды?— дип сораганныр күршеләре.

— Атларның күзенә карарга да оялам. Ике елда күнме солы боткасы ашарга туры килде бит,— дигән дә Фәнис, яңадан бер авыр сулап куйган.

ШӘҺӘР ШӘҺӘР ИНДЕ...

Олы урамдагы Таһир гаиләсе белән шәһәргә күчеп киткән. Берничә атна үтүгә йорт-жирләрен сатарга, калган кирәк-яракларын алырга дип яңадан авылга кайтып төшкәннәр болар. Таһир кечкенә улын ыяртеп күршеләренә кергәчтен:

— Сынок, поздоровься с дядей Хамзой!— дип әйткән ди.

УРАК ӨСТЕНДӘ

Авил кешесе белән шәһәр кешесе очрашканныр.

— Эх, көне дә көне! Көннәр болай гына торса, кыр эшләре вакытында бетәчәк,— дип әйтә ди авылныкы.

— Көннәреннән бер дә рәте юк. Яңгыр яумагач, гөмбә дә булмас инде быел,— дип зарланган ди шәһәрнеке.

БУЛА. БУЛМЫЙ

Авилда районнан килгән вәкил жыелыш уздыра. Тегенә сораулар бирә башлаганныр.

— Иптәш вәкил! Нәрсә ул үзгәртеп кору?

— Үзгәртеп кору ул халыкның мул яшәве. Утыныгыз була, саламыгыз-печәнегез була!

— Ә гласность нәрсә?

— Анысы, теләгәнчә сөйли аласың, теләгән кешене тәнкыйтьли аласың дигән сүз.

— Сезне дә тәнкыйть итеп буламы?

— Була, була!

— Ә тәнкыйтьләсәң, берни дә булмыймы?

— Әйе шул, берниң дә булмый — талоның да, саламың да, утының да...

ТУН

Класста дәрес бара.

Укытучы:

— Хәлилов, әйт әле, кешеләргә сарык ни өчен кирәк?

— Ит өчен, апа.

— Дәрес, Хәлилов! Тагын ни өчен?

Хәлимов дәшми.

— Ә менә сиңең туның нидән тегелгән?

— Әтнинең иске толыбыннан, апа.

Әзерләде фольклорчы
Ким МИҢНУЛЛИН

ТАТАР ДӨНЬЯСЫНДА

Бүген сезнең игътибарыгызга, хөрмәтле укучыларыбыз, «Татар дөньясында» дигән яңа рубрика тәкъдим итәбез. Без бу рубрика астында илебезнең төрле төбәкләрендә таралып яшәгән жиде миллионлап татар халкының төрле ижтимагый-сәяси, икътисади, мәдәни тормышларындагы һәм башка өлкәләрдәге яңалыклары белән таныштырып барырга ниятлибез. Әйдәгез, бүген аның беренче тупланмасы белән танышык. Бәлки, әлеге рубрика хакында үзегезнең уй-фикерләрегезне дә язып җибәрерсез.

Татарстан Республикасы чит ил партнерлары белән эшлекле элемтәләр урнаштыра. Турыдан-туры килешүләр буенча Кытай, АКШ, Япония, Германия, Югославия, Чехословакия эшмәкәрләре белән хезмәттәшлек җайга салынды инде.

Тагын бер яңалык: суверен Татарстан белән Төркия арасында сәүдә һәм икътисади хезмәттәшлек турында килешү төзелде. Татарстан-Россия-Төркия коммерция компаниясе эшкә кереште. Һәм ул партнерлар арасындагы барлык эшлекле элемтәләрне дә тормышка ашыруны үз өстенә алды.

* * *

Татарстан Республикасы Министрлар Советы Президиумының чираттагы утырышында Татарстан ССР Фәннәр академиясен булдыру турындагы мәсьәлә тикшерелде. Оештыру комитеты тәкъдире белән «Татарстан Фәннәр академиясен төзү һәм аның эшчәнлеген оештыру концепциясе» расланды. Бу мәсьәлә буенча республика Министрлар Советы карары кабул ителде, ул ТССР Югары Советы Президиумы каравына кертеләчәк.

* * *

Илебез башкаласы Мәскәүдә Татарстан Республикасы Министрлар Советының даими вәкиллеге булдырылды. Аның җитәкчесе — элек Мәскәү дәүләт университетының производствоны идарә итү кафедрасында өлкән фәнни хезмәткәр булып эшләгән 34 яшьлек Шәүкәт Рәүф улы Арсланов. Илчелекнең төп бурычы, — диде ул, — үзәктәге хөкүмәт һәм хужалык органнары белән үзара тыгыз бәйләнешне гәмәлгә ашыру, Татарстан ССРга кагылышлы карар проектларын эшләүдә катнашу.

* * *

Февраль аенда Казанда Татар ижти-

магый үзәгенең II Корылтае булып узды. Корылтайда илебезнең һәм чит илләрдәге милләттәшләребездән 660тан артык делегат һәм 200дән артыграк кунак катнашты. Анда татарлар яшәгән барлык республика һәм регионнарда да диярлек делегатлар килгән иде. Корылтайда Татар ижтимагый үзәге идарәсенең эше турында, ревизия һәм контроль комиссияләре отчетлары, Татар ижтимагый үзәгенең яңа платформасы, Татар ижтимагый үзәгенең Уставына үзгәрешләр керту турындагы мәсьәләләр тикшерелде.

Бөтенсоюз ТИУ президенты итеп Марат Рәсүл улы Мөлеков сайланды.

* * *

Төмән өлкәсендә яшәүче татарларның беренче корылтае булып үтте. Анда Себер татарлары ассоциациясе оешты. Аның президенты итеп тарих фәннәре кандидаты Ильяс Рәфиков сайланды.

* * *

Мәскәүдә яшәүче татарлар февраль аенда КПССның Мәскәү шәһәр комитетының сәяси үзәгендә Казан галимнәре белән очраштылар. Аны илебез башкаласындагы «Туган тел» җәмгыяте партиянең Татарстан республика комитеты ярдәме белән оештырды.

* * *

Самара төбәгендәге татар мәдәнияте мәркәзе «Туган тел» көннән-көн ныгый, көчәя бара. Әле күптән түгел генә аның Сызрань шәһәрендә дүртенче бүлекчәсе ачылды. Шуңа багышланган җыелышта «Туган тел» җәмгыятенең Шурасы сайланды. Аның рәисе итеп отставкадагы полковник Галиулла әфәнде Габрәшит сайланды.

* * *

Яңарыш, үзгәртеп кору җилләре дини тормышыбызга да шифалы йогынты

ясады. Әйттик, 1985 елга кадәр СССРның Европа өлеше белән Себер ягында 130лап мәчет исәпләнсә, бүген аларның саны 400гә якынлашты.

Нижний Новгород өлкәсенең Кызыл Октябрь районындагы Мәдәнә авылында гажәеп мәчет салынып ята. Мәскәүдәге кооперативларда эшләүче агалы-энеле Гыйлмановлар акчасына салына ул. Мәчет каршында заманча ике кунакханә, бассейн, ресторан-кафе дә төзеләчәк. Мәчеткә «Рәшидә» исеме биреләчәк. Ул Гыйлмановларның әниләре хөрмәтенә аның исеме белән аталачак.

Тагын бер мәчет Буа районының Кыр Тәүгелде авылында төзелә. Аны авыл халкы үзләренең хәләл акчаларына салдыра, тик мәчетне төзеп бетерү өчен үзләренең генә акчалары җитеп бетми. Шуңа алар Буа районында, Кыр Тәүгелде авылында туган якташларына, ярдәм итәргә теләге булган барлык милләт-тәшләргә мөрәҗғәгать итеп, читтән матди ярдәмгә исәп тоталар. Теләкләре булган кешеләр түбәндәге адрес белән мәчет бухгалтеры исеменә акча күчерә алалар: 422417, Татарская ССР, Буинский р-н, п/о Новые Чечкабы, дер. Кыр-Тявгельдино. Шарифзянову Фазилзяну.

* * *

Башкортстанның Авыргазы районы

үзенең 60 еллык юбилеен билгеләп үтте. Әлеге районда 40 меңгә якын кеше яши. һәм шуларның 48,2 процентын татарлар, 32,2 сен — чувашлар, 10,2 сен — башкортлар һәм башка милләт вәкилләре тәшкил итә.

Авыргазылылар кемнәр белән горурлана ала соң? Барыннан да элек, Галимҗан Ибраһимов белән. Татар әдәбияты классигы, күренекле революционер, дәүләт эшлеклесе, галим, тарихчы, тәнкыйтьче... СССРның һәм башка илләрнең 30 орден-медале белән бүләкләнгән легендар генерал-лейтенант Якуб Чанышев та авыргазылыларның горурлыгы.

* * *

Бокс буенча СССРның 57 нче чемпионаты Казанда үткәрелде. Анда Татарстан егетләре бер-бер артлы җиңү яуладылар һәм командага берәр алтын, көмеш, бронза медаль китерделәр. Атказанган спорт мастеры, 26 яшьлек Айрат Хәмәтов чемпион исеменә лаек булды. Гомумән, Татарстан егетләре Айрат Хәмәтов, Фәт Гатин һәм Әнәс Габдрахманов белән бергә, СССРның җыелма командасына кертелделәр.

Хәбәрләргә төрле чыганақлардан
Ранис ГАЗИЗОВ туплады

Тышлыкның 1 нче битендә Р. Мансуров, 4 нче битендә В. Зотов фотосы.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯСЕ:

Баш редактор Д. Р. Шәрәфетдинов,

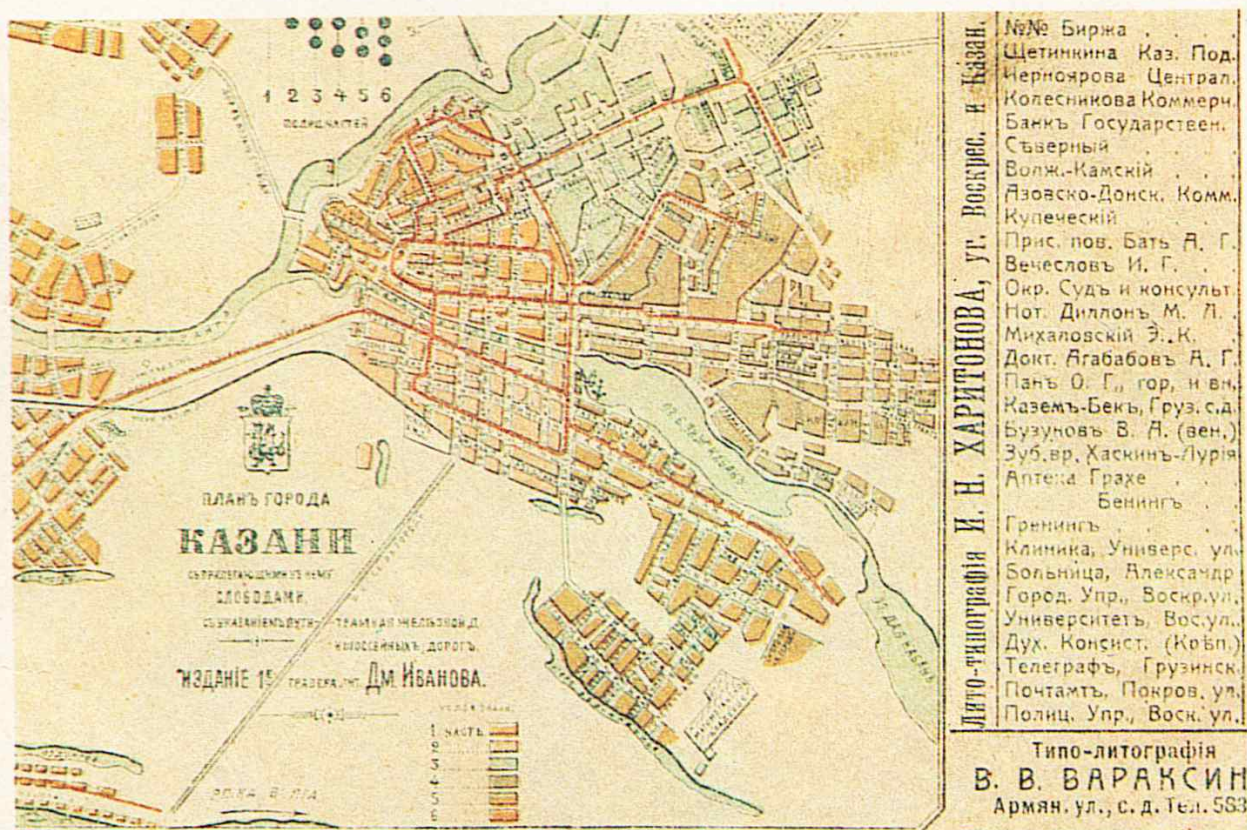
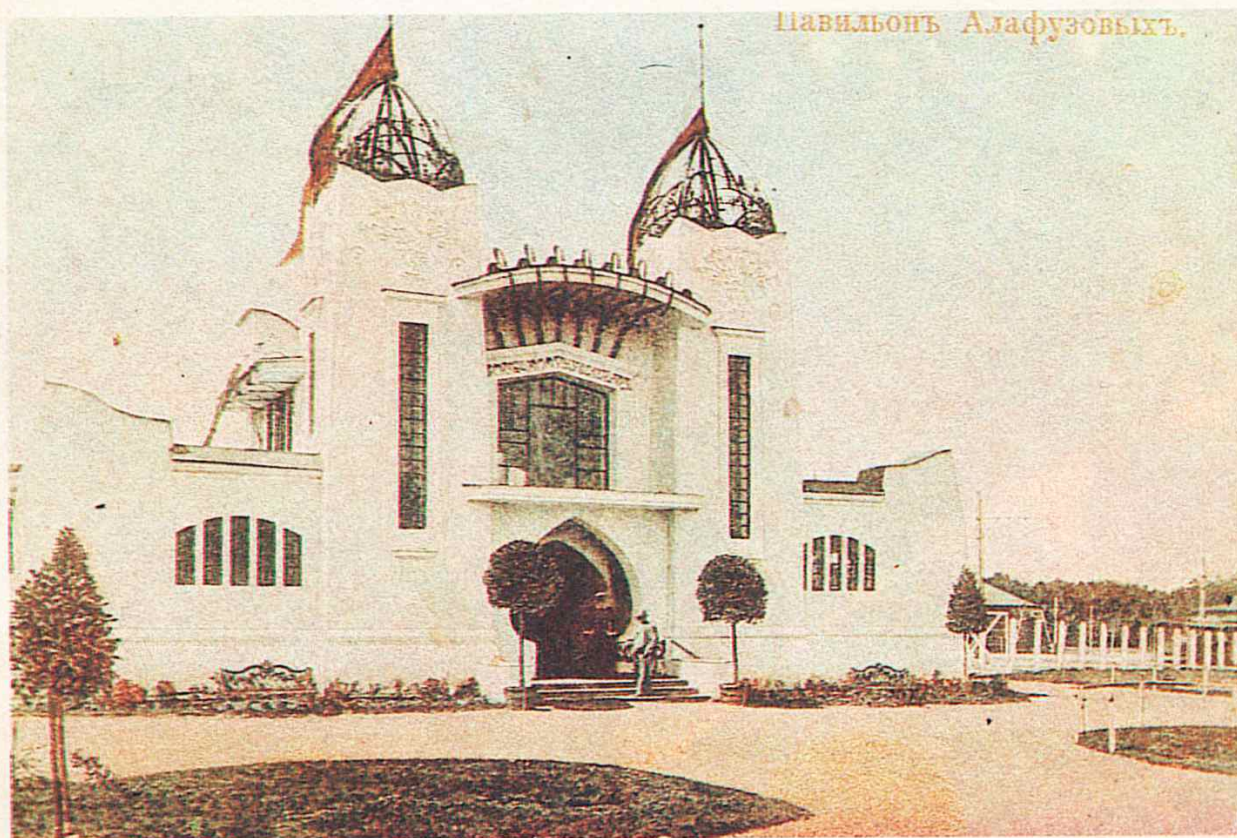
В. Д. Григорьев, М. З. Зәкиев, С. А. Ларионов, А. Л. Литвин, Т. Ф. Морозова, Н. М. Мөхәррәмов, В. И. Пискарев (баш редактор урынбасары), В. Н. Русяков, В. Ф. Семенов, Б. Ф. Солтанбеков, И. Р. Таһиров, Р. М. Харисов, Р. С. Хәкимов, Ә. Х. Хәсәнов (җаваплы секретарь).

Редакциянең адресы: 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

Телефоннар: бәләшмәләр өчен — 53-07-35, баш редактор — 53-27-36, баш редактор урынбасары — 53-07-23, җаваплы секретарь — 53-31-92,

бүлекләр: иҗтимагый-сәяси тормыш — 53-54-88, социаль-иқтисади проблемалар — 53-07-25, философия, әхлак һәм хокук — 53-07-27, фән, мәгариф һәм мәдәният — 53-07-29, милли-гуманитар проблемалар — 53-57-91, тәрҗемә — 53-07-33.

Производствага бирелде 17.01.1991. Басарга кул куелды 13.03.1991. Кәгазь форматы 70×108^{1/16}. Типография кәгазе № 2. Офсет басмада. Күләме 6,0 басма табак. 8,4 шартлы табак. Нәшер-хисап табагы 9,2. Заказ И-53. Бәясә 50 тиен. Тираж татар һәм рус телләрендә 9530. Айга бер тапкыр чыга. КПССның Татарстан республика комитеты нәшрияты типографиясе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

50 тиен.

Индекс 73377.

Шаляпин Россия өчен, Пушкин кебек үк, бер дәвер ул. Бөтен дөньяга танылган якташыбыз турында А. М. Горький шулай дигән. Бөек рус артисты истәлегенә Татарстан башкаласында ел саен хәзер халыкара булып әверелгән опера фестивале үткәрелә. Быел бу бәйрәм инде унынчы тапкыр үткәрелде. Казан фестивале — Ватаныбызның опера сәнгатендә тиндәше булмаган күренеш.

«ТАТАРСТАН»НЫҢ КИЛӘСЕ САНЫНДА УКЫГЫЗ:

- ◇ Р. Шәкүров. Тыкрыктан чыгу юлы бармы?
- ◇ Г. Вәлиев. Фермер көндәлеге
- ◇ Татарстан: идея-сәясәи агымнар
- ◇ Н. Фролов. «Ашлык хәзерләүгә аяк чалган өчен»
- ◇ В. Имамов. Упкын